Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

2026/1

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

XIII. évfolyam, 2026/1. szám

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

Megjelenik évente kétszer

XIII. évfolyam, 2026/1. szám

Felelős kiadó:

Fábián Adrián, a Pécsi Tudományegyetem rektora

Szakmai tanácsadó testület:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta, Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Kis-Halas Judit, Lénárd László, Majorossy Judit, Monok István, Szögi László, Vonyó József

Főszerkesztő:

Polyák Petra

A számot szerkesztette:

Pálmai Dóra, Raposa Vivien Kitti, Vámos Eszter

Szerkesztőség:

Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin, Pálmai Dóra, Raposa Vivien Kitti, Varga Krisztina, Vámos Eszter, Vörös Katalin

Lektorok:

Berecz Anita, Csibi Norbert

Olvasószerkesztő:

Szilágyi Mariann

Tördelőszerkesztő:

Acél Róbert

A szerkesztőség címe:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651

paaa.szerk@gmail.com

https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa

Borítóterv: Balogh Fanni

A borítón látható fotó forrása:

Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2026.13.01.

CC BY NC ND

Tartalom

Tanulmányok

Pintér Tamás

„Ezen iskolák a legalkalmasabb ponton lévén itt elhelyezve" – a pécsi felsőoktatási intézmények mint társadalmi terek hatása a baranyai hivatalviselők kapcsolataira (1784–1848) *7*

Hadobás Eszter

Az egri jogi oktatás térbeli és társadalmi dimenzióinak vizsgálata 1874 és 1890 között *21*

Nagy Barbara – Ruzsa Bence – Vincze Beatrix – Szabó Zoltán András – Garai Imre

Az elméleti és gyakorlati tudástranszfer térbeli dimenzióinak értelmezése két dualizmus kori fővárosi iparoktatási intézmény példáján *40*

Dévényi Anna

Egyetemi életút a társadalmi térben. Kornis Gyula *71*

Mészáros Ádám

Tanulás a periférián: a pusztai iskolák térbeli és társadalmi dimenziói a dél-hevesi régió példáján keresztül *91*

Műhely

Simon Katalin

Az orvosképzés színhelyei mint az orvostudomány reprezentációs terei Pesten az Üllői úti klinikai tömb felépüléséig *136*

Vajda Tamás

Egyetemi és főiskolai internátusok Szegeden 1945 előtt *156*

Toth Szilárd

Az Egyetemi Tanzászlóalj németországi „odüsszeiájának" társadalmi terei (1944–1945) *173*

Kovács Gáborján

A Veszprémi Vegyipari Egyetem kulturális élete 1968 és 1973 között *198*

Visszapillantó

„De ez teljesen véletlenül alakult így…” – Interjú dr. Somfai Magdolnával, a Pécsi Orvostudományi Egyetem egykori hallgatójával (Az interjút készítette és jegyzetekkel ellátta: Dezső Krisztina és Pálmai Dóra.) *218*

Szemle

Pilkhoffer Mónika

Csevegés a nagyvárosról *230*

Content

Studies

Tamás Pintér

‚These Schools Being Situated in the Most Advantageous Place Here' – the Influence of the Higher Education Institutions of Pécs as Social Spaces on the Relationships of Baranya County Officials (1784–1848) *22*

Eszter Hadobás

An Examination of the Spatial and Social Dimensions of Legal Education in Eger between 1874 and 1890..... *41*

Barbara Nagy – Bence Ruzsa – Beatrix Vincze – Zoltán András Szabó – Imre Garai

Interpreting the Spatial Dimensions of Theoretical and Practical Knowledge Transfer: The Case of Two Industrial Training Institutions in Budapest during the Dualist Era..... *72*

Anna Dévényi

A University Career in Social Space. Gyula Kornis..... *92*

Ádám Mészáros

Learning on the Periphery: The Spatial and Social Dimensions of Farmstead Schools through the Example of the Southern Heves Region *136*

Communications

Katalin Simon

The Venues of Medical Education as Spaces of Representation of Medicine in Pest Until the Construction of the Clinical Block at Üllői Road..... *157*

Tamás Vajda

University and College Dormitories in Szeged Before 1945 ..... *174*

Szilárd Toth

The Social Spaces of the University Student Battalion's Odyssey in Germany (1944–1945)..... *199*

Gáborján Kovács

Cultural Life at the University of Chemical Engineering in Veszprém, 1968–1973..... *218*

Retrospective

‚But It Just Turned Out That Way by Chance…' – Interview with Dr. Magdolna Somfai, a Former Student at the University of Medicine of Pécs (by Krisztina Dezső and Dóra Pálmai) *220*

Review

Mónika Pilkhoffer

Chat About the Big City *232*

Tanulmányok

Pintér Tamás

„*Ezen iskolák a legalkalmasabb ponton lévén itt elhelyezve*” – a pécsi felsőoktatási intézmények mint társadalmi terek hatása a baranyai hivatalviselők kapcsolataira (1784–1848)

Bevezetés

Az emberi kapcsolatok egy jelentős része kívül esik a formális kapcsolatrendszeren, vizsgálatuk pedig rendkívül problematikus lehet: ezen akadályok elsősorban a forráshiányból, másodsorban a kohéziós erők hatásának mérésével kapcsolatos hiányosságokból adódhatnak, melyek alatt a kapcsolatok intenzitását, annak hatásait érthetjük. Jelen munka központi kérdésköre, hogy a formális felsőoktatási képzések keretei között kialakuló informális kapcsolatok miként váltak a későbbi politikai és közigazgatási karrier építőköveivé. Annak érdekében, hogy a kapcsolati hálók eredőjét pontosan azonosítani tudjuk, vizsgálatunkat kizárólag a felsőoktatási intézmények kereteire korlátozzuk, eltekintve az alsóbb iskolafokozatok hatásaitól. E szűkítés lehetővé teszi a felsőoktatási hallgatói együttiskolázottság jelenségének mélyebb vizsgálatát mint a vármegyei elit belső kohéziójának egyik fontosabb kapcsolati tőkéjét.[1]

Kutatásunkban sorra vesszük az 1784–1848 közötti baranyai tisztikar[2] későbbi tagjainak egykori osztálytársait, majd egyéni példákon keresztül mutatjuk be, milyen konkrét hatást gyakoroltak ezek az informális kötelékek a tényleges karrierutakra, valamint hogy miként váltak a pécsi felsőoktatási intézmények olyan meghatározó társadalmi terekké, amelyek a helyi viszonyokhoz illeszkedve nemcsak előkészítették a baranyai tisztikar utánpótlását, de bizonyos szinten biztosíthatták a hivatalviselői réteg belső kohézióját is. A tanulmány végén kísérletet teszünk az együttiskolázottságból fakadó tőkék konkrét felhasználási lehetőségeinek elemzésére, mely során olyan példákat mutatunk be, amelyekben az osztálytársak közül egyik fél még a tisztikaron belül (vagy afelett is) komoly hatalmi pozícióba jutott.

Az ország felsőoktatási intézményei és a kutatási előzmények

A rendi korszak Magyarországának utolsó évtizedeit célzó kutatásokban egyre inkább előtérbe kerül az oktatás kérdésköre. A „prókátorság”, azaz az ügyvédi hivatás a nemesi születésű fiatalok hagyományos pályájának tekinthető, elterjedése a vármegyei hivatalnokrendszer professzionalizálódását is jelentősen elősegítette, míg a 18. századra az oktatás a

1 Hasonló kutatás született már az 1790–1800 közötti baranyai hivatalviselők iskolázottsági hátterének vizsgálatáról: Pintér 2025.

2 Az általunk alkalmazott tisztikarfogalom alatt az alábbi hivatalokat értjük: első és másodalispán, főjegyző, első és másodaljegyző(k), főadószedő, aladószedő, főszámvevő, alszámvevő(k), tiszti fő- és alügyész, levéltárnok, levéltári segéd, míg a járási hivatalok közül a főszolgabíró(k), az alszolgabíró(k) és az esküdtek. Ezen hivatalokban a vizsgálat során összesen 212 fő adatai kerültek felvételre.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.01

„*hagyományosan modernizációnak nevezett gyökeres átalakítások* (…) *sikerének zálogává*" vált.[3] Mindezek alapján közel sem meglepő, hogy a témakör jelentős népszerűséggel bír a szakma, de a tágan értelmezett közönség köreiben is. E téren a szakirodalmi feldolgozások rendszeresen kiemelt hangsúlyt helyeztek a társadalmi kapcsolatok kialakulására, az úgynevezett együttiskolázottságra: a felnőttkor hajnalán ez volt az a szocializációs közeg, amely során kötött ismeretségek és barátságok alapjaiban határozhatták meg a későbbi közös munka minőségét is – vizsgálatuk során eddig két eltérő megközelítéssel találkozhatunk.

Az első a felsőoktatási intézmény, illetve az intézményhez kötődő források bemutatására törekszik (kiemelve a hallgatói anyakönyveket). Ezzel kapcsolatban, illetve az iskolázottság kutatása szempontjából mindenekelőtt a Szögi László nevével fémjelzett MTA–ELTE (HUN-REN–ELTE) Egyetemtörténeti Kutatócsoport munkásságát kell említenünk, mely az elmúlt évek során számtalan kötet közreadásával járult hozzá a hazai felsőoktatási intézmények hallgatói névsorainak megismeréséhez (*Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat*). A sorozatban megjelent munkák alapvetően azonos módszertant alkalmaznak. A vizsgált felsőoktatási intézmény rövid történetének bemutatása után statisztikai elemzések következnek, a kötetek jelentős részét a közreadott adattár jelenti. Ezen regiszterek, bár önmagukban is komoly értéket képviselnek, az információközreadás okán a felhasználási lehetőségek rendkívül széles spektrumát jelenítik meg.

A másik megközelítés alapvetően vármegyeközpontú, s egy adott vármegyéből származó, az oktatási intézményekbe beiratkozó fiatalok irányából történt kutatói kérdések megfogalmazását jelenti. E helyen elsőként említendő Fallenbüchl Zoltán, aki a 18. századi somogyi diákság iskolalátogatásai kapcsán (rövid kitérővel, de) érintette a diákok egyetemi tanulmányait is.[4] Dominkovits Péter már a győri tisztikarra helyezte a hangsúlyt, elemzése során kizárólag az 1790 és 1810 között a győri jogakadémián tanult és később a vármegyei hivatalnokká vált ágensek eseteit tárta fel.[5] A szerző két évvel később már a Vas vármegyéből származó diákságot vizsgálta, és mindössze néhány példát adott azon személyekre, akik a győri tanulmányok után később a vármegyei tisztikar tagjává váltak.[6] Dominkovits metódusához hasonló módszertannal elemezte a somogyi diákok iskolázottságát Polgár Tamás, aki előbb a Győri Királyi Jogakadémia, majd a Pécsi Püspöki Joglíceum[7] somogyi származású hallgatóit állította kutatásai fókuszába. Polgár alapvetően nem a vármegyei tisztikarra koncentrál, ettől függetlenül a szerző egy egész alfejezetet szentelt a „*diákok a vármegyei tisztikarban, iskoláztatási stratégiák*" kérdéskör vizsgálatának.[8]

Hudi József a Veszprém vármegyei helyi elitcsoportok áttekintésével adta közre módszertani javaslatait, illetve konkrét kutatási eredményeit.[9] A tanulmányában alkalmazott megközelítésmód azonban eltér az eddig ismertetett két példától. Egyrészt elvetette a vár-

3 Khavanova 2005. 1106–1107.
4 Fallenbüchl 1971. 85–89.
5 Dominkovits 1991. 7.
6 Dominkovits 1993. 232.
7 Polgár 2001; Polgár 2007.
8 Polgár 2007. 87–88.
9 Hudi 1993. 138–143.

megyei diákság teljes vizsgálatát az adott felsőoktatási intézmény anyakönyveiben, másrészt a helyi elit definiálása során nem feltétlenül a szűken vett tisztikarra összpontosított.[10]

Ezen munkák megjelenése után Kiss Zsuzsanna már arra törekedett, hogy eredményeit összehasonlíthassa Dominkovits Péter és Polgár Tamás kutatásaival,[11] ebből kifolyólag módszertana is hasonló felépítéssel bírt. Fontos különbséget jelentett azonban Somogyhoz képest, hogy Zala esetén Kiss már egy megbízható archontológiai adattárral rendelkezett,[12] ebből kifolyólag könnyen azonosíthatta a zalai diákokból választott későbbi vármegyei tisztviselőket.[13] Az alkalmazott módszertan (Polgár Tamás nyomán) a zalai diákok arányai között vizsgálta azokat, akik később a vármegyei adminisztráció szolgálatába álltak és nem pedig fordítva: azaz eredményeiből nem az derül ki, hogy a tisztikar hány százaléka folytatott felsőoktatási tanulmányokat, hanem hogy az összes felsőoktatásban résztvevő hallgató közül végül mekkora arányban választották a vármegyék hivatalait.

Végezetül említendő Héjja Julianna *A közigazgatási tisztviselőkkel szemben támasztott képzési és képesítési előírások 19. századi történetéből* című munkája,[14] mely komoly inspirációt jelentett saját kutatásunkhoz is. A korábbi tanulmányoktól eltérően Héjja már a vármegyét irányító testületre, a tisztikarra helyezte fókuszát. Munkájában a Békés vármegyei tisztikar hivatalait, illetve hivatalnokait példaként véve az országos trendek helyi viszonyokra való alkalmazását mutatta ki: adatai szerint az 1812. évi békési tisztikar esetén a 17 hivatalnokból 11 fő (azaz a tisztikar 55%-a) folytatott bizonyíthatóan felsőoktatási tanulmányokat.[15]

Vizsgálatunk – hasonlóan a bemutatott második megközelítéshez – vármegyei központú szemléletet alkalmaz, ez azonban nem a Baranyából származó, valamely intézményben tanult hallgatók feltárására fókuszál. Kiindulópontként a vármegye későbbi tisztikarának tagjait kezeljük, ezáltal a vizsgálat a második megközelítés egyfajta inverze: hasonlóan Héjja kutatásához, mi magunk is előbb a tisztikar tagjait azonosítottuk, majd ezt követően (hozzájuk igazodva) láttunk neki a relevánsnak tekinthető felsőoktatási intézményi adatok elemzéséhez, szisztematikusan kigyűjtve a későbbi hivatalviselőkre vonatkozó adatokat.

A pécsi felsőoktatás újkori kezdetei

A vizsgált korszakban alapvetően négy felsőfokú osztály elvégzését érthetjük felsőiskolai iskolázottság alatt, ennek megszerzéséhez a 18. század első felében alapvetően kevés magyarországi intézményt vehetünk számításba: a filozófiai, bölcsészeti alapképzés elvégzésére lehetőség adódott a Budai Jezsuita Akadémia (1713–1777), a Pesti Piarista Bölcsészeti Líceum (1752–1784), a Váci Piarista Bölcsészeti Líceum (1764–1848) és az Egri Érseki Líceum (1740–1850) falai között, míg a rövid életű Pesti Jogi Szakiskola

10 Az általunk is használt tisztikarfogalom mellett ugyancsak vizsgálat alá vonta a fő- és seborvosok, valamint a földmérők csoportját – kitágítva ezzel a vizsgálatot az ún. vármegyei szegődményesek csoportjának egy részére is. Hudi 1993. 139.

11 Kiss 2009. 87.

12 Molnár 2000.

13 Kiss 2009. 89.

14 Héjja 2018. 217–225.

15 Héjja 2018. 217. 3. jegyz.

(1756–1771) már a jogi tanulmányok elsajátítását tette lehetővé.[16] Mindenképpen fordulópontnak tekinthető az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*, hiszen a rendelet értelmében Magyarországon négy, míg Zágrábban egy királyi jogakadémia kezdte meg működését. Ezen „egyetemi filiálé"-k kialakításakor különös figyelmet fordítottak arra, hogy a „legcélszerűbb" elhelyezkedési struktúrát hozzák létre, azaz a vonzáskörzetek kialakítása során lehetőleg az ország egész területe lefedésre kerüljön. A rendelkezés alapján öt kerületben öt jogakadémiát hoztak létre.[17] Ugyancsak változást hozott a hazai felsőoktatás történetében, hogy az ország legfontosabb felsőoktatási intézményét, a Nagyszombati Egyetemet 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztették.

Baranya vármegye, illetve a Pécsi Püspökség már a 17. századtól kezdve szorgalmazta egy felsőfokú oktatási intézmény felállítását. Az egyházi oldalon a városban már Berényi Zsigmond 1746-ban tett alapításától kezdve működött a Püspöki Szeminárium,[18] mely sikeresen nevelte ki az „egyházi társadalom utánpótlását". Bár az igény már a vármegye oldaláról is jelentkezett, a „világi" hivatalnokképzés megalapozása még váratott magára.

Baranya vármegye rendjei már az 1751. évben megnyíló országgyűlésre követutasításba adták, hogy az ország területén több akadémia kerüljön felállításra, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ezen új intézmények közül az egyiket Pécsre helyezzék. A kérelem ekkor úgy tűnik, nem került meghallgatásra. Majd két évtized eltelte után, 1769-ben Klimo György pécsi püspök karolta fel ismét az akadémia ügyét. Klimo a bécsi udvarhoz tett felterjesztésében egy „főtanoda" felállítását kérelmezte, „*melyben a hittudományokon kívül a kánoni jogot, az egyháztörténetet, bölcsészetet és a mennyiségtant nyilvánosan*" lehetne előadni, ez a terv azonban a püspök halála miatt meghiúsult.[19] Új lendületet a *Ratio Educationis* kibocsátása jelentett, Baranya vármegye pedig ismét kérelmezte az akadémia (a bölcseleti és a jogi fakultás) felállítását: az 1784. március 2-i közgyűlésen elhatározták, hogy az ügy támogatására gróf Batthyány József esztergomi érseket és gróf Pálffy Károly udvari alkancellárt kérik fel.[20] E két jelentős pártfogó végül sikerre vitte a pécsi akadémia ügyét.

A Győri Királyi Jogakadémiát végül 1784-ben helyezték át a baranyai központba, az 1785-ös tanévben pedig már Pécsett kezdődött meg az oktatás. Bár az akadémia viszonylag rövid ideig, 1802-ig maradt az „öt torony városában", de mint egy régi álom beteljesülése, hamar a település egyik legfőbb oszlopává vált. Alig öt évvel megnyitása után, 1790-ben – amikor Pécs a szabad királyi városi rang becikkelyezését kérte az országgyűléstől – a város követei a kérvényükben magát az akadémiát is érvként használták fel: „*Pécsnek van kir. akadémiája, melyet postliminium jogánál fogva kárpótlásul kapott az 1364. évben Magyarország nagy királyától, Lajostól itt alapított, 1367-ben Orbán pápától megerősített egyetemért, mely olyan virágzó volt, hogy itt tudós férfiak társasága székelt* (…). *Van itt gazdag könyvtár, vannak tágas iskolák, melyeknek fönntartásához és tanítóiknak fizetéséhez a*

16 Varga 2022b. 182.

17 „*1. a dunántúli kerület részére Győrben, 2. a tiszántúli kerület részére Nagyváradon, 3. a Dunán inneni kerület részére Nagyszombatban, 4. a Tiszán inneni kerület számára Kassán, 5. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia részére Zágrábban.*" Mészáros 1981. 35–36.

18 Szögi 2016. 15.

19 Kopcsányi 1897. 2–3.

20 MNL BaVL IV.1.a. 91/1784. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

város hozzájárul. Ezen iskolák a legalkalmasabb ponton lévén itt elhelyezve, csaknem az egész alsó Magyarország, Szlavónia és a határőrvidék ifjúságának kiképzésére szolgálnak (…)."[21]

A századforduló rövid idejű pécsi felsőoktatása után több mint két évtized telt el, mire ismét lehetőség teremtődött az „öt torony városában" felsőfokú tanulmányokat folytatni: Szepesy Ignác pécsi püspök előbb a „*teológiai tanulmányok megalapozására szolgáló házi tanfolyamnak*"[22] tekinthető bölcseleti oktatást indította el (1828/29-es tanév), majd hathatós tevékenységének köszönhetően 1831-től ismét „teljes értékű" bölcseleti, 1833-tól pedig jogi fakultás indulhatott meg.[23]

A (későbbi) baranyai tisztviselők mint évfolyamtársak

Kutatásunkban sorra vettük a baranyai hivatalviselők iskolázottsági hátterét, és olyan kapcsolódási pontokat kerestünk, melyek során több hivatalnok azonosítható egy-egy évfolyamban. A vizsgálat keretében két alapvető korszak különíthető el: a Joglíceum előtti időszak, illetve a Joglíceum működésének ideje.[24]

A Pécsi Püspöki Joglíceum megnyitása előtt mindössze három (gyakorlatban két) olyan intézményt tudunk azonosítani, melyekben a baranyai tisztikar ágensei osztálytársakként találkoztak: a Pozsonyi Királyi Jogakadémiát, illetve a Győrből Pécsre áthelyezett jogakadémiát.[25] A későbbi baranyai tisztviselők közül összesen 25 fő került kapcsolatba mint osztálytárs valamely más hivatalnokkal ezen intézményekben. Általánosságban elmondható, hogy rendszerint évfolyamonként két (két esetben három) későbbi baranyai tisztviselő járt ugyanarra az évfolyamra.

A 18. század utolsó évtizedének baranyai tisztségviselői esetén mindössze egyetlen példát találunk arra, hogy két későbbi hivatalnok azonos időben, azonos intézményben tanult volna: a Pozsonyi Királyi Jogakadémia 1781-ben indított tanévének hallgatói között találjuk Major Ignácot és Sey Jánost, előbbi azonban az első jogi, utóbbi pedig éppen az első bölcseleti osztályba iratkozott be.[26]

Bizonyos esetekben a korábbi osztálytársak végül ugyanazon vármegyei tisztikar tagjaivá váltak. Ez azonban csak 1800 után történt meg, ugyanis jól látható, hogy Kajdacsy (II.) Antal későbbi másodalispán, országgyűlési követ és helytartótanácsi tanácsos például 1794-ben iratkozott be a Pécsi Királyi Jogakadémia első bölcseleti osztályába, 1795-ben már a második bölcseleti, 1796-ban az első jogi, 1797-ben a második jogi osztály hallgatója volt. Osztálytársai között mindössze egy olyan személyt találunk, aki a baranyai tisztikar tagja lett: Kisfaludy Benjamin későbbi levéltárnok és verőcei főszolgabíró 1794-től volt osztálytársa későbbi hivatalnoktársának.[27]

21 Cserkuti 1909. 68.

22 Rajczi 2009. 38.

23 Pálmány 2007. 91.

24 Érzékelhető ez későbbi összesítésünkből is: míg a Joglíceum előtti időszakban 47 év alatt 25 kapcsolatot sikerült feltárni, addig a Joglíceum megnyitását követő 18 év alatt 43 esetet azonosítottunk.

25 A későbbi összehasonlító táblázatunk adataihoz, valamint az évfolyamtársi kapcsolatok megállapításához a felsőoktatási intézmények hallgatóinak anyakönyvi kivonatai kerültek felhasználásra. Ezeket közli a Pécsre áthelyezett Győri Királyi Jogakadémia esetén: Szögi 2016, míg a Pozsonyi Királyi Jogakadémia hallgatóihoz lásd: M. Novák 2007.

26 M. Novák 2007. 68.

27 Szögi 2016. 93.

A Pécsi Királyi Jogakadémia 1795-ben indított osztályában ugyancsak két későbbi hivatalnokot azonosíthatunk: Madarász László, aki 1802-től kezdve szolgált a baranyai tisztikarban; 1795-ben iratkozott be a Pécsi Királyi Jogakadémia első bölcseleti osztályába, majd 1796-ban a második, 1797-ben az első jogi osztály hallgatója volt.[28] Mindhárom évfolyamban osztálytársa volt Cséby Ignác,[29] aki 1803-ban aljegyzői kinevezést nyert.

Az együttiskolázottság szempontjából legnagyobb létszámú 18. századi évfolyamnak az 1796-ban indított tanév számít: egyszerre három későbbi hivatalnok kezdte meg bölcseleti tanulmányait (Vángel János, aki 1803-tól vármegyei esküdt, Knapp Ferdinánd 1810-tól esküdt és Klinovszky Ferenc 1811-től esküdt), majd 1797-től 1799-ig az előbbi két ágens a jogi tanulmányaik során is osztálytársak voltak.[30]

Ezen adatok alapján megállapítható, hogy a 18. század végén a baranyai tisztikar utánpótlása még szórványos, de jól körülhatárolható intézményi keretek között zajlott. Az eredményekből kirajzolódik egy lassú, de határozott tendencia: míg az 1780-as években az együttiskolázottság még inkább a véletlen műve volt (mint Major és Sey esetében), addig a századfordulóra tapasztalható aránynövekedés már egy új modellt vetít előre.

Előzetes várakozásainknak megfelelően igazolást nyert, hogy a Pécsi Püspöki Joglíceum megalapítása új korszakot nyitott. Az intézmény nemcsak a város szellemi életét pezsdítette fel, de a vármegye nemessége számára is kiemelkedő szocializációs közeget, az együttiskolázottsági adatok szempontjából meghatározó társadalmi teret nyújtott: összesen 40 olyan személyt sikerült azonosítani, aki ezen intézmény falai között valamilyen osztálytársi kapcsolatba került más későbbi tisztviselővel. Ezen adat az 1832 után hivatalt nyert személyek arányaihoz viszonyítva 41%-ot jelent, azaz a reformkori Baranya tisztviselői között majdnem minden második esetben kimutatható évfolyamtársi kapcsolat.

Az intézmény megnyitását követően már az első (1831. évi) évfolyamban is magas „koncentrációs" arány figyelhető meg, hiszen már ekkor öt későbbi tisztviselő (Kisfaludy Antal, Mihálovits Athanáz, Plainer Antal, Daróczy Ignác és Országh Lajos) kezdte meg egyszerre tanulmányait. Ugyancsak kiemelkedik az 1841. évi évfolyam is, ahol szintén öt későbbi hivatalnok (Danitz Antal, Raisz (II.) Dániel, Répás Gyula, Scitovszky Péter és Vészits Antal) azonosítható. Ezen évfolyamokon kívül a további években is átlagosan 3,3 főre tehető a képzésüket egyszerre megkezdő, későbbi tisztviselők száma.

A változást jelzi, hogy míg 1831 előtt összesen csak tíz olyan évfolyam akadt, ahol kettő vagy három későbbi hivatalnok tanult egyszerre, addig 1831-et követően ezek az együttállások egyértelműen gyakoribbá váltak: négy évfolyamban két, három évfolyamban három, négy évfolyamban négy, míg három évfolyamban öt későbbi tisztviselő volt azonosítható. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a Pécsi Püspöki Joglíceum megnyitása után azonnal a baranyai vármegyei közigazgatási elit elsődleges képzőhelyévé vált – ám nem csupán a hivatalviseléshez szükséges tudás megszerzésének tereként, hanem egyfajta „hálózatosodási csomópontként" is funkcionált.

28 Szögi 2016. 96.
29 Szögi 2016. 94.
30 Szögi 2016. 98., 100.

A későbbi baranyai tisztviselők felsőoktatásban kialakult osztálytársi kapcsolatai							
Név	Felsőoktatási intézmény	Év	Osztály	Név	Felsőoktatási intézmény	Év	Osztály
Majer Ignác	Pozsonyi Királyi Jogakadémia	1781	1. bölcseleti	Kisfaludy Antal	Pécsi Püspöki Joglíceum	1831	1. bölcseleti
Sey János	Pozsonyi Királyi Jogakadémia	1781		Mihálovits Athanáz	Pécsi Püspöki Joglíceum	1831	
Kajdacsy (II.) Antal	Pécsi Királyi Jogakadémia	1794		Plainer Antal	Pécsi Püspöki Joglíceum	1831	
Kisfaludy Benjamin	Pécsi Királyi Jogakadémia	1794		Daróczy Ignác	Pécsi Püspöki Joglíceum	1831	
Madarász László	Pécsi Királyi Jogakadémia	1795		Országh Lajos	Pécsi Püspöki Joglíceum	1831	
Cséby Ignác	Pécsi Királyi Jogakadémia	1795		Kovács Zsigmond	Pécsi Püspöki Joglíceum	1832	
Klinovszky Ferenc	Pécsi Királyi Jogakadémia	1796		Kováts Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1832	
Knapp Ferdinánd	Pécsi Királyi Jogakadémia	1796		Jeszenszky József	Pécsi Püspöki Joglíceum	1833	
Vangel János	Pécsi Királyi Jogakadémia	1796		Kisfaludy (I.) Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1833	
Országh Imre	Pécsi Királyi Jogakadémia	1798		Zöld Sándor	Pécsi Püspöki Joglíceum	1833	
Sauska Keresztély	Pécsi Királyi Jogakadémia	1798		Darázsy Gábor	Pécsi Püspöki Joglíceum	1834	
Hainer Ignác	Pécsi Királyi Jogakadémia	1799		Knapp (Kálnay) Imre	Pécsi Püspöki Joglíceum	1834	
Raisz (I.) Dániel	Pécsi Királyi Jogakadémia	1799		Perczel Géza	Pécsi Püspöki Joglíceum	1834	
Jeszenszky Imre	Pécsi Királyi Jogakadémia	1799		Réder Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1834	
Domián János	Pécsi Királyi Jogakadémia	1800		Kákonyi István báró	Pécsi Püspöki Joglíceum	1836	
Putnik József	Pécsi Királyi Jogakadémia	1800		Kákonyi József báró	Pécsi Püspöki Joglíceum	1836	
Somssich Pongrác	Pécsi Királyi Jogakadémia	1801		Kisfaludy Pál	Pécsi Püspöki Joglíceum	1836	
Mihalovich Lajos	Pécsi Királyi Jogakadémia	1801		Pribék Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1836	
Jeszenszky János	Győri Királyi Jogakadémia	1810	1. jogi	Szemelits Ferenc	Pécsi Püspöki Joglíceum	1837	
Répás Pál	Győri Királyi Jogakadémia	1810		Kováts Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1837	
Hegedüs Pál	Győri Királyi Jogakadémia	1810		Antal János	Pécsi Püspöki Joglíceum	1838	
Gaál Ferdinánd	Győri Királyi Jogakadémia	1827		Balogh Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1838	
Grabarits Ernő	Győri Királyi Jogakadémia	1827		Laczkovics Antal	Pécsi Püspöki Joglíceum	1838	
Bencze Ignác	Pozsonyi Királyi Jogakadémia	1827	2. jogi	Czirer József	Pécsi Püspöki Joglíceum	1839	
Spies Imre	Pozsonyi Királyi Jogakadémia	1827		Sey László	Pécsi Püspöki Joglíceum	1839	
				Verle István	Pécsi Püspöki Joglíceum	1839	
				Kisfaludy (II.) Károly	Pécsi Püspöki Joglíceum	1839	
				Nagy Márton	Pécsi Püspöki Joglíceum	1840	
				Raisz Sándor	Pécsi Püspöki Joglíceum	1840	
				Danitz Antal	Pécsi Püspöki Joglíceum	1841	
				Raisz (II.) Dániel	Pécsi Püspöki Joglíceum	1841	
				Répás Gyula	Pécsi Püspöki Joglíceum	1841	
				Scitovszky Péter	Pécsi Püspöki Joglíceum	1841	
				Vészits Antal	Pécsi Püspöki Joglíceum	1841	
				Döry Zsigmond	Pécsi Püspöki Joglíceum	1842	
				Koszits Szilárd	Pécsi Püspöki Joglíceum	1842	
				Lechner Ignác	Pécsi Püspöki Joglíceum	1842	
				Németh János	Pécsi Püspöki Joglíceum	1842	
				Kisfaludy (II.) István	Pécsi Püspöki Joglíceum	1843	
				Országh József	Pécsi Püspöki Joglíceum	1843	
				Rozman (Lovasy) Gyula	Pécsi Püspöki Joglíceum	1843	
				Koszits Szilárd	Pécsi Püspöki Joglíceum	1847	1. jogi
				Lechner Ignác	Pécsi Püspöki Joglíceum	1847	

1. táblázat – A későbbi baranyai tisztviselők felsőoktatásban kialakult osztálytársi kapcsolatai[31]

Az együttiskolázottság hatása a későbbi előmenetelekre

A megnövekedett létszámú csoportok mellett az együttiskolázott ágensek által később elnyert hivatalok „súlya” is jelentős eltérést okoz: az első alispánokkal kapcsolatban pél-

31 Szögi 2016; M. Novák 2007.

dául elmondható, hogy míg az 1832 előtti alispánok (Kajdacsy (I.) Antal és Mihalovich József) „elkülönülve" folytatták tanulmányaikat,[32] addig a következő nemzedékeknél az együttiskolázottság már a magasabb vármegyei tisztségviselőket is összekötötte a későbbi hivatali apparátussal: Sauska Keresztély például 1798-ban Országh Imrével járt együtt a pécsi akadémiára,[33] Gaál Ferdinánd pedig Grabarits Ernővel került egy évfolyamba a Győri Királyi Jogakadémia falai között.

Vizsgálatunkban tanulságos Somssich Pongrácz és Mihalovich Lajos esete. Somssich mint a későbbi baranyai főispán kezében olyan hatalom összpontosult, mellyel közvetlen befolyását érvényesíthette.[34] Egyetlen kimutatott osztálytársa Mihalovich Lajos, éppen a Somssich-éra előtti első alispán, Mihalovich József fia volt – Mihalovich Lajos esetében tehát (elviekben) minden adott volt ahhoz, hogy karrierje töretlenül felfelé ívelhessen. Az elméleti háttér mellett azonban eltérő gyakorlati útvonalat azonosíthatunk: Mihalovich Lajos karrierje még apja „felemelkedése" előtt megindult: 1810. április 8-án a főispán szentlőrinci alszolgabírónak nevezte ki,[35] ezen hivatalát azonban még ugyanebben az évben elveszítette, mikor a szeptemberi tisztújításon kizárólag főbírói pozíciókra kandidált.[36] Az 1813. évi restauráción (apja első alispánná választása után) ismételten alulmaradt a választásokon, igaz, újra kizárólag főszolgabírói posztokra jelöltette magát.[37] „Utolsó tisztikari megjelenése" 1832. május 7-én következett be: apja lemondását követően másodalispánnak kandidált, de a választáson más jelölt került ki győztesen.[38] Mihalovich Lajos karrierjében nem tudjuk tetten érni a rendelkezésére álló tőkecsoportok felhasználásának módjait – mely minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy végezetül egy rendkívüli pályáról beszélhetünk. Bár még apja alispánná választása előtt hivatalt nyert, előrelépni nem tudott belőle. Apja életpályájának felívelésekor saját karrierje megtorpant, származásából fakadó kapcsolati tőkéit nem tudta kamatoztatni. Ugyanezen problémakör jelentkezett apja távozását követően is: 1832-ben még egy utolsó alkalommal megpróbált hivatalt nyerni, ennek sikertelensége után azonban távolmaradt a tisztikartól, még akkor is, mikor volt évfolyamtársa, Somssich Pongrácz 1835-től Baranya vármegye főispánja lett. Az érvényesülés elmaradása több okra is visszavezethető. Elsőként az időintervallum említhető: a karrier már az előtt „véget ért", hogy az együttiskolázottságból fakadó tőkecsoportokat fel tudta volna használni, és a „hatalomváltás" után sem következett visszatérés – Somssich jelenléte és befolyása tehát nem jelentett garanciát a volt évfolyamtárs előmeneteléhez.[39]

32 Kajdacsy (I.) Antal 1759-ben iratkozott be a Budai Jezsuita Akadémia első bölcseleti osztályába, Mihalovich József pedig 1779-től lett a Pesti Piarista Bölcsészeti Líceum hallgatója. Varga 2022a. 170., 285.

33 Szögi 2016. 104., 106.

34 További baranyai főispánok esetén nem tudtunk azonosítani évfolyamtársi kapcsolatot: Végh Péter Nagyszombatban, fia, Végh István Budán, Batthyány Kázmér gróf Bécsben folytatott felsőoktatási tanulmányokat. Nagy 2007. 156.; Lipthay 2009. 22., 29.; Szögi 2013. 112.; Szijártó 2021. 426.; Majláth (III.) György Pozsonyban tanult, ahol bár találkozhatott későbbi baranyai hivatalnokkal, évfolyamtársak azonban nem lettek. M. Novák 2007. 384.

35 MNL BaVL IV.1.a. 603/1810. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

36 MNL BaVL IV.1.a. 2146.1/2/1810. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

37 MNL BaVL IV.1.a. 1017/1813. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

38 MNL BaVL IV.1.a. 1002/1832. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

39 Hangsúlyozandó, hogy az együttiskolázottságok kapcsán kizárólag az évfolyamtársi kapcsolat jelenlétét tudtuk azonosítani. Az, hogy a két ágens milyen egyéni viszonyban állt egymással, forrásainkból nem feltárható.

Mindezek mellett meg kell említenünk azt a lehetőséget is, hogy az előrelépés elmaradásának okai között Mihalovich természete, valamint más, befolyásos hivatalnokokkal való konfliktusai is szerepet játszhattak.[40]

Sauska Keresztély (noha már az 1800-as évek elejétől a tisztikar közelébe került) karrierje az 1836. évi másodalispánná választásától[41] tekinthető jelentősnek. Előmenetele gyors ütemben zajlott, az 1839. május 21-i tisztújításon első alispánná választották,[42] és e hivatalában maradt egészen 1842. szeptember 14-i lemondásáig.[43] Korábbi évfolyamtársa, Országh Imre ugyancsak az 1810-es években lépett a tisztikarba (1810-ben pécsi alszolgabíróvá nevezték ki[44]), és bár az évtizedek alatt több alkalommal próbálkozott feljebb jutni, de sem főszolgabírói, sem főadószedői hivatalokat nem tudott elnyerni.[45] Jóllehet a kapcsolat direkt hatásait forrásainkból nem tudjuk érzékelni, a két karrierút vége ugyanazon eseményhez kötődik: Sauska 1842. évi távozásakor Országh Imre összesen hat választáson maradt alul, melynek következtében nem hogy előrelépni nem tudott, de eddig viselt pécsi alszolgabírói hivatalát is elveszítette.[46] Hangsúlyozandó, hogy Országh választási kudarcai és a befolyásos néhai osztálytárs távozása között nem mutatható ki közvetlen összefüggés. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy Sauska távozásával Országh egy fontos támaszától (ha úgy tetszik kapcsolati tőkétől) esett el, ami ha nem is okozta közvetlenül a vereségét, mindenképpen gyengítette pozícióit.[47]

Az együttiskolázottsági vizsgálataink egyik legkülönlegesebb kapcsolata Gaál Ferdinánd és Grabarits Ernő között jött létre. Bár a két ifjú megismerkedésének pontos körülményei nem ismertek,[48] mindketten kora felnőttkorukban jártak (Gaál 17, Grabarits 18 éves), mikor beiratkoztak a Győri Királyi Jogakadémiára.[49] Az ismertség később magánéletükben is jelentőssé vált: Grabarits az osztálytársi kapcsolat kialakulása után tíz évvel (1837-ben) vezette oltár elé korábbi osztálytársa húgát, Gaál Franciskát – esküvői tanújuk pedig Gaál Ferdinánd lett.[50] E viszony azon szempontból is említést érdemel, mert két olyan ágens között jött létre, akik esetében eltérő politikai nézetrendszert feltételezhetünk: míg Gaál Ferdinánd a vármegyei konzervatívok oszlopos tagjának tekinthető, addig

40 Mihalovich Lajos természete kapcsán Borsy Judit valószínűsítette, hogy heves, s gyakran konfliktusra hajlamos személyiséggel rendelkezett. Többek között komoly nézeteltérése volt saját sógorával, Siskovics Józseffel, Baranya 1832–1839 között megválasztott első alispánjával is. Lásd: Borsy 2014. 123–124.

41 MNL BaVL IV.1.a. 1806/1836. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

42 MNL BaVL IV.1.a. 1751/1839. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

43 MNL BaVL IV.1.a. 3780/1842. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

44 MNL BaVL IV.1.a. 2146.1/2/1810. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

45 1813-ban pécsi főbírónak, 1832-ben főadószedőnek, pécsi, szentlőrinci és hegyháti főbírónak, 1836-ban pécsi, siklósi és szentlőrinci főbírónak, 1839-ben ismét főadószedőnek, pécsi, mohácsi, siklósi és baranyavári főszolgabírónak kandidált. 1841-ben kérelmezte, hogy egy megüresedett főszolgabírói hivatalt elnyerhessen, de erre nem került sor. MNL BaVL IV.1.a. 1017/1813., 1002/1832., 1806/1836., 1751/1839. és 1042/1841. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

46 Országh ekkor ismét főadószedőnek, négy fő-, illetve egy alszolgabírói hivatalra kandidált.

47 Országh kétséget kizáróan saját jogán, s egyéb kapcsolatai révén is kapcsolódott a tisztikarhoz, s még az 1842. szeptember 14-i tisztújításról végül tiszteletbeli főszolgabíróként távozott. MNL BaVL IV.1.a. 3780/1842. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve.

48 Lévén mindkét család pécsi illetőségű volt, nem zárhatjuk ki bizonyossággal, hogy már a jogakadémia előtt találkoztak volna, erre vonatkozó forrást azonban mindeddig nem sikerült fellelünk.

49 Juhász 2017. 387.

50 MNL OL W 202. A4814-0681. MNL OL mikrofilmtárának A sorozatáról készült digitális másolatok.

Grabarits Ernő kétséget kizáróan a liberális irányzat képviselői közé sorolható.[51] A két hivatalnok egyéni viszonyára (az említetteken felül) kevés forrás áll rendelkezésre. Nem ismert, hogy bármilyen módon segítették-e egymás előmenetelét, az viszont kijelenthető, hogy mindketten az 1845. július 7-i tisztújításon értek karrierjük csúcsára: míg Gaál alispáni hivatalt, addig Grabarits siklósi főszolgabíróságot nyert. Három évvel később, Gaál hirtelen halálakor Grabarits is eltávolodott a tisztikartól, eddig viselt hivatalát nem kívánta megerősíteni. E lépése azonban nem a „néhai rokon" halálával, hanem a tisztújítás konzervatív győzelmével indokolható.

Végezetül az együttiskolázottság kérdéskörében szólnunk kell a kutatás korlátairól is: nevezetesen arról, hogy a közös szocializációnak és a kapcsolatépítésnek nem a közös évfolyamba való tartozás az egyetlen lehetséges módja. A szakirodalomban már azonosított csoportosulást jelent a baranyai '48-as, Batthyány Kázmérhoz köthető tömörülés, melynek tagjait Glósz József ismertette: „*Huszár Pongrácon, Zöld Sándoron, Festi Rajmundon kívül Csima Pál, Laczkovics Antal, Rehaczek Eduárd, Perczel Vince s maga Hainer Ignác is*" jelen voltak, és akik kapcsán egyértelműen a pécsi jogi akadémiát jelölte meg mint a csoport létrejöttéhez feltétlenül szükséges fizikai teret.[52] Az említett személyek között azonban csak esetlegesen tudunk évfolyamtársi kapcsolatot feltérképezni: Csima és Hainer 1832-ben, Festi és Zöld 1833-ban, Huszár és Rehaczek 1834-ben, míg Perczel Vince 1837-ben, Laczkovics Antal pedig 1838-ban kezdte meg tanulmányait.[53] Mindezek a különbségek azonban semmiféle akadályt nem jelentettek abban, hogy a csoportosulás egységként lépjen fel, valamint hogy azonos politikai nézetek mellett a tisztikarba való bejutás kapcsán egymás segítségére legyenek.

Hasonló problematika jelentkezik azon ágensek kapcsán is, kik ugyan azonos évben kezdték el képzéseiket, de valószínűleg nem alakítottak ki olyan szoros viszonyt, mely a későbbiekben az előmenetelhez hasznosítható lett volna: Jeszenszky József, Kisfaludy (I.) Károly és Zöld Sándor mellett például Barthos Eduárd is 1833-ban iratkozott be a Püspöki Joglíceumba, utóbbi azonban magántanulóként folytatta tanulmányait, így a közös szocializáció megszerzésére (az intézmény falain belül) kevés lehetőség adódott.[54]

Összegzés

Tanulmányunkban az 1784–1848 közötti baranyai tisztikar tagjainak iskolázottsági adatait vizsgáltuk, ami egy 212 főből álló mintavételt jelent. Míg a Pécsi Püspöki Joglíceum működését megelőző 47 évben mindössze 25 ilyen kapcsolatot sikerült feltárni, addig az intézmény megnyitását követő szűk két évtizedben (1831 és 1848 között) már 43 esetet

51 Grabarits 1867-ben a választási programjában így fogalmazta meg saját nézeteit: „*népek jogait védő voltam ifjúságom zsengéjétől és az leszek sírom behányásáig. Tanácsot a józan ész és tapasztalásból szoktam kérni. Tekintélyt nem ismerek.*" Grabarits nézeteivel kapcsolatban azonban az is ismert, hogy a politikai szemléletek közötti ellentétek nem jelentettek végleges elszigetelődést: *Miért vagyok én Balpárti?* című írásában például ismét a liberális elvek mellett tett tanúbizonyságot: „*azonban végbúcsut nem vettem a jobbpárt többségétől, iszen* (sic!) *ezek is testvéreink; reménylem, miszerint a kikötőben sokkal, ismét baráti kezet szoríthatunk.*" Grabarits Ernő: T. Tárogató Úr! *Pécsi Lapok*, 1867. október 3. 215.; Grabarits 1869. 12.

52 Glósz 2014. 50.

53 Szögi 2016. 136., 142., 148., 150., 153., 174., 180.

54 Szögi 2016. 141.

azonosítottunk. A vizsgált 212 fős sokaság esetén tehát összesen 68 kapcsolatot mutattunk ki.

Összességében megállapítható, hogy a közös iskolai évek alatt kötött ismeretségek alapvetően kevéssé érzékelhetők a későbbi kapcsolati hálózatok között, az együttiskolázottság révén kialakult kapcsolati tőke közvetlen hasznosítására kevés konkrét példát találunk. Ennek elsődleges oka, hogy a felsorolt ágensek jelentős része végül nem került olyan pozíciókba, melyekből egyértelműen elősegíthették volna társaik előrelépését – azon ritkább esetekben, hol erre lett volna lehetőség, vagy személyes döntéseik okán álltak el ennek használatától (Somssich Pongrácz – Mihalovich Lajos), vagy nem azonosítottunk közvetlen utalást a kapcsolat későbbi használatára (Sauska Keresztély – Országh Imre), megint más esetekben egyéb, családi kapcsolatok is közrejátszottak a relációk alakulásában (Gaál Ferdinánd – Grabarits Ernő).

Mindezek mellett az együttiskolázottságokból és a közös szocializációból származó kapcsolatok vizsgálata feltétlenül indokoltnak tekinthető, melyek Baranyában bár nem egyedileg és kizárólagosan alkalmazott tőketípusokként érvényesültek, de más kapcsolati pontokkal párosítva bizonyosan közrejátszottak az ágensek előmeneteleinek elősegítésében. A pécsi felsőoktatási intézmények tehát nem csupán az ismeretanyag átadását szolgáló oktatási színterek voltak, hanem olyan dinamikus társadalmi térként is funkcionáltak, amely a professzionális előmenetel során is hasznosítható kapcsolati tőke kialakulását és felhalmozását tette lehetővé. Ez pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az együttiskolázottság a hivatali hierarchiába való beágyazódás egyik legfőbb katalizátorává váljon.

Levéltári források

MNL BaVL	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
IV.1.a.	Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1695–1869), Közgyűlési jegyzőkönyvek (1698–1847)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
W 202	MNL OL mikrofilmtárának A sorozatáról készült digitális másolatok

Sajtóforrások

Pécsi Lapok, 1867

Irodalom

Borsy 2014 — Borsy Judit: Az orahoviczai és görcsönyi Mihalovich család Baranya vármegyében (1782–1860). In: *Rangos famíliák, jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon*. Szerk. Kult László – Ódor Imre. Pécs, 2014. 103–136. (Baranyai Történelmi Közlemények 6.)

Cserkuti 1909 — Cserkuti Adolf: Pécs sz. kir. város és a rendi országgyűlés. *Pécs–Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 2. (1909):2. 67–75.

Dominkovits 1991	Dominkovits Péter: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában, 1816–1848. *Levéltári Szemle* 41. (1991):1. 3–18.
Dominkovits 1993	Dominkovits Péter: Vas megyei diákok a Győri Királyi Jogakadémián a XIX. század első felében. In: *Előadások Vas megye történetéről II*. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 1993. 229–238.
Fallenbüchl 1971	Fallenbüchl Zoltán: Somogy megyei diákok a XVIII. század derekán. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 2.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1971. 84–90.
Glósz 2014	Glósz József: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok*. Szekszárd, 2014.
Grabarits 1869	Grabarits Ernő: *Miért vagyok én Balpárti?* Pécs, 1869.
Héjja 2018	Héjja Julianna Erika: A közigazgatási tisztviselőkkel szemben támasztott képzési és képesítési előírások 19. századi történetéből. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Budapest, 2018. 217–226. (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 15.)
Hudi 1993	Hudi József: Curialista nemesek Veszprém vármegye tisztikarában a 18. században. *Comitatus* 3. (1993):7–8. 138–143.
Juhász 2017	Juhász Réka Ibolya: *A győri felsőoktatási intézményeinek hallgatói 1719–1852*. Budapest, 2017. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 13.)
Khavanova 2005	Khavanova Olga: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni… Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. *Századok* 139. (2005):5. 1105–1129.
Kiss 2009	Kiss Zsuzsanna: Zalai diákok a Győri Királyi Jogakadémián 1800–1848. In: *Zalai történeti tanulmányok*. Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2009. 86–120. (Zalai gyűjtemény 67.)
Kopcsányi 1897	Kopcsányi Károly: *A Pécsi Jogakadémia multja s jelene*. Pécs, 1897.
Lipthay 2009	Lipthay Endre: *A verebi Végh család története*. Vereb, 2009.
M. Novák 2007	M. Novák Veronika: *A Pozsonyi Jogakadémia Hallgatósága 1777–1849*. Budapest, 2007.
Mészáros 1981	*Ratio Educationis: Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Szerk. és ford. Mészáros István. Budapest, 1981.
Molnár 2000	*Zala megye archontológiája 1138–2000*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.)

Nagy 2007 — Nagy Imre Gábor: Baranya vármegye főispánjai (1688–1950). In: *Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 2006–2007*. Szerk. Nagy Imre Gábor. Pécs, 2007. 81–160.

Pálmány 2007 — Pálmány Béla: A jogakadémiák szerepe a reformkori politikai elit képzésében. *Acta Papensia 2007 – A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei* 7. (2007):1–2. 83–99.

Pintér 2025 — Pintér Tamás: Adalékok az 1790–1800 közötti baranyai hivatalviselők iskolázottsági hátterének vizsgálatához. In: *Krízisek és nehézségek a régiségben – Tudástranszfer a régiségben. Mesterek, tanítványok, iskolák*. Szerk. Hajdu Ildikó – Horváth Margaréta – Rédey-Keresztény Júlia – Kovács Annamária – Vitkai Nóra – Zsupos Norbert. Pécs, 2025. 181–196.

Polgár 2001 — Polgár Tamás: Somogyi diákok a Győri Királyi Jogakadémián 1800–1848 között. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 32. Szerk. Récsei Balázs. Kaposvár, 2001. 121–137.

Polgár 2007 — Polgár Tamás: Somogyi diákok a Pécsi Püspöki Joglíceumon 1831–1848 (1850) között. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 38*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 2007. 81–100.

Rajczi 2009 — Rajczi Péter Pál: A Pécsi Püspöki Jogakadémia története. In: *A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 37–48.

Szijártó 2021 — Szijártó M. István: *A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Budapest, 2021.

Szögi 2013 — Szögi László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*. Budapest, 2013.

Szögi 2016 — Szögi László: *A pécsi felsőoktatás intézményeinek hallgatói (1714) 1782–1852*. Pécs, 2016.

Varga 2022a — Varga Júlia: *A budai és pesti felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1713–1784*. Budapest, 2022.

Varga 2022b — Varga Júlia: A Budai Jezsuita Akadémia hallgatósága (1713–1777). *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 13. (2022):3–4. 182–195.

‚These Schools Being Situated in the Most Advantageous Place Here' – the Influence of the Higher Education Institutions of Pécs as Social Spaces on the Relationships of Baranya County Officials (1784–1848)

by Tamás Pintér

(Summary)

According to Kálmán Mikszáth, we may also conclude that 'student pranks committed together forge stronger bonds than even historical events made together'. Consequently, the examination of higher education institutions as social and sociocultural spaces can be of paramount importance in understanding the networking of the political and administrative elite: within the walls of these schools, not only future vice-comes and other high-ranking officers pursued their studies, but also Pongrácz Somssich, the future supremus comes of Baranya.

The aim of our research is to identify individuals among the students of the Royal Academy of Law who were transferred to Pécs, as well as those of the Episcopal Lyceum of Law in Pécs, who later took on roles within the county's officialdom, and to track their career paths. In our study, we seek answers to questions such as whether the connections formed during shared schooling can be detected in the later lives of these agents, to what extent these relationships influenced the career opportunities of officeholders, and how much they contributed to social mobility and political embeddedness.

To answer these questions and to recognize individual life paths, the underlying social structures and interconnections, we combined the tools of prosopography and social network analysis. Following this approach, our study highlights how and to what extent the higher education institutions in Pécs, functioning as social spaces, may have contributed to the development of the social and career connections of the regional political elite.

Hadobás Eszter

Az egri jogi oktatás térbeli és társadalmi dimenzióinak vizsgálata 1874 és 1890 között

Az iskola, a tér és a társadalom egy közös mezőt alkotnak, melyben mindegyik összetevőnek fontos szerep jut. A történeti elemzések tárgyát régóta képezi az oktatás és az iskoláztatás szerkezete, annak fejlődése, átalakulása. Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a tér, az oktatás és a társadalom hármasára fókuszálva analizáljam az Egri Érseki Joglíceumot az 1874 és 1890 közötti időszakban. Az egri joglíceumot a római katolikus egyház működtette és a jogakadémiák közé tartozott, amely egy speciális iskolatípus volt[1] a Magyar Királyság területén.

Az elemzés forrásait az iskolai matrikulák adatsorai és a fennmaradt államtudományi és jogtudományi államvizsga-jegyzőkönyvek[2] adják.[3] Ezek adatállományát egy adatbázisba gyűjtöttem össze,[4] amelyből könnyedén kinyerhetők az elemezni kívánt információk. A térbeliséget oly módon kívánom tanulmányozni, hogy megvizsgálom a diákok szüleinek lakóhelyét, a társadalmi hátteret pedig a szülők vagy gondviselők foglalkozásán keresztül elemzem. A tanulmány úgy épül fel, hogy először a választott időszak összes tanulójának lakhelyét vármegyei, majd települési szinten analizálom, ezt követően szűkítem a vizsgálat alanyainak számát azáltal, hogy csak az államtudományi és jogtudományi államvizsgát tettek lakóhelyét tanulmányozom. Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a tanulók szülei vagy gondviselői és ezzel együtt a diákság mely vármegyékben élt, fontos, mert megmutatja, hogy az iskola milyen vonzáskörzettel rendelkezett és megadja az iskola beiskolázási körzetét. Így képet kaphatunk arról, hogy szűkült-e vármegyei vagy települési szinten az iskola vonzáskörzete. A vármegyei szintű elemzés után fontos a településtípusok szerinti elemzés is, mivel ez segít jobban megvilágítani azt, hogy a városi illetékességű diákok többségben voltak-e. A közigazgatási és jogi beosztás törvényi szabályozása 1886-

1 Speciális szerepüket az adta, hogy olyan jogi főiskolák voltak, ahol jogi és hivatali pályára képeztek szakembereket. Kezdetben a protestánsok, majd a katolikusok is létrehozták saját jogakadémiáikat a 17., 18. században. Majd 1777-ben a *Ratio Educationis* értelmében megszülettek a királyi jogakadémiák is. Az iskolatípus a jogi felsőoktatás megkerülhetetlen része lett.

2 Az államvizsga-jegyzőkönyvek tartalmazzák a vizsga megjelölését, a vizsgázó nevét, születési idejét vagy életkorát, vallását, nemzetiségét, születési helyét, a szülő vagy gondviselő nevét, lakhelyét, foglalkozását, a vizsga időpontját, eredményét, a vizsgadíj összegét, a tanulmányok kezdetének évét, az elvégzett félévek számát, valamint olyan jellegű megjegyzéseket, amelyek a vizsgára bocsátás miniszteri engedélyeit tartalmazzák. (MNL HML VIII.1.b. 156. d. Egri Jogakadémia államtudományi államvizsganapló és -jegyzőkönyv, 1874/1875–1926/1927.; 157. d. Egri Jogakadémia jogtudományi államvizsganapló és -jegyzőkönyv, 1874/1875–1926/1927.; 44–59. kötet Joghallgatók, államtudományi szaktanfolyamosok, jogtudományi szaktanfolyamosok anyakönyvei 1874–1875 és 1889–1890 között.)

3 A tanulmányban vizsgált adatok, mint a lakóhely, a szülő vagy gondviselő neve, foglalkozása az iskolai anyakönyvekben és a vizsgajegyzőkönyvekben, egyaránt rögzítésre kerültek. Ha valamelyik forrásban hiányzott pl. a szülő foglalkozása, akkor a másik forrásból ezt lehetett pótolni.

4 Az adatbázis egy része nyomtatott formában is megjelent: Hadobás – Szögi 2024.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.02

ban[5] fejeződött be. Ez a kialakult rendszer adja a vizsgálatok kiindulópontját, valamint a statisztikai felvételek is ez alapján készültek.[6] A vizsgálat során az 1892-ben hatályos településkategóriákat vettem figyelembe. Az alapgondolat ezzel kapcsolatban az, hogy a városi illetékességű diákok dominanciája egyértelmű ennél az iskolatípusnál, mivel azok a foglalkozású szülők, akik megtehették, hogy gyermekeiket a felsőoktatásban taníttassák, többségében a városi jogállású településeken éltek. Ennek igazolása vagy cáfolata teljes bizonyosságot kizáróan ebben a rövid időszakban és csak az egri iskola elemzésével nem válik egyértelművé, ehhez szükség lenne további jogakadémiák ilyen irányú vizsgálatára is, de mindenképpen jó támpontul szolgálhat a további hasonló jellegű elemzésekhez.[7]

Végül a tanulók társadalmi hovatartozását az államvizsgát sikeresen letett hallgatók szüleinek vagy gondviselőinek munkájára alapozva az 1900-as népszámlálás foglalkozási kategóriáin keresztül tanulmányozom.[8] Számomra kiindulópontot jelentettek azok a tanulmányok,[9] amelyben szintén a népszámlálási foglalkozási kategóriákat használták a társadalmi háttér vizsgálatához. Ezek közül kiemelten fontos volt a munkám elkészítése során Kovács I. Gábor és Kende Gábor 2006-os tanulmánya, amelyben az egyetemi tanárok rekrutációjának vizsgálatához az apák foglalkozásait vizsgálták a népszámlálások ágazati és foglalkozási csoportjai szerint.[10]

Az időszak kiválasztásánál több szempontot vettem figyelembe. Kiindulópont az 1874/75-ös tanév volt. Ezt az indukálta, hogy 1874-ben jelentős mértékben átalakították a jogakadémiai oktatás rendszerét és felépítését. Elsődleges célként a gyakorlati képzést jelölték meg, és ezzel a módosítással választóvonalat húztak az egyetemi jogi oktatás és a jogakadémiai képzés közé. Ez az éles elkülönítés befolyásolhatta a jogakadémiákon tanulók társadalmi hátterét. A vizsgálatot az 1889/90-es tanévvel zártam. Ugyanis 1889-ben újabb változtatás történt a tanulmányi rendszerben, amelyet az új véderőtörvény tett szükségessé.[11] Ennek bevezetése az 1890/91-es tanévvel vette kezdetét. Így a tanulmányban az 1874-es és 1883-as átalakítások időszaka került nagyító alá.

A megjelölt időintervallumban tizenhárom jogakadémia működött az országban. Az iskolák fenntartói alapján voltak úgynevezett királyi jogakadémiák: Nagyszeben, Győr, Kassa, Nagyvárad, Pozsony. Továbbá voltak felekezetek által fenntartott intézmények. Római katolikus akadémiák: Eger, Pécs. Evangélikus jogakadémia: Eperjes. Református jogakadémiák: Debrecen, Kecskemét, Máramarossziget, Pápa, Sárospatak. A Dunától keletre fekvő országrészben pontosan hét. Az egri jogakadémiához földrajzilag közelinek tekinthető a kecskeméti és a debreceni jogakadémia, ezért alapvetően abból indul ki a kutatás, hogy Heves vármegye dominanciája a lakóhely szempontjából szinte biztosra vehető. Ekkor már két egyetemen

5 Az átalakítás történeti bemutatásával többen is foglalkoztak. Vázlatos jelleggel tette ezt meg többek között Kajtár István a *Községi önkormányzat és modernizáció a 19. századi Közép- és Kelet Európában* címmel megjelent rövid tanulmányában (Kajtár 2001. 42–49.) vagy Csizmadia Andor *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* (Csizmadia1976) című átfogó kötetében, valamint kiemelném még Ivancsics Imre *Az önkormányzatokról az önkormányzatokig. Adalékok a helyi közigazgatás elmúlt száz évének történetéhez* című tanulmányát is. (Ivancsics 2000. 219–237.)

6 Gyáni – Kövér 2006. 52., 54.

7 Hasonló vizsgálati szempontokat vett alapul Sasfi Csaba több tanulmányában is: Sasfi 1997. 131–163.; Sasfi 2018. 391–398.

8 KSH 1905.

9 Mazsu 1986; Berecz 2017.

10 Kovács I. – Kende 2006. 417–506.

11 Udvardy 1898. 504.

folytathattak jogi tanulmányokat a királyság területén. Az első a pesti egyetem jogi kara, a második az 1872-ben létrejött kolozsvári egyetem volt. Kolozsváron 1874-től indult meg az oktatás a jogi karon, ami pont egybeesik az elemzésre kijelölt időszak kezdetével.[12]

A tanulmányi rendszer átalakításai a megjelölt időszakban

Az 1874-es jogakadémiai képzési reform

Ahhoz, hogy jobban megértsük az 1874-es jogakadémiai képzési reform jelentőségét, röviden ismertetem, hogy az országban működő jogakadémiák esetében hogyan alakult a képzési rendszer ezt megelőzően. Királyi és felekezeti jogakadémiák működtek az országban, melyek között nagy eltérések voltak a képzési idő, az oktatott tantárgyak és a tanárok számát tekintve. Ezt jól mutatja, hogy még a Győri Királyi Jogakadémián két tanár, addig a Nagyszebeni Királyi Jogakadémián tizenegy tanár tanított jogot. Eperjesen 1870-ben még kétéves volt a képzés, amikor Egerben már hároméves jogakadémiai oktatás folyt. Nagy eltérések voltak a jogakadémiák képzési színvonalában is, ezért az egyetemek élesen bírálták és támadták őket.[13] A jogásztársadalom az 1870. évi jogászgyűlésen fogalmazta meg kritikáját. A gyűlés résztvevői az alacsony színvonalú jogiskolák megszüntetését, valamint kizárólag állami fenntartású jogiskolák létrehozását és működtetését kérvényezték.[14] Végül 1870. szeptember 27-én a jogászgyűlésen abban állapodtak meg, hogy a jogakadémiákat az egyetemi jogi karok mintájára kell átalakítani.[15] Ilyen előzményeket követően került sor a képzés megreformálására.

A reform Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez köthető: „*Szabályzat a jogtanodák új szervezéséről, 1874. évi május hó 19-én. A királyi jogakadémiák és az állam közvetlen rendelkezése alatt álló egyéb jogintézetek 4 évi tanfolyammal ellátott teljes jog- és államtudományi karokká alakíttatnak át, egyedüli kizártával a jogtudorozási és a magántanárrá való képesítési jogosítványnak.*"[16] Az új szabályzat a jogakadémiákat négy évfolyamúvá bővítette, és az egyetemi karokhoz hasonló „*jog- és államtudományi főiskolákká*" alakította.[17] Kisebb mértékű eltéréseket leszámítva a vizsgálati rendszer megegyezett az egyetemivel. A szabályzat eredményeként a tanárok fizetése is megközelítette az egyetemi professzorokét, míg a tandíj teljesen megegyezett az egyetemi díjszabással.

Bár több szinten hasonlóvá tették a jogakadémiákat az egyetemi jogi képzéshez, a legnagyobb különbséget és egyben problémát az eredményezte, hogy a „*jogakadémiákat a jogtudorsági és a magántanárnak való képesítési jogok nélkül minősítették jogi karoknak.*"[18] Ezekkel párhuzamosan az igazságszolgáltatásban az ügyvédek alkalmazásának feltételéül a jogtudorságot jelölték meg. Az ügyvédi rendtartást szabályozó 1874. évi XXXIV. törvénycikk 5. paragrafusa határozta meg az ügyvédi vizsgára való bocsátás feltételeit, amely előírta, hogy ügyvéd csak az lehet, aki valamelyik egyetemen jogtudori címet szerzett.[19]

12 Nagy 2012. 89.
13 Mezey 1984. 106.
14 Mezey 2009. 28.
15 Mezey 1984. 109.
16 Halász 1910. 485.
17 Magyary 1927. 218.
18 Mezey 1984. 110.
19 1874. évi XXXIV. törvénycikk.

Ez „*az akadémiai hallgatók számára elzárta az igazságszolgáltatást*”.[20] Végső soron ez a jogakadémiák számának csökkenését eredményezte. 1874-ig a jogakadémiák képezték a jogi szakoktatás súlypontját: a jogakadémiákon a képzés ugyan rövidebb volt, de a kvalifikáció tekintetében egyenlő rangúak voltak a pesti egyetemmel. Az 1874-es reformot követően a jogakadémiák viszont hátrányba kerültek azáltal, hogy doktori címet és magántanári képesítést csak az egyetemeken lehetett megszerezni.[21] Fontos változás volt továbbá, hogy az új szabályzat eltörölte a magántanulás lehetőségét, ami szintén hozzájárult az országban működő jogakadémiák diáklétszámának visszaeséséhez.[22]

A rendelet előírásai miatt Egerben a meglévő hat tanszék mellé két újat kellett felállítani, valamint nyolc nyilvános rendes tanárt és három magántanárt kellett alkalmazni.[23] Az érsek a főkáptalanával 1874. június 23-án tanácskozást tartott, melyen megállapodtak az intézmény jövőjéről. Döntöttek, hogy a joglíceum az új szabályzat rendelkezései szerint működik tovább. A megnövekedett fenntartási költségeket elsődlegesen az intézmény rendelkezése alatt álló jövedelmekből kívánták fedezni. Megállapodtak abban, hogy amennyiben ez nem bizonyul elegendőnek, az eddigi gyakorlatnak megfelelően felerészben az érsekség, felerészben pedig a főkáptalan fogják ezt fedezni saját jövedelmükből.[24] Az új szabályzat két alapvizsgát és két államvizsgát írt elő. Az új tanulmányi rendszerben a képzés négy évre bővült, amely első és második évi tanfolyamból, valamint az államtudományi és a jogtudományi szaktanfolyamból állt. A jogi végzettség megszerzéséhez mind a négy év elvégzésére szükség volt, de a hallgatók szabadon dönthettek azt illetően, milyen sorrendben végzik el a két szaktanfolyamot.[25] Fontos, hogy a jogakadémiai képzésre történő beiratkozás egy egész tanévre szólt, ezért a II. félévben csak beíratás zajlott. Új tanulók felvételére a II. félévben csak akkor volt lehetőség, ha az illető egy másik jogakadémiáról érkezett. Tanév közben egyetemről jogakadémiára átmenni nem lehetett a tanidőrendszer okozta különbségek miatt.[26] A jogakadémiai képzést végzettek végbizonyítványt kaptak, és ugyanúgy, mint az egyetemi jogi képzést elvégzők, közvetlenül doktori szigorlatokra bocsáthatók voltak.

Anyagilag az új rendszer nagyobb terhet rótt a tanulókra, mert a képzési idő megnövekedett, valamint további plusz kiadásokra volt szüksége annak,[27] aki mind a két államvizsgát le akarta tenni. Gondolok itt arra, hogy a hosszabb tanulmányi idő miatt a tandíj többe került, valamint a nem helybelieknek a szállás és az étkezés költségeit is több évig kellett fedezniük, mint a reform előtt.

A két államvizsga külön minősítő jelleggel bírt. Ennek menete a következő volt: a két alapvizsga után dönthetett a hallgató, hogy az államtudományi (közigazgatási) vagy a jogtudományi (bírói) szakra képezi magát. A jogvégzettség megszerzéséhez a két alapvizsgát és az egyik államvizsgát kellett letenni.[28] Az elsőt a hatodik félév végétől lehetett teljesíteni, aki a másodikat is el akarta végezni, annak először erre a nyolcadik szemeszter végétől volt lehetősége.[29]

20 Mezey 1998. 16.
21 Ráth 1897. 57.
22 Udvardy 1898. 444.
23 Jusztinger 2009. 59.
24 Udvardy 1898. 447.
25 Udvardy 1898. 479.
26 Udvardy 1898. 481.
27 Bujdosné Pap 2013. 250.
28 Udvardy 1898. 482.
29 Udvardy 1898. 483.

Az 1883-as új szabályzat

1883-ban a jogi oktatás újabb módosítása következett. Ebben az évben kiadott szabályzat *„nem szakított egészen az eddigi rendszerrel, csak is a tanulmányi és vizsgarend módosítására terjeszkedett ki, egyebekben pedig jóformán érintetlenül hagyta az 1874-iki szabályzat rendelkezéseit."*[30] Ennek célja az volt, hogy a jogi vizsgák rendszerét összeegyeztesse a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi I. törvénycikk miatt megváltozott új helyzettel.[31] Végbizonyítványt nyolc félév elvégzése után kaphattak a diákok, majd ezt követően lehetett csak államtudományi és jogtudományi államvizsgát tenni. Abban továbbra is szabadon dönthettek, hogy a szaktanfolyamokat milyen sorrendben hallgatják.[32] A vizsgált időszak végéig, tehát 1890-ig nem változtattak a tanulmányi renden.

Vármegyei arányok

A vármegyei arányokat a tanulmányban az általam készített térképen ábrázoltam, amelyen azokat a településeket tüntettem fel, ahol jogakadémiák működtek. A kiegyezést követően az 1876. évi XXXIII. törvénycikk szabályozta az egyes vármegyék területét.[33] A vizsgálat 1874–1875-ben indul, ekkor a Jászság és a Nagykunság még külön törvényhatósági egységet alkottak, amelyek az 1876-ban kiadott rendelettel létrejött Jász-Nagykun-Szolnok vármegye részei lettek. A vármegyék száma és területi beosztása 1881-re vált véglegessé. Az eredményeket ezért az 1876 utáni vármegyehálózat szerint ábrázoltam. A vármegyehálózathoz a Gyalay Mihály-féle *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*t használtam.[34]

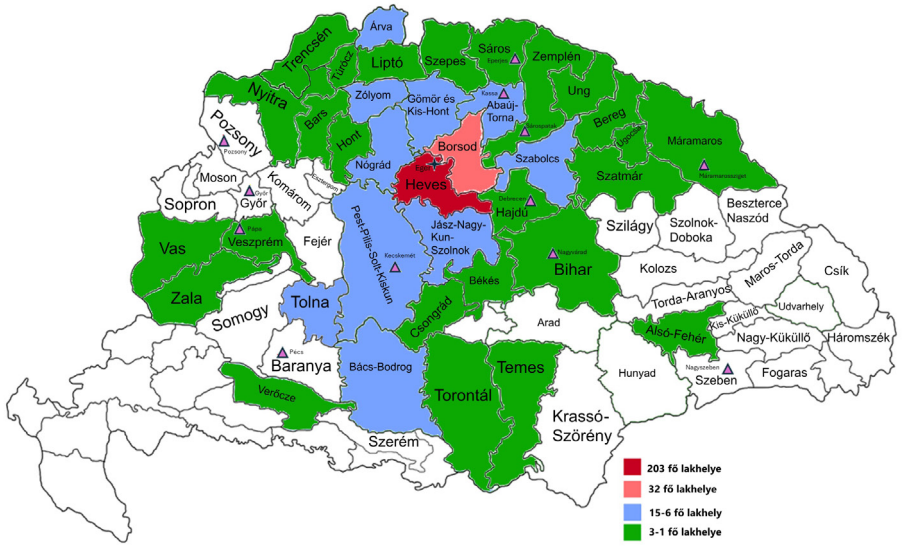

1. térkép – Az Egri Érseki Jogakadémián 1874–1890 között tanult hallgatók lakóhelyének vármegyék szerinti megoszlása

30 Udvardy 1898. 477.
31 Udvardy 1898. 491.
32 Udvardy 1898. 492.
33 1876. évi XXXIII. törvénycikk.
34 Gyalay 2006.

Először a vármegyék szerinti eredményeket elemzem, majd ezt követően megvizsgálom, mely településtípusokban éltek a hallgatók. Az iskolai anyakönyvek adataiból készült adatbázis nagyban megkönnyítette a vizsgálatot.[35] Ez alapján az itt tanuló 359 jogakadémista harminckét vármegyéből érkezett a joglíceumba, és tizenhétnek nem ismert a lakóhelye, valamint a monarchia központjából, Bécsből is érkezett egy fő a vizsgált 16 tanévben. A kapott eredményt térképen ábrázoltam. (1. térkép) A szülők vagy gondviselők közül a legtöbben, 56,3% (202 fő) Heves vármegyében élt. Ez az eredmény összhangban áll az előzetes várakozásokkal. A második legtöbb diákot adó vármegye Borsod volt 8,9%-al. A térképen kék színnel jelölt mezők kilenc vármegyét foglalnak magukba, melyekben hat–tizenöt fő közötti tanulólétszám volt megfigyelhető, összesen a diákok 19,3%-a érkezett ezekből a vármegyékből. Az eredmények szempontjából ez egy köztes területet jelöl, amely az ország középső részére esik. Zöld színnel ábrázoltam azokat a vármegyéket, ahol a vizsgált tanévekben csak egy–három hallgató lakott, ami a tanulók 22,8%-át jelenti.

A diákok lakóhelyét ábrázoló térkép alapján egy olyan jogakadémia képe rajzolódik ki, amelybe az ország körülbelül feléből érkeztek a jogi ismeretek megszerzésére vágyók. Heves vármegye dominanciája egyértelmű, aminek legfőbb oka, hogy ebben a vármegyében volt az egri jogakadémia, mely közelsége miatt számos könnyebbséget jelentett az ott élő tanulóknak és szülőknek. A tandíj, valamint a szállás és az utazás költségei jelentős terhet róhattak a szülőkre, ezért a helyi (értsd a Heves vármegyei) lakosú fiataloknak kézenfekvő választás volt az Egri Érseki Joglíceum.

Lakóhely vizsgálata a településhierarchia alapján

Az eredmények értékelése során az is fontos, hogy milyen településtípusokon éltek a diákok. Abból a feltevésből indultam ki, hogy a jogakadémia diákságának szülei többségében városi jellegű településeken éltek. A vizsgált időszakban összesen harminckét vármegye 127 településén éltek a szülők vagy gondviselők.

A városi ranggal rendelkező településeken zömében középfokú oktatási intézmények is működtek, valamint több olyan munkahely volt, amelyek betöltéséhez előnyt jelentett a jogi végzettség. Ezen okok miatt fontos megvizsgálni, hogy a tanulók a településhierachia alapján milyen közigazgatási egységekből érkeztek az intézménybe.

Ahogy a bevezetőben is utaltam rá, az 1892-ben hatályos településkategóriákat vettem figyelembe. A városállomány összetétele a 19. században többször módosult. Erre már a korszak osztrák statisztikusai is felfigyeltek, kifejtették, hogy „*Magyarországon nem lehet olyan könnyen határt húzni a városok és falvak közé, mint más országokban, ezért a statisztikák hol több, hol kevesebb helyet számítanak városnak.*"[36] A városok településhierarchiájának funkcionális vizsgálatával Bácskai Vera[37] és Beluszky Pál[38] is foglalkoztak. A városállomány összetételének dualizmus idején lezajló folyamatos változása tehát nagyban

35 Az adatbázis az Egri Érseki Joglíceum 1861–1918 közötti anyakönyveinek adatait tartalmazza. Legfontosabb rögzített adatok: tanuló neve, vallása, születési ideje, helye, szülő vagy gondviselő neve, foglalkozása, lakhelye, érettségi helye, ideje, évfolyama, később szaktanfolyama.

36 Gyimes 1975. 146.

37 Bácskai 2002.

38 Beluszky 2005.

megnehezíti a településhálózattal foglalkozó kutatások elvégzését.[39] Azt le kell szögezni, hogy az 1892-ben készült helységnévtárban[40] szereplő településkategóriák az állandóan formálódó települési jogállások esetében egy pillanatfelvételt mutatnak a helységek adott évi jogi státuszáról. Három nagy csoportba soroltam a lakóhelyeket. Az első a városi települések, ebbe tartoznak a törvényhatósági jogú városok, a rendezett tanácsú városok, valamint az általam „rendezett tanácsú szabad királyi városként" meghatározott települések.[41] A második csoportot alkotják a községek, ide a nagyközségek és a kisközségek tartoznak, míg a harmadik kategóriába a külterületi lakott helyeket gyűjtöttem össze. Az 1892-es helységnévtárban nem szerepel a mezőváros mint települési kategória, ezek nagy részét a nagyközségek között találjuk meg, például Apcot, Szikszót, Mezőcsátot és Szenttamást, amelyek 1886-ig mezővárosok voltak.[42]

Harmincöt városi jogállású településen élt a diákok 64%-a (231 fő), míg községekben a 29%-uk, vagyis 108 fő. Ez az eredmény nyolcvankilenc községi jogállású település között oszlik meg, ezen belül 60 nagyközségi jogállású településen hetvennégy jogakadémista, míg huszonkilenc kisközségi jogállású településen harmincnégy tanuló élt. Öt külterületi lakott helyen összesen öt diák rendelkezett lakóhellyel. Az 1871-es XVIII. törvénycikk határozta meg a község közigazgatási-jogi definícióját, amely külön foglalkozik a községi illetőség kérdésével is.[43]

A külterületi lakott helyeken élő hallgatókat lehetne ahhoz a településhez tartozónak számítani, amelyhez közigazgatásilag tartoztak, a vizsgálat szempontjából azonban fontos kiemelni, hogy minél alacsonyabb pozíciót foglalt el egy település a településhierarchiában, annál kisebb számban jutnak el az ott élők gyermekei a joglíceumba. A legnagyobb számban a városi jogállású településeken élők rendelkeztek azokkal az erőforrásokkal és lehetőségekkel, amelyek lehetővé tették gyermekeik jogi tanulmányainak folytatását.

Szaktanfolyamosok elemzése

Ezen ismeretek birtokában tovább szűkítettem a vizsgálatot azokra a tanulókra, akik államtudományi és jogtudományi államvizsgát tettek. Azok, akik csak államtudományi államvizsgát tettek, és ezzel befejezték tanulmányaikat, a közigazgatásban helyezkedhettek el. Azon hallgatók, akik sikeres jogtudományi államvizsgát teljesítettek, bírói pályára kaptak képzettséget. Mivel a joglíceumok két külön karrierpályára adtak képesítést, indokolt

39 Gyáni – Kövér 2006. 56.

40 Jekelfalussy 1892.

41 Fontos egy rövid magyarázatot fűzni az általam megalkotott rendezett tanácsú szabad királyi városok kategóriához. Ez alatt azokat a városokat értem, amelyek az 1871. évi XVIII. törvénycikk előtt szabad királyi városi ranggal rendelkeztek, mivel ez a törvénycikk csak rendezett tanácsú városkategóriát nevez meg. Viszont a dualizmus korszakának településhierarchiai vizsgálatainál minden esetben elemzik azt, hogy miként változtak, vagy miként őrizték meg közigazgatási, gazdasági és lokális szerepüket a korábban szabad királyi ranggal rendelkező települések (lásd Bácskai Vera: Bácskai 2002, Nagy Lajos: Bácskai – Nagy 1984 és Beluszky Pál: Beluszky 2006 munkáit a témában). Ezért további vizsgálataim során szeretném elemezni, hogy milyen városi funkciókat betöltő településekből érkeztek a jogakadémisták, és így könnyen megállapítható, hogy hány olyan településről beszélhetünk, amelyek korábban szabad királyi városi címmel rendelkeztek.

42 Gyalay 2006.

43 Községi illetőség: minden külterületi lakott helyet közigazgatásilag hozzárendeltek valamely községhez, és minden egyénnek egy községi illetőséghez kellett tartoznia. Gyáni – Kövér 2006. 53.

ezen tanulók lakóhelyének vármegyei szintű vizsgálata, majd a településhierarchia szerinti elemzés, végül pedig a szülők vagy gondviselők foglalkozási kategóriáinak feltárása. A mindkét államvizsgát tett jogakadémisták sokkal szélesebb karrierlehetőségekkel rendelkeztek és valamely egyetemen jogtudori címet is szerezhettek, ami az ügyvédi pályára lépés előfeltétele volt. Ezért ezen tanulók lakóhelyének és szüleik foglalkozásának vizsgálata ugyancsak fontos elemzési szempont.

Államtudományi államvizsgások

1874 és 1890 között összesen 135 tanuló tett államtudományi államvizsgát. A kutatás során felhasználtam az iskolai anyakönyveket, valamint az államtudományi és jogtudományi államvizsga-jegyzőkönyveket. Voltak olyanok, akik az iskolai anyakönyvekben nem szerepeltek a jogtudományi és államtudományi szaktanfolyamosok között, de a két államvizsga-jegyzőkönyvben igen. Alapvetően ezek a személyek vagy külön miniszteri engedéllyel, a tanfolyam elvégzése nélkül tehették le az államvizsgát, vagy itt tanultak, de az adott szaktanfolyam elvégzésének évében nem vizsgáztak. Volt továbbá olyan csoport is, amelynek tagjai másik jogakadémián folytattak tanulmányokat, de az államvizsgát már itt tették le.

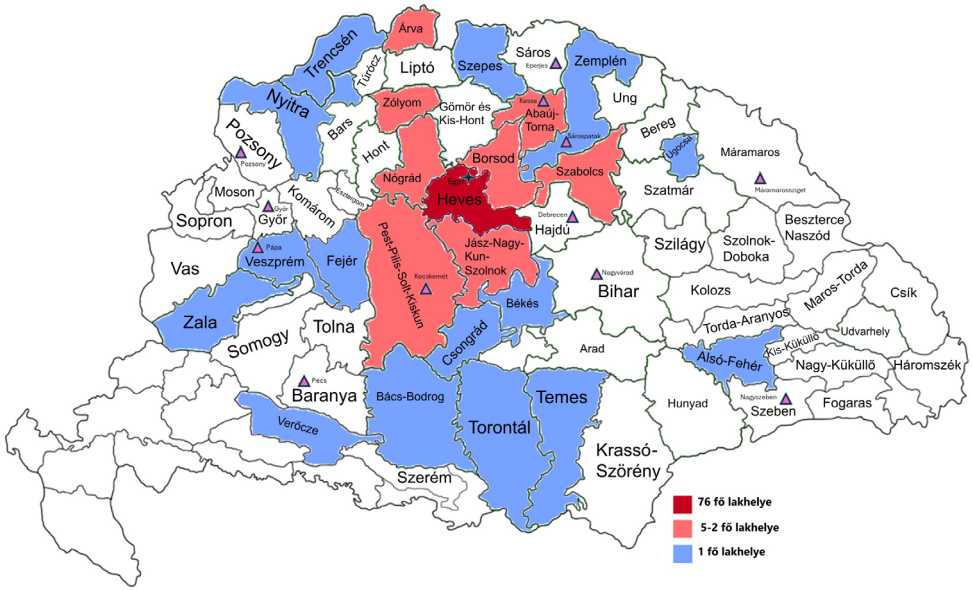

2. térkép – Államtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között

Vármegyei szinten összesen huszonnégy vármegyében éltek a szülők vagy gondviselők. (2. térkép) Tizenkilenc tanulónál nem szerepelt a lakóhely (ez az államvizsgázók 14%-a), és egy fő volt, akinek az apja Bécsben élt. Hetvenhat diák Heves vármegyei illetékességű, tehát az államtudományi államvizsgázók 56%-a az egri joglíceumnak otthont adó közigazgatási egységben élt. A térképen rózsaszínnel jelölt nyolc vármegyében az államtudományi államvizsgázók 14%-a lakott. A kék színnel kiemelt területi egységekből csak egy-egy diák származott, aki államtudományi államvizsgát tett. Az előzetes feltevé-

seknek megfelelően ebben az esetben a Heves vármegyében lakók adták a fő bázisát az államtudományi képzettséget megszerzőknek. A rózsaszín terület – jelentős átfedésekkel – szinte ugyanazokat a vármegyéket jelöli, mint amelyek a felsőoktatási intézmény teljes hallgatóságának vizsgálatakor is megjelentek.

Városi jogállású településekről érkezett az államvizsgázók 61%-a (82 fő), községből a 24%-a (33 fő), azon belül nagyközségből a 70%-a (23 fő), míg a többiek kisközségekből származtak. Egyetlenegy tanuló volt, aki külterületi lakott helyen élt, az édesapja földbirtokos foglalkozásúnak van jelölve, feltehetőleg egy középbirtokos, de ezt külön nem jegyezték az iskolai anyakönyvek és az államtudományi államvizsga-jegyzőkönyvek sem.

Az elemzés ezen szakaszában kiemelten fontos, hogy milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek az államtudományi államvizsgát tett hallgatók. Ezt legkönnyebben az államvizsgázók szüleinek vagy gondviselőinek foglalkozási megoszlását vizsgálva ismerhetjük meg. Ehhez, ahogy már a tanulmány elején is említettem, az 1900-as népszámlálás foglalkozási kategóriáit használtam fel. Azért ezt, mert ugyan már az 1869-es és az 1880. évi népszámlálás alkalmával is történt adatfelvétel a lakosság foglalkozási viszonyaira, de nem volt egységesen kidolgozott utasítás az adatok felvétele során, így ezek nem alkalmasak az 1900 évi népszámlálás során kialakított foglalkozási főcsoportokkal történő összehasonlításra. Továbbá az 1890. évi népszámlálás alkalmával pedig olyan részletes adatfelvétel történt a foglalkozásokra vonatkozóan, amely ugyan lehetővé teszi, hogy a kereső lakosság foglalkozásai alcsoportokra vonatkozóan összehasonlíthatók legyenek az 1900 évi népességszámlálással, viszont az 1900. évi annyival bővebb, hogy itt az eltartottakra vonatkozó foglalkozási csoportok is részletesen rögzítve lettek.[44] Összességében a népszámlálások magyarországi története során a foglalkozások megfelelő szempontok szerint történő csoportosítása és rendszerezése 1900-ra ért el egy olyan kiforrott rendszert, amely több történeti vizsgálat kereteit adta meg, így az általam is mintaként szolgáló Kovács I. Gábor és Kende Gábor 2006-os vizsgálatában is.

A szülő foglalkozása harmincegy jogakadémistánál nem volt megadva. Ez a 135 államtudományi államvizsgát tevő hallgató 23%-a. A táblázat alapján kijelenthető, hogy a legtöbb szülő a közszolgálati ágazatban dolgozott, ezen belül sokan az egyéb közigazgatásban. Mivel az államtudományi szaktanfolyam és államvizsga a közigazgatási pályára adott képesítést, ezek a tanulók szüleikkel megegyező pályára léphettek, ami a társadalmi pozíciójuk megerősítését vagy továbbvitelét biztosíthatta.

44 KSH 1904.

Ágazat, foglalkozás	**Fő**
Iparforgalom	
Ipar	11
Kereskedelem, vendéglátás	8
Pénz- és hitelélet	2
Iparforgalom összesen	**21**
Őstermelés	**17**
Közszolgálat	
Egyházi szolgálat	3
Tanügyi szolgálat	5
Egyéb közigazgatás	23
Igazságszolgáltatás	5
Közszolgálat összesen	**36**
Közlekedés	**1**
Értelmiség	
Ügyvéd	13
Mérnök	2
Orvos	4
Értelmiség összesen	**19**
Magánzók	**9**
Összesen	**103**

1. táblázat – Államtudományi államvizsgások szüleinek foglalkozásai ágazatonként

Második helyen az iparforgalom területén tevékenykedők gyermekei állnak.[45] Közel velük megegyező arányban vannak jelen az értelmiségi családból származók, ezen belül domináns többségben az ügyvédek gyermekeit találjuk az államvizsgát megszerzők között. Az 1900. évi népszámlálás alapján őstermelésnek nevezett ágazatban a földbirtokosok, földművesek és birtokos családok fiai szerepelnek. Az ágazaton belül a többség földbirtokosként szerepelt a forrásokban, de sajnos arra vonatkozóan nincs információ, hogy milyen nagyságú birtokkal rendelkeztek. Ennek hiányában csak találgatni lehet, hogy középbirtokosok vagy kisbirtokosok voltak elsősorban azok, akik jogi pályára lépve, hivatali pozíciókat betöltve próbálták megőrizni társadalmi állásukat. Két földművelő fia tette le az államtudományi államvizsgát, az ő esetükben feltételezhető, hogy ez számukra a társadalmi emelkedés lehetőségét adta. Egy tanuló nem szerepel a táblázatban, mert a foglalkozásnál polgárként volt feltüntetve a szülő, ami nem foglalkozási kategória, hanem társadalmi jogállásra utal. Az államtudományi államvizsgát sikerrel letevők kicsivel több

45 Ahogy az 1. táblázatban is látható, ebbe a főcsoportba tartoznak az ipar, a kereskedelem, a vendéglátás, valamint a pénz- és hitelélet területén tevékenykedő szülők. A felhasznált források alapján legnagyobb számban az iparos foglalkozású apák gyerekeit (10 fő) találjuk meg a jogakadémián, ezután a kereskedők gyermekei (6 fő), egy vendéglős és egy pénztárnok gyermeke államvizsgázott.

mint 60%-a városban élt, így nem meglepő, hogy a közszolgálati ágazatban dolgozók gyerekei közül került ki a legtöbb államvizsgázó, őket követték az iparban és a különböző értelmiségi pályákon dolgozók fiai.

Mielőtt a további vizsgálati eredményeket bemutatnám, fontos kiemelni, hogy a foglalkozási ágazatokon és csoportokon belül a fizetés, a társadalmi elismertség, valamint az iskolázottság szempontjából is jelentősen eltérő foglalkozások húzódnak meg. Példaként említem meg, hogy az államtudományi államvizsgát sikeresen letett tanulók szülei többségében a közszolgálati főcsoportba tartoztak, ezen belül az egyéb közigazgatásba tartozó foglalkozásúak voltak felülreprezentálva. Közöttük volt például Heves vármegyei pénztári ellenőr, jegyző, törvényszéki irodatiszt és törvényszéki díjnok is. Ezek mind különböző iskolai végzettséghez kötött foglalkozások voltak, amelyek társadalmi megbecsültsége, valamint fizetési kategóriái is a csoporton belüli differenciáltságot mutatják. Ezt figyelembe véve kell értelmezni ezt és a továbbiakban bemutatott eredményeket is.

Jogtudományi államvizsgások

Jogtudományi államvizsgát 140 fő tett. Azok a hallgatók, akik ezt sikeresen teljesítették, bírói pályára szereztek végzettséget. A jogtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelyének vármegyei megoszlása alapján (lásd a 3. térképen) megállapítható, hogy ezek a tanulók huszonkét vármegyéből érkeztek. A vizsgált személyek 19%-ának nem ismert a lakóhelye. A jogtudományi államvizsgát tett tanulók 53%-a, vagyis kicsivel több mint a felük Heves vármegyében élt. Ez a dominancia a vizsgált időszak alatt itt tanult összes hallgató és az államtudományi államvizsgázók esetében is 50–60% közötti arányt mutat.

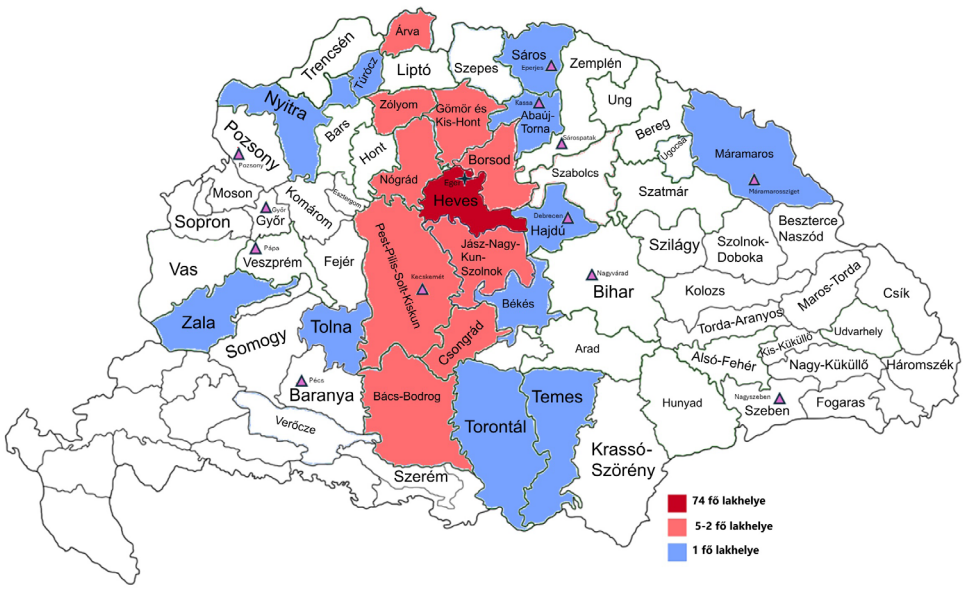

3. térkép – Jogtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között

A rózsaszínnel jelölt kilenc vármegyében lakók adták a jogtudományi államvizsgázók 20%-át. Ezen belül a legtöbben Borsod (5 fő), valamint Gömör és Kis-Hont (4 fő) vármegyében éltek. A kékkel jelölt vármegyék mindegyikéből csak egy-egy jogakadémista tett jogtudományi államvizsgát. Megnézve a települések közigazgatási állását, elmondható, hogy dominánsan a városi jogállású településeken élők azok, akik jogtudományi államvizsgát tettek (84 hallgató), tehát kereken 60%-a a jogtudományisoknak. Községben 20,7%-uk lakott (29 fő). Ezt az adatot tovább bontva nagyközségre és kisközségre, közel azonos arány figyelhető meg, mint az államtudományi államvizsgázók esetében. Nagyközségből 72%-uk (21 fő), kisközségből 28%-uk (8 fő) származott.

Ágazat, foglalkozás	**Fő**
Iparforgalom	
Ipar	15
Kereskedelem, vendéglátás	9
Pénz- és hitelélet	4
Iparforgalom összesen	**28**
Őstermelés	**16**
Közszolgálat	
Egyházi szolgálat	2
Tanügyi szolgálat	7
Egyéb közigazgatás	22
Közszolgálat összesen	**31**
Értelmiség	
Ügyvéd	13
Mérnök	4
Orvos	4
Értelmiség összesen	**21**
Közlekedés	**2**
Magánzók	**7**
Összesen	**105**

2. táblázat – Jogtudományi államvizsgások szüleinek foglalkozásai ágazatonként

A 140 jogtudományi államvizsgát megszerző tanulónál harmincnégy esetben nem volt megadva a szülő vagy gondviselő foglalkozása, továbbá itt is volt egy apa, aki polgárként lett bejegyezve a forrásokban. A szülők között a legtöbben a közszolgálatban dolgoztak, utána az iparforgalom területéről érkeztek viszonylag sokan, valamint igen nagy arányban képviseltették magukat az értelmiségi pályán tevékenykedők gyermekei. Kiemelendő még az őstermelésnek nevezett ágazatban dolgozó tizenhat édesapa, akik között csak egy volt, aki földműveléssel foglakozott, a többi tizenöt földbirtokos volt.

Mind a két államvizsgát letevők

Nyolcvannégy olyan jogakadémista járt az intézménybe, aki a vizsgált időszakban mind a két államvizsgát letette. E csoport kiemelt jelentőségű, mivel tagjai a teljes jogakadémiai képzést elvégezték, így képesítést szereztek a közigazgatási és a bírói pályára. Tanulmányaikat ezt követően a két egyetem valamelyikén folytathatták, ahol doktori címet szerezhettek, ami az ügyvédi pályára lépés előfeltétele volt. Emellett magántanári képesítést is szerezhettek, amely lehetővé tette számukra a jog oktatását. Lakóhelyük szerint tizenhét vármegyéből jöttek az egri joglíceumba tanulni. (4. térkép) Többségük, ahogy azt a korábbi vizsgálati eredmények is mutatták, nem meglepő módon Heves vármegyében lakott. Ugyanakkor különbség, hogy a Heves vármegyei diákok dominanciája tovább erősödött. A mindkét államvizsgát letevők 68%-a Heves vármegyei volt, 9,5%-nál pedig nem volt megadva a lakóhely. A rózsaszínnel jelölt vármegyék mindegyikében két-két jogakadémista élt. A kékkel jelölt tizenhárom vármegye mindegyikében egy fő lakott. Százalékos arányukat nézve a rózsaszínű területekről összesen 7,2%-a, a kékkel jelölt területekről 15,6%-a érkezett a mind a két államvizsgát megszerzőknek.

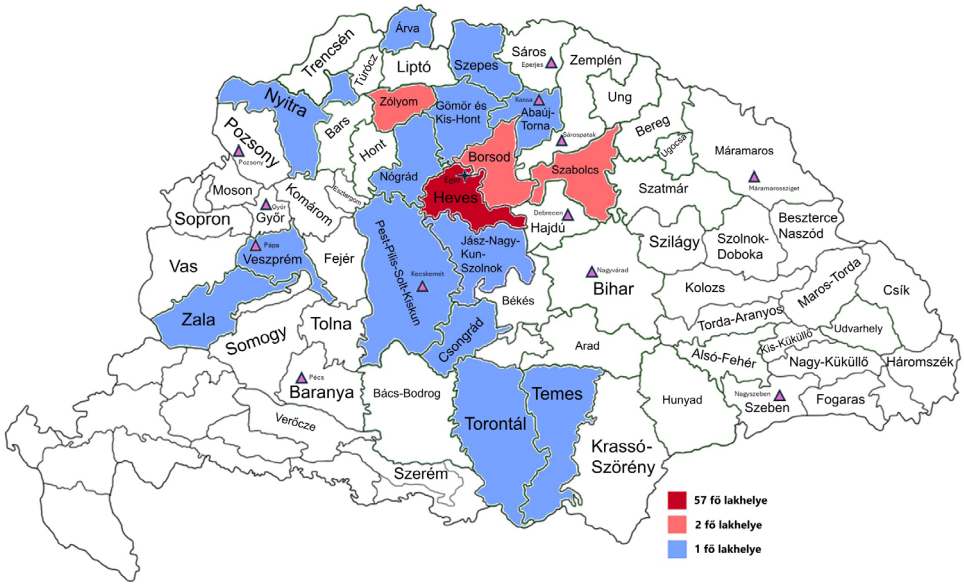

4. térkép – Állam- és jogtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között

Az állam- és jogtudományi államvizsgát sikeresen letevők huszonöt településről érkeztek. Városi jogállású településeken lakott a 69,5%-uk, községben a 22%-uk. Ezen belül nagyközségből 83%-uk, kisközségből 17%-uk származott. Ha összehasonlítjuk az államtudományi és jogtudományi államvizsgások esetében leírtakkal, akkor látható, hogy a városi jogállású lakóhelyeken élők száma megközelítőleg 10%-kal magasabb. Ennek oka az apák foglalkozása is, nemcsak az, hogy a városokban több lehetőség volt a magasabb szintű kvalifikáció megszerzésére, hiszen ott több oktatási intézmény volt. Emellett azt is számba kell venni, hogy a városban élők között több olyan szülő lehetett, akik vagy ma-

guk is az átlagosnál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, vagy olyan foglalkozást űztek, amely lehetőséget biztosított arra, hogy gyermekeik magasabb iskolai végzettséget szerezzenek.

Ágazat, foglalkozás	**Fő**
Iparforgalom	
Ipar	10
Kereskedelem, vendéglátás	6
Pénz- és hitelélet	1
Iparforgalom összesen	**17**
Őstermelés	**12**
Közszolgálat	
Egyházi szolgálat	1
Tanügyi szolgálat	1
Egyéb közigazgatás	15
Igazságszolgáltatás	4
Közszolgálat összesen	**21**
Közlekedés	**1**
Értelmiség	
Ügyvéd	9
Mérnök	1
Orvos	2
Értelmiség összesen	**12**
Magánzók	**5**
Összesen	**68**

3. táblázat – Állam- és jogtudományi államvizsgát tettek szüleinek foglalkozásai ágazatonként

Tizenöt tanulónál nem volt megadva a szülő vagy gondviselő foglalkozása. Egy fő esetében az édesapa Szegeden élő polgár volt. A rendelkezésre álló források alapján hatvannyolc diáknál volt lehetőség a szülő vagy gondviselő foglalkozási hátterének feltárására. Az eddig ismertetett eredmények alapján elmondható, hogy 1874 és 1890 között itt tanult 359 fő közel 23%-a mindkét államvizsgát sikeresen letette. A korábban leírtak alapján azok, akik mindkét államvizsgát letették, több lehetőséggel rendelkeztek a jövőjüket tekintve. Mindez azonban nagyobb anyagi áldozatokkal is járt a szülők részéről, mert ki kellett fizetni a négy év tandíját, a két alapvizsga és a két államvizsga díját, valamint – ha nem helyben laktak – akkor a lakhatás, az utazás és az étkezés költségeit is.

A legtöbb édesapa a közszolgálat területén dolgozott azok között, akiknek fiaik mindkét államvizsgát letették, ezután az iparforgalom területén dolgozók gyerekei állnak. Érdekes módon az őstermelésben és a különböző értelmiségi szakmákban dolgozók gyermekei azonos arányban képviseltették magukat. A két államvizsgát letevők csoportján

belül a legtöbben, 48-an Egerben éltek. Az ő esetükben, megnézve, hogy milyen hátterű családból érkeztek, az derült ki, hogy a közszolgálat területén tizenegyen, az iparforgalomban ugyancsak tizenegyen, az értelmiségi foglalkozásúak kategóriájában tízen, még az őstermelésben kilenc szülő vagy gondviselő dolgozott. Ebben a négy kategóriában kiegyensúlyozottak az arányok. Azok a jogakadémisták, akik mindkét államvizsgát letették és Egerben laktak, kevesebb anyagi teher vállalásával tudták elvégezni a teljes jogakadémiai képzést, ezért nem meglepő, hogy elsősorban ők voltak jelentős többségben.

Összegzés

Az Egri Érseki Joglíceum 1874 és 1890 közötti tanéveiben itt tanuló összesen 359 diákból 140 jogtudományi, 135 államtudományi államvizsgát tett, 84 pedig mindkét vizsgát sikeresen teljesítette. A térbeliséget az államvizsgát sikerrel letevők lakóhelyén keresztül mutattam be. A hallgatók területi megoszlását tekintve az államtudományi államvizsgázók huszonnégy, a jogtudományi vizsgát tettek huszonkét, a két államvizsgát szerzők pedig tizenhét vármegyét fedtek le lakóhelyük szerint. A vonzáskörzet ez alapján láthatóan szűkült. Összességében kijelenthető, hogy a Heves vármegyeiek végig többségben voltak a többi vármegyéből érkezettekkel szemben, valamint a városi jogállású településeken élők aránya az államvizsgát szerzők között átlagosan 60% körül mozgott. A községi illetőségű tanulók zömében nagyközségekben éltek. Kiemelendő az egri lakhelyű diákok dominanciája az államvizsgázók között, ami jól mutatja, hogy az Egri Érseki Joglíceum diákságának legbiztosabb bázisát a helyi lakosok (értsd az Egerben és Heves vármegyében élők) jelentették.

Az államvizsgázók szülőjének vagy gondviselőjének foglakozását tekintve megállapítható, hogy az adatok alapján a közszolgálati ágazatban, azon belül az egyéb közszolgálatban dolgozók, például jegyzők, hivatalnokok, tisztviselők gyerekei voltak azok, akik a legnagyobb arányban tették le az államvizsgákat. Az ő nagyarányú jelenlétük mutathatja, hogy a család a jogakadémián megszerezhető tudás által biztosítottnak vélte gyermekeik megélhetését az állami hivatalokban betölthető állások által. Ez egyben azt is jelentette, hogy az új generáció megőrizhette azt a társadalmi szerepkört, melyet az édesapák képviseltek. Jelentős még az iparforgalom területéről és az értelmiségi háttérrel rendelkező hallgatók aránya is, rögtön utánuk az őstermelésben érdekelt szülők gyermekei következtek. Az iparfogalom területén dolgozók gyerekeinek a jogakadémiai képzettség megszerzése biztosította a társadalmi pozícióváltást.

Ez a tanulmány nem végkövetkeztetéseket tartalmaz, hanem felvillantja a népszámlálás foglalkozási kategóriái alapján azon foglalkozási csoportok gyermekeit, akik itt tanultak. További vizsgálat és differenciálás szükséges arra vonatkozóan, hogy mennyiben beszélhetünk társadalmi újratermelődésről és mennyiben társadalmi mobilizációról, bevonva az elemzésbe a fizetési viszonyokat és a társadalmi presztízst is. A kutatás során kirajzolódott egy olyan jogakadémia képe, amely elsősorban a helyi, egri és a Heves vármegyei közszolgálatban, iparban és az értelmiségi hivatásokban dolgozók gyerekeinek biztosította a jogi végzettség megszerzését, aminek a korszakban nagy társadalmi megbecsültsége volt.

Képjegyzék

1. térkép	Az Egri Érseki Jogakadémián 1874–1890 között tanult hallgatók lakóhelyének vármegyék szerinti megoszlása. Saját térkép
2. térkép	Államtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között. Saját térkép
3. térkép	Jogtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között. Saját térkép
4. térkép	Állam- és jogtudományi államvizsgát tett diákok lakóhelye vármegyék szerint 1874 és 1890 között. Saját térkép

Levéltári források

HU MNL HML VIII.1.b.	Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára Egri Érseki Jogakadémia iratai, Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1791-1949)

Helységnévtárak, rendeletek, népszámlálások eredményei

1874. évi XXXIV. törvénycikk	1874. évi XXXIV. törvénycikk Az ügyvédi rendtartás tárgyában. Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1875. (https://mandadb.hu/dokumentum/719714/1874_evi_34_torvenyczikk_az_ugyvedi_rendtartas_targyaban.pdf) [2024.03.10.]
1876. évi XXXIII. törvénycikk	1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. (http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5746) [2026.01.05.]
Gyalay 2006	Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon.* PC CD-ROM, 2006.
Halász 1910	*Magyar Közigazgatási Törvények Grill-féle kiadása. Közoktatás. Művészet. II. kötet*. Szerk. Térfi Gyula – Halász Ferencz. Budapest, 1910. 485.
Jekefalussy 1892	*A magyar korona országainak helységnévtára.* Szerk. Jekefalussy József. 1892.
KSH 1904	*A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904.
KSH 1905	*A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása negyedik rész. A népesség foglalkozása részletesen.* Budapest, 1905.

Irodalom

Bácskai 2002	Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002.

Bácskai – Nagy 1984	Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, 1984.
Beluszky 2005	Beluszky Pál: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, 2005.
Beluszky 2006	Beluszky Pál: Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban. In. *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv 1.* Főszerk. Á. Varga László. Budapest 2006. 269–288.
Berecz 2017	Berecz Anita: Az egri képviselőtestület társadalmi összetétele a dualizmus korában. In: *AGRIA L.* Szerk. H. Szilasi Ágota – Várkonyi Péter – Bujdosné Pap Györgyi – Császi Irén. Eger, 2017. 475–490.
Bujdosné Pap 2013	Bujdosné Pap Györgyi: Az Egri Érseki Jogakadémia. In: *Az egri domus universitatis és líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 2013. 169–190.
Csizmadia 1976	Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Budapest, 1976.
Gyáni – Kövér 2006	Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006.
Gyimes 1975	Gyimes Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra)*. Budapest, 1975.
Hadobás – Szögi 2024	Hadobás Eszter – Szögi László: *Az egri felsőoktatás intézményeinek hallgatói II. 1850–1918*. Budapest – Eger, 2024. 41–192.
Ivancsics 2000	Ivancsics Imre: Az önkormányzatokról az önkormányzatokig. Adalékok a helyi közigazgatás elmúlt száz évének történetéhez. In: *A magyar államiság első ezer éve.* Szerk. Font Márta – Kajtár István. Pécs, 2000. 219–238.
Jusztinger 2009	Jusztinger János: Az Egri Érseki Joglíceum (1740–1949). In: *A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 49–64.
Kajtár 2001	Kajtár István: Községi önkormányzat és modernizáció a 19. századi Közép- és Kelet-Európában. *JURA* 7. (2001):2. 42–49.
Kovács I. – Kende 2006	Kovács I. Gábor – Kende Gábor*:* Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk. Kövér György. Budapest, 2006. 417–506.
Magyary 1927	Magyary Zoltán: Jogakadémiák. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Budapest, 1927. 218–220.

Mazsu 1987 — Mazsu János: Az értelmiségbe irányuló mobilitás Magyarországon az I. világháború előtti félszázadban. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.* Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 453–462.

Mezey 1984 — Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. In: *Jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Szerk. Kovács Kálmán. Budapest, 1984. 103–119. (Jogtörténeti értekezések 14.)

Mezey 1998 — Mezey Barna: Egyetemek és jogakadémiák. In: *Győri tanulmányok – Tudományos szemle 20*. Szerk. Dominkovits Péter – Horváth József – Mezey Barna. Győr, 1998. 7–17.

Mezey 2009 — Mezey Barna: A jogakadémiák a jogászképzés történetében. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 17–36.

Nagy 2012 — Nagy József: Az egri jogakadémiai képzés fény- és árnyoldalai. In: *Libelli Historiae Accademiae Agriensis. Adatok és adalékok a főiskola történetéhez, 2010–2012*. Szerk. Nagy József. Eger, 2012. 85–106.

Ráth 1897 — Ráth Zoltán: A jogi szakoktatás reformja a jogakadémiákon. *Jogtudományi közlöny.* 32. (1897):8. 57–60.

Sasfi 1997 — Sasfi Csaba: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Szerk. Sasfi Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 131–163. (Zalai gyűjtemény 41.)

Sasfi 2018 — Sasfi Csaba: Érdemelv és mobilitás – ígérvények és esélyek: Az iskolázás egy történeti modellje. In: *Universitas – Historia: Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére.* Szerk. Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos Budapest, 2018. 391–398.

Udvardy 1898 — Udvardy László: *Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1896)*. Eger, 1898.

An Examination of the Spatial and Social Dimensions of Legal Education in Eger between 1874 and 1890

by Eszter Hadobás

(Summary)

In this study, I examine the period between 1874 and 1890. In 1874, the training structure of the law academy was reformed, introducing a three-year program and the state examination in political science and law. This transformation separated university-level legal education from the training provided by law academies. The primary task of these higher educational institutions became the training of officials equipped with the legal knowledge necessary for the functioning of the state apparatus. As the two state examinations qualified individuals for different official positions, an analysis of the social background of those who passed these exams can further broaden our current knowledge.

I examine the social spaces of education and science at the Eger Law Academy from two perspectives. First, I analyze the places of residence of the law academy's students during the aforementioned period. I investigate which counties constituted the catchment area for the institution and the extent to which urban students were more dominant than those who came from rural municipalities. Although I have addressed this topic in a previous study, I now re-examine the issue by extending the period by two years. This incorporates the spatial and educational dimensions into the analysis, which I then carry forward into the next section of this work. Here, I narrow the focus of the research, concentrating only on the students who passed the state examination in political science and law. The source material for this consists of the school's registers and the minutes of the state examinations in political science and law.

In this phase of the investigation, it is of particular importance to determine the social background of the students who completed the law academy. This is well indicated by the occupation of the parents or guardians of the examinees who completed the training. The easiest way to explore this is through the occupations of the parents or guardians. The key questions are: what was the proportion of students whose father or guardian also held a higher education degree? What percentage was represented by the children of merchants and private individuals, as well as other social groups, for the examination of which I will use census-based categories? This will reveal the extent to which a provincial law academy was a site of social reproduction and the degree to which it provided opportunities for social mobility in an era when a law degree held such high prestige in society. I intend to further refine the results by also analyzing the proportion of graduates who lived in cities versus rural municipalities and how many resided in the city where the school was located.

Nagy Barbara – Ruzsa Bence – Vincze Beatrix – Szabó Zoltán András – Garai Imre

Az elméleti és gyakorlati tudástranszfer térbeli dimenzióinak értelmezése két dualizmus kori fővárosi iparoktatási intézmény példáján

Bevezetés

Az ember és a tér viszonya az 1970-es évektől kezdődően – az antropológiai, filozófiai és a pszichológiai megközelítésű munkák témaválasztásának nyomán – került a társadalmi folyamatok vizsgálatának érdeklődési körébe. A pedagógiatörténet figyelme elsősorban az iskolák belsőépítészeti kialakítása és az oktató-nevelő tevékenység kölcsönhatásának, továbbá a különböző taneszközök és berendezési tárgyak fejlődéstörténetének feltárására irányult.[1] Ezek jobb megértéséhez olyan (makroszintű) elemzések járulhatnak hozzá, amelyek célja a történeti, filozófiai és pedagógiai kontextus megvilágítása. Ehhez olyan kérdéseket szükséges feltenni, mint hogy kik vettek részt a tervezés folyamatában, hogyan valósultak meg a tervek, továbbá azt is, hogy milyen értékek mentén és ezek milyen szimbólumrendszer közvetítésével jelentek meg az épületen belüli terek koncepcióiban.[2]

Kutatásunk célja két, 1867 után létesített iparoktatási intézmény, az Állami Közép Ipartanoda, majd Ipariskola, 1897-től Felső Ipariskola (a továbbiakban: Felső Ipariskola) és a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola (a továbbiakban: Székesfővárosi Iparrajziskola) építészeti kialakításának, elsősorban belső tereinek vizsgálata, a korszakban ezekkel szemben támasztott szakmai követelmények megismerése, illetve az infrastrukturális háttér iskolatörténeti jelentőségű aspektusának mélyebb megértése. Az építészeti megoldások számbavételekor és elemzésekor abból a felvetésből indultunk ki, hogy ezek egyfajta vizuális reprezentációját is jelentik az iparoktatás tudáskoncepciójának.[3] Munkánkban nem tárgyaljuk részleteibe menően azt a fejlődéstörténeti ívet, amelyben a kiegyezést követően a szakoktatás-politikai elképzelések nyomán a nevezett intézmények kialakultak, csak utalunk azokra a tényezőkre, amelyek az intézmények elméleti koncepcióját formálták.[4] Nem vállalkozunk a két épület teljes összehasonlítására, de a 19–20. század fordulójának művészeti mozgalmaival is kapcsolatban álló művészet-, illetve építészettörténeti elemzésére sem, amely egy következő kutatás feladata lesz. A továbbiakban a Székesfővárosi Iparrajziskola és gyűjteménye, valamint a Felső Ipariskola és a Technológiai Iparmúzeum kapcsolatát az oktatás támogatásának nézőpontjából vizsgáljuk. Nem célunk részletekbe menően foglalkozni sem a Felső Ipariskola szakkönyvtárának és technológiai ipargyűjteményének, sem a Székesfővárosi Iparrajziskola utódintézményeiben azóta is folyamatos

1 Kemnitz 2003. 119–120.; Németh 2002. 17.
2 Tamáska 2017. 9.
3 Mikonya 2017. 74.
4 Székely 2017; Székely 2023.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.03

gyűjteményi gyarapodásának kérdésével, sem pedig az épületek egyéb kiszolgáló helyiségeinek hasznosításával.[5]

Elméleti keret

A tér értelmezésének átalakulása – amely a társadalom- és kultúratudományok területén végbement úgynevezett téri fordulat hatására következett be, és a teret társadalmi, kulturális konstrukcióként határozza meg – a neveléstörténeti kutatások területén is éreztette hatását.[6] Ennek következtében a kutatói figyelem egyre inkább a mindennapi iskolai tapasztalatokra, a tanulási környezet anyagi és kulturális sajátosságaira, valamint a térhasználat társadalmi-történeti jelentésére kezdett összpontosítani. Az iskolai terek vizsgálata mint önálló kutatási irány a „hagyományos" történeti megközelítésekkel – vagyis az elitek és az intézmények fejlődésének elemzésével – szemben bontakozott ki, elsősorban az Annales-iskola hatására.[7] A pedagógiai tér szűkebb értelemben az épített környezetet jelenti, azon belül azt a fizikai helyet és annak adottságait, ahol a tanítás és tanulás zajlik, vagyis, ahol pedagógiai hatás érvényesül.[8] Jelen tanulmány fókuszában az iskola, a pedagógiai tér kézzelfogható, materiális megjelenési formája áll. A pedagógiai tér ugyanakkor nem csupán praktikus környezet, háttér, hanem aktív tényező is egyben. Az iskola materiális dimenziói és azok habitualizációs aspektusai meghatározzák, hogy a tér és annak berendezése miként járul hozzá a képzési célok megvalósulásához. Ezen sajátosságok a 19–20. század fordulóján kezdetben a szecesszió, később a reformpedagógiai mozgalmak hatására az épületek kialakítása során egyre inkább előtérbe kerültek.

Kutatási kérdések

Az intézményekkel több nevelés- és művészettörténeti munka is foglalkozott már, jelen vizsgálatunk azonban egy kevésbé kutatott területre, a belső terek elemzésére fókuszált. A fentebb ismertetett nézőpontból szemlélve témánkat, az alábbi kutatási kérdéseket fogalmaztuk meg: 1. A források alapján milyen kép formálódik ki az intézményi terek kialakításáról? 2. Az épületek tervezése és építése során hogyan érvényesült a szakmaspecifikus funkció? 3. Milyen mértékben hasonlít a két iskola története az infrastrukturális kérdések és az oktatásszervezés összehangolása tekintetében?

Források és módszerek

Az alábbiakban részletesen is ismertetett, elsődleges és másodlagos forrásokkal dolgozó deduktív kutatás az értelmezést hangsúlyozó paradigmába illeszkedő metodikát követ.[9] A kutatás tárgyából és forrásaiból adódóan feldolgozásunk diakronikus elemeket is tartalmazó szinkronikus vizsgálat, amely során az intézmények sajátosságait a materiális kör-

5 Katona 2025; Móra 1980.
6 Hercz – Sántha 2009; Kéri – Szabolcs 2022; Nóbik 2015; Sanda 2012.
7 Kéri – Szabolcs 2022. 92.
8 Dull – Somogyi – Tamáska 2021; Németh 2002.
9 Kontra 2011. 43.; Szabolcs 1999; Szabolcs 2001.

nyezet összefüggésében elemezzük.[10] Az elemzett dokumentumokat mindkét intézmény esetében levéltári források, valamint iskolai periodikák (szervezeti szabályzatok, értesítők és évkönyvek) adták. A másik csoportot a korszak egyes pedagógiai, iparügyekkel foglalkozó, valamint közéleti sajtótermékei alkották. Az írásos típusú primer források feldolgozása során az intézmények működéséhez, sajátos karakteréhez, materiális jellemzőihez és pedagógiai gyakorlatához köthető jelenségeket történeti forráselemzéssel vizsgáltuk[11] és a szövegek diszkurzív elemzésén keresztül közelítettük meg.[12] Az írásos források áttekintését a képi források elemzése egészítette ki, amely a fotók válogatásával kezdődött. A történeti kontextus meghatározását a kulturális kódok feltárása, a társadalmi-technikai környezet azonosítása követte, majd a vizuális forrás értelmezése történt meg, élve a képi forráskritika eszközeivel, a készítő személyének, a készítés lehetséges helyszínének és időpontjának – akár csak közelítő – meghatározásával. Ekkor a tárgyi környezet és a történések feltárására helyeztük a hangsúlyt.[13]

Iskolai évkönyvek

A Felső Ipariskola igazgatósága 1882 és 1918 között évente jelentetett meg értesítőket. Az 1914-ig kiadott kötetek az Arcanum Újságok adatbázisában[14] is, míg az 1915–1918 közötti értesítők a közkönyvtárakban hozzáférhetők.[15] Ezekben foglalkoztak az infrastruktúra fejlődésével és az ezekhez kapcsolódó miniszteri döntésekkel, valamint a tárgyi felajánlásokkal és adományokkal. Nevezetes események és évfordulók alkalmával hosszabb időszakot felölelő évkönyveket is kiadtak.[16]

A Székesfővárosi Iparrajziskola értesítői – amelyek szintén elérhetők az Arcanum Újságok, valamint a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény adatbázisaiban[17] – az 1887/88. tanévtől az 1910/11. tanév végéig évente jelentek meg. Bár az intézmény 1886-tól működött, alapvető forrásnak tekinthető az iskola elődintézményeinek az alsó és felső iparrajziskolák, vagyis a fővárosi községi összes iparrajziskolák 1880/81. tanév végén kiadott évkönyvei is.[18] A hagyományos témák – az intézménytörténet, a szervezet, a tanterv és a tananyag, valamint a tanárokról és a tanulókról közölt adatok – mellett az értesítők rendszeres áttekintést adnak az aktuális eseményekről, a hazai, valamint a nemzetközi kiállításrészvételekről vagy az oktatás során használt, készített vagy gyűjtött tárgyakból formálódó gyűjteményről. A fent felsoroltak mellett az intézmény új épületbe történő

10 Kéri 1997. 53–66.; Kéri 2001. 17–30.; Kontra 2011. 45.; Szabolcs 2004. 114.

11 Kéri 2001. 34–38.

12 Glózer 2007.

13 Tamás 2022. 160.

14 Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola iskolai értesítői: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B2309/ [2026.04.20.]

15 Gráberné Bősze – Léces 1999. 33–37.

16 Hegedűs 1896b; Jesch 1939. (Hegedűs Károly 1879–1914, Jesch László pedig 1932–1946 között volt az intézet igazgatója.)

17 Schola Graphidis Art Collection: https://scholagraphidis.omeka.net/ [2026.06.30.]; Községi iparrajziskola iskolai értesítői: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B6422/ [2026.04.20.]

18 Vidéky 1881.

1893-as beköltözésig az infrastruktúráról is rendszeres beszámolót nyújtanak.[19] Az évkönyvek tanévenkénti kiadása az 1910-es évektől ritkult, míg a második világháborút követően egy-egy jelentősebb évfordulóhoz vagy nagyszabású kiállításhoz kapcsolódott.[20]

Levéltári források

A Felső Ipariskola esetében a vizsgált időszakra vonatkozóan nem leltünk fel levéltári forrásokat.[21] Ez limitálja az általános ügymenet megismerhetőségét, amelyet a többi forráscsoporttal igyekeztünk helyettesíteni.

A Székesfővárosi Iparrajziskola és elődintézményei történetéhez kapcsolódó levéltári források részben a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény levéltári szakanyagában található iskolai anya- és beírókönyvekhez sorolhatók, míg a Budapest Főváros Levéltárában (a továbbiakban: BFL) őrzött forrásokat az iskolai ügyviteli dokumentumok, valamint a Budapest Székesfőváros Tanácsi VIII. ügyosztály iskolaalapításra vonatkozó különcsomagja és az eredeti tervrajzok alkotják.[22]

Képi források

A források következő csoportját a vizuális források, vagyis a képi ábrázolások jelentették. Ezek segítségével a vizsgált történeti korszak művészetfilozófiájának, oktatáspolitikai perspektívájának, a folyamatban résztvevő, azt alakító személyek gondolkodásmódjának mélyebb jelentésrétegeit is megérthetőnek véltük. A következőkben részletesen bemutatott forráscsoport beemelését a vizsgálat keretébe a puszta illusztrálás szándékán túl az írott forrásokkal való összevetés, végső soron pedig a két intézmény fizikai megvalósulásának strukturális és funkcionális szempontú komparatív elemezhetősége is indokolta.[23] Az iskolai térről alkotott koncepció megértéséhez kézenfekvő források az intézmények épületeinek alaprajzai is.[24]

Képi források a Felső Ipariskoláról

A Felső Ipariskola és Iparmúzeum Népszínház utcai épületegyütteséről az átadást követően, majd az 1930-as években is több fotósorozat született. A homlokzat József körúti frontjáról első alkalommal az iskola 1889/90. tanévi értesítőjében[25] közöltek fotót, amely megegyezik a *Vasárnapi Ujság* 1889. július 14-i számában látható két – a megnyitás tudósítását illusztráló – felvétel egyikével. Az első fotó aláírásában a korszak neves fényképésze, Klösz György neve szerepel, a második oldalon található (az értesítőben is látható) felvé-

19 Vidéky 1888; Vidéky 1894.

20 Zombory-Moldován 1938.

21 Az Ipariskola iratait a Budapest Főváros Levéltárában őrzik, a VIII.101. jelzetű fondban. Ebből azonban hiányoznak az 1934 előtti általános ügyvitelre vonatkozó iratok, a tantestületi értekezleti jegyzőkönyvek, valamint az 1927 előtt keletkezett iktató- és mutatókönyvek.

22 BFL IV.1407.b 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS). Iparrajziskola létesítése (Lónyai utca), 1883.

23 Schrek 2023. 175–182.

24 Tamáska 2017. 9.

25 Hegedűs 1890. 2.

telnél már nem tüntették fel a készítőt.[26] Az 1895/96. tanévről szóló értesítőben[27] összesen 12 kül- és beltéri fényképet közöltek, amelyeket a millenniumi kiállításon az iskolatörténeti tárlat részeként[28] is bemutattak: „*az épület utczai és udvari homlokzatának, néhány tan- és rajzteremnek, a vegyészeti laboratóriumnak, a fizikai szertárnak, a kovács-, a gépészeti-, a fém-vasipari és a faipari műhelynek, végre a gép- és kazánházak fényképei*"[29] – írta Hegedűs Károly 1896-ban. A fotósorozat a később kiadott értesítőkben vissza-visszatért, a fényképész személyét azonban egyszer sem tüntették fel. Újabb képanyagot csak a 60. évfordulóra készült emlékkönyvben[30] találunk, amelyet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (a továbbiakban: FSZEK) digitalizált és tett közzé.[31] A forrásfeltárás összesen 63 képtalálatot eredményezett, amelyből 43 fotó a belső tereket ábrázolta. Ezek közül munkánkban a jellemző tértípusokat mutatjuk be.[32]

A Felső Ipariskola épülete alagsorral, földszinttel, valamint két emelettel rendelkezett. Hauszmann Alajos eredeti épületterveit a BFL őrzi, amelyek digitálisan kutathatók a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon is.[33] Az 1887 júniusában szignózott eredeti tervrajzok[34] között azonban csak az első emelet elrendezése található meg. A létesítmény többi szintjének alaprajzát Szterényi József[35] adta közre, amely azonban hiányos, illetve ellentmondásos. Tartalma nem egyezik a fennmaradt tervrajzon szereplő helyiségkiosztással, továbbá a képaláírásban használt megnevezések sincsenek összhangban az alkalmazott betűjelekkel.[36]

Képi források a Székesfővárosi Iparrajziskoláról

A Székesfővárosi Iparrajziskola épületét ábrázoló, a vizsgált időszakból származó felvételt Klösz György készítette.[37] A belső tereket ábrázoló nagyszámú fotó a második világháborút követő időszakban készült és a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény állományában található. Ez az állomány a Székesfővárosi Iparrajziskola épületében jött létre, majd az utódintézmények működése során gyarapodott muzeális értékű gyűjteménnyé. Ma a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium és Kollégium – mint az iskola jelenlegi

26 Kovács 1889. 445–446. Feltételezni lehet ugyanakkor, hogy ez utóbbi is Klösz munkája volt.

27 Hegedűs 1896b. 3–25.

28 Gopcsa – Beke 1896. 41.

29 Hegedűs 1896b. 40.

30 Jesch 1939.

31 A budapesti Állami Felső Ipariskola belső részletei: https://fszekonline.fszek.hu/hu/record/-/record/bibFSZ01501423 [2026.04.20.]

32 A képek közléséhez köszönjük a FSZEK Budapest Gyűjtemény Fotótárának hozzájárulását, továbbá Nagy Zita helyismereti könyvtáros szakmai segítségét.

33 Budapest, VIII. József körút–Népszínház utca–Csokonai utca. Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola tervrajza: https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/30304/ [2026.04.20.]

34 BFL XV.17.d. 329–34663. Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola – Építési engedélyezési tervdokumentáció.

35 Szterényi 1897. 392–395.

36 Az ekkor megjelenő fővárosi műszaki katalógusban földszintként jelölt szintet Szterényi alagsorként címkézte. Edvi Illés 1896. 155.

37 Klösz György: Lónyay utca, az Iparrajziskola épülete (később Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium). Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei: https://fortepan.hu/hu/photos/?id=82418 [2026.04.20.]

utóda, egyben a Magyar Képzőművészeti Egyetem Gyakorlóiskolája – őrzi ezt a művészeti anyagot. Az összesen nyolc gyűjteményi egységből álló szakanyag egyikét az eredeti, forrásértékű fényképgyűjtemény alkotja.[38] Az 1890-es és az 1970-es évek között készült, az épületet ábrázoló felvételek jórészt tanulói munkák, de a Pécsi József fotóművész által 1914-ben alapított fényképészeti szakosztályon a mai napig hagyományos feladat az iskolaépület fotózása.

A képi forrásokat a Székesfővárosi Iparrajziskola esetében írásos források és tervrajzok egészítik ki. Az 1880-as években, párhuzamosan a rajziskolák átalakításával és a Székesfővárosi Iparrajziskola szervezetének kidolgozásával, a törvényhatóság az intézmény számára épített saját iskolaház létrehozásáról döntött. Az épület utólagos tervdokumentációját és a létesítéssel kapcsolatos írásos forrásokat a BFL őrzi.[39] A Kauser József által, Vidéky János és Palóczi Antal közreműködésével készített tervek – az 1884-ben elfogadott építési program és első tervváltozat átdolgozását követően – 1887-re nyerték el végleges formájukat. A költségvetés és a részletes tervek 1888-as bemutatását követően az építkezést 1892-ben kezdték meg és 1893-ra fejezték be, a tanítás pedig az időközben kitört kolerajárvány miatt csak 1894-ben vette kezdetét.[40] Ezzel Vidéky János „*évek óta kedvencz eszméje, melyért annyit buzgólkodott, agitált, végre meg fog valósulni.* (…) *És bár ez intézet a főváros közönségének bőkezűségét, minden nemes és szép iránti buzgalmát hirdeti, Vidéky lelkes buzgólkodása is hozzájárult, hogy a tervezet megvalósítása nem késett soká.*"[41]

Történeti háttér

A Felső Ipariskola

A budapesti Állami Közép Ipartanoda, majd Ipariskola, 1897-től Felső Ipariskola az iparoktatás struktúrájának (1867 előtt teljesen hiányzó) középső fokát jelentő első, állami fenntartásban működő oktatási intézmény volt. A kiegyezést követően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot (a továbbiakban: VKM) vezető Eötvös József a népoktatás kiszélesítésén dolgozott, de 1870 körül már történtek lépések – főként az Országos Magyar Iparegyesület (a továbbiakban: OMI) kezdeményezésére – a hiányzó iskolakoncepció kidolgozására is. A felsőbb ipari oktatás végül 1877 szeptemberére nyerte el szervezeti formáját.[42] A VKM eközben szakértőket küldött Nyugat-Európába – elsősorban Franciaországba, Belgiumba, Németországba és Angliába – az ipariskolák rendszereinek és az ipartelepek tanulmányozására. A koncepciót végül a két előbbi ország intézménytípusainak adaptációja a nemzeti sajátosságok figyelembevételével formálta.[43] A Közép Ipartanodát 1879 decemberében nyitották meg azon tanulók számára, akik az építő-, fa-, gép-, fém-, vas- és vegyipari szakmákat hároméves, gyakorlatcentrikus képzés keretében akarták elsajátítani és mint előmunkások, művezetők kívánták művelni. Az első tíz évben

38 Katona 2025.

39 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 7599/1883. 504.; 9676/1882. 554. Iparrajziskola létesítése (Lónyai utca).

40 Az építéstörténettel kapcsolatos levéltári források feldolgozása: Nagy 2020.

41 Vidéky János. *Vasárnapi Ujság*, 1891. július 12. 457.

42 23.042/1877. (IX. 10.) VKM. rendelettel kiadott szervezet a közép ipartanoda részére.

43 Vörös 2013. 100.

az infrastrukturális viszonyok nem voltak megfelelőek: saját székhely hiányában a VIII. kerületi Bodzafa utca 28. alatti bérházban rendezték be az iskolát, amely több szempontból is nehézséget okozott. A későbbi kultuszminiszter, Trefort Ágoston intézkedett a megfelelő épület létrehozásáról, amely mind az Ipartanoda, mind pedig az 1883-ban megnyitott (hasonlóan helyhiánnyal küzdő) Technológiai Iparmúzeum számára kínált közös otthont. Erre a József körút és a Népszínház utca sarkán lévő telket találták alkalmasnak, ahol 1887–1889 között felépült az „iparpalota" épülete.

A Székesfővárosi Iparrajziskola

A Székesfővárosi Iparrajziskolát (1886–1946) a *Ratio Educationis*t követően az iparos tanoncok, segédek és tanítójelöltek rajzi képzését ellátó, Budán és Pesten működő, 18. századi eredetű városi rajziskolák összevonásával alapították meg. Előbb a fővárosi iparrajziskolákat átmeneti jelleggel 1878-ban alsó és felső iparrajziskolákká alakították át, majd az előbbieket megszüntették, az utóbbiból pedig létrehozták a Székesfővárosi Iparrajziskolát.[44] Az iskola első igazgatójának, Vidéky Jánosnak[45] 1872-től fontos szerepe volt a rajziskolák átszervezésében, majd 1881-től az iparoktatás, valamint a rajzoktatás szervezetének reformján dolgozó OMI iparoktatási bizottságában és a Székesfővárosi Iparrajziskola szervezetének kialakításában is.[46] Az 1887/88. tanévben Székesfővárosi Iparrajziskola néven továbbműködő felső iparrajziskola ezt követően is a mesterek és segédek rajzi továbbképzésének feladatát látta el, de fogadták a rajzkészségüket fejleszteni kívánó, nem iparos foglalkozásúakat és a nőket is.[47] 1893-ban átadták az intézmény számára az 1882 óta tervezett, a Lónyay és az egykori Oroszlán (ma Török Pál) utca sarkán álló iskolaépületet.[48]

Iskola és épület

Az iskolai terek tipológiája

A két intézmény helyiségeit a tanórák (aktív vagy passzív) munkaformái szerint osztályozhatjuk. A Felső Ipariskolában az elméletet a szakórákon, a rutint pedig a gyakorlatokon szerezhették meg a tanulók. Az 1880-ban kiadott tantervben[49] még csak a 2–3., az 1891 nyarán megjelent szervezeti szabályzatban már az 1. évben is volt gyakorlat.[50] A Székesfővárosi Iparrajziskolát elsősorban az iparosok, mesterek és tanoncok látogatták.

44 Nagy 2020.

45 Az intézmény vezetői a vizsgált időszakban: Vidéky János (1879–1900), Vasadi Ferenc (helyettes, 1900), Ágotai Lajos (1900–1932).

46 BFL VIII.106.a. 619/1878. kgy. Ügyviteli iratok. Budapest főváros törvényhatósága közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata. 1878. október 30.; BFL VIII.106.a. 792/1881. Ügyviteli iratok. Az országos magyar iparegyesület átirata. 1881. május 24.; BFL VIII.106.a. 45329, 45429, 47385, 47510/1881. Ügyviteli iratok. Az országos magyar iparegyesület megkeresése. 1881. november 5.

47 Kőrösy 1890. 94.; Maksay 1955. 49–51.; Mann 2002. 28.; Szterényi 1897. 571–572.

48 Maksay 1955. 51.; Szterényi 1897. 572–573.; Vidéky 1889. 3–4.

49 16.352/1880. (VI. 6.) VKM. rendelettel kiadott szervezet a budapesti állami középipartanoda részére.

50 24.224/1891. (VII. 4.) VKM. rendelettel kiadott szervezeti szabályzat a budapesti Állami Ipariskola részére.

Itt az 1893/94. tanévben előkészítő, szakrajzolási, mintázási tanfolyam, valamint a nem iparos foglalkozásúak számára nyilvános rajz- és mintázási terem működött.[51] (1. táblázat)

	Aktív gyakorlati tevékenységre (tanulói munkára) berendezett helyiségek (és a kapcsolódó szakosztályok)				**Passzív, tanulói befogadás (tanári szemléltetés, önálló kutatás és tanulás) céljára berendezett helyiségek**	
Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola, Budapest	laboratórium (faipari, fém-vasipari, vegyipari)	rajzterem (építész)	mintázó- és festészeti terem	műhely (gépipari, faipari, fém-vasipari)	tanterem; könyvtár és olvasóterem	szertár és gyűjtemény
Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeum, Budapest	–	–	–	–	könyvtár és olvasóterem	technológiai gyűjtemény
Székesfővárosi Iparrajziskola, Budapest	–	rajzterem (építőiparos, géplakatos, gépipari, szabadkézi, dombormű, női)	festészeti (kerámia) mintázó	műhely (gipszöntő, kerámia-égető)	könyvtár és olvasóterem	szertár, gyűjtemény

1. táblázat – A vizsgált intézmények oktatási célú tereinek a kutatás keretében kialakított rendszerezése (saját szerkesztés)

Műhely alatt hagyományosan (már a céhes időkben is) az ipari (fizikai erőt igénylő) munka helyszínét értették.[52] Az ipariskolai műhelyekben az első év során a tanulók felzárkóztatása, később pedig az egyszerűbb munkadarabok készítése, a szerszámkezelés gyakorlása zajlott. A Székesfővárosi Iparrajziskolában a műhelyoktatást a 20. század első éveiben Ágotai Lajos igazgató kezdeményezése nyomán vezették be, ami teret adott az épületen belül a tervezés mellett a kivitelezésnek.[53]

A laboratórium olyan speciális műhelynek számított ekkor, ahol kifejezetten kémiai, technikai munkát folytattak.[54] A vegyipari szakosztály mindhárom évfolyama részt vett laboratóriumi gyakorlaton: a tanulók főként szervetlen vagy szerves preparátumok – különösen az iparban alkalmazott nyersanyagok és késztermékek – elemzésével foglalkoztak. Emellett kifejezetten a fém-vasipari (galvanizálás útján történő fémbevonat-készítés), illetve faipari (pácolás és lakkozás) eljárásokhoz is rendeztek be laboratóriumokat az alagsorban, illetve a földszinten.

51 Vidéky 1894. 8.
52 Kiss – Papp 1970. 987.
53 Székely 2023. 45.
54 Gerő 1895. 154.

A szertárak általában a szemléltető eszközök tárolására szolgáló helyiségei voltak a korszak iskoláinak.[55] A Felső Ipariskolában az elméleti tantárgyak oktatásának lényeges eleme a szemléltetés volt, ehhez elsősorban a klasszikus fizikai-természettani, valamint az egyes szakcsoportok saját szertáraira támaszkodtak. A Székesfővárosi Iparrajziskolában a gyűjteményt alkotó mintalapok, mintakönyvek és gipszminták képezték a rajztanítás alapvető eszközeit.

A Felső Ipariskola gyűjteményi anyaga többféle forrásból tevődött össze: az iskola megnyitása előtt, 1879 októberében az OMI felajánlotta az 1850–52-ben feloszlatott első Iparegylettől örökölt mintagyűjteményét (benne gazdag ásványtárral, természettani és technológiai tanszerekkel).[56] A Székesfővárosi Iparrajziskola szakkönyvtárát Vidéky János 1879-ben alapította.[57] Az állam és a főváros támogatásával vásárolt szakkönyvek, mintalapok és gipszminták mellett a tanárok és a diákok által készített jobban sikerült munkák maguk is mintává váltak és tovább gazdagították a gyűjteményt.[58] A tanárok mind a két intézmény esetében tanulmányútjaik során szerezték be a mintákat, a tanszereket és a szakirodalmat.[59]

A Népszínház utcai épület és berendezése

A korabeli sajtó dicsérte az építészeti megoldásokat: a nyerstéglából, terrakotta díszítéssel készült épület külseje „*rendkívül kellemes benyomást gyakorol a szemlélőre.*"[60] A belső terek kapcsán kiemelték, hogy a körúti épületszárny – mauthauseni gránitból készült – oszlopcsarnokán kívül az építéshez csak hazai nyersanyagokat használtak fel. A millenniumi kiállításokra készített kötetben így fogalmaztak a szerzők: „*Szép arányokban pompás hatású, kedves épület, mely alkotásában és díszítésében a berlini építkezésmódra emlékeztet*".[61] Az igazgató úgy értékelte, hogy 1889 szeptemberétől az iskola „*működése most már a czéljának megfelelő szép helyiségekben és a szükséges eszközök birtokában még eredményesebb leend*".[62]

Múzeum

A négyszintes „palota" József körúti szárnyában az Iparmúzeum kapott helyet. Az alagsori gépcsarnokban a fa- és fémmunkáló gépek voltak, amelyeket nyolc lóerejű gőzmotor hajtott. Megjelent egy elektromotor is, amely az erőátvitelt biztosította a múzeum túlsó része és az ipariskola felé egyaránt. Olyan ereklyék is a csarnokba kerültek, mint az 1838-ban alapított Pesti Hengermalom Társaság 1841-től működő gőzmalmában szolgáló legelső, szemestermények őrlésére alkalmas hengerszéke is.[63]

55 Péch 1936. 693.

56 Jegyzőkönyv az országos m. iparegyesület képviselő bizottságának üléséről. *Anyagi Érdekeink*, 1879. október 31. 154–155. A nagyobb hazai iparvállalatok (például a Magyar Királyi Államvasutak vagy a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár) és magánszemélyek felajánlásai nyomán a gyűjtemény rajz- és gépmintákkal is folyamatosan bővült. Hegedűs 1887. 8.

57 BFL VIII.106.a. 16121/1879. Ügyviteli iratok. Budapest fővárosi tanácsi határozat, 1879. május 20.

58 Bodóczky 2020. 15.; Katona 2020.

59 Hegedűs 1882. 11.

60 Kovács 1889. 446.

61 Edvi Illés 1896. 160.

62 Hegedűs 1889. 4.

63 Technológiai iparmúzeum. Az új épület megnyitása. *Fővárosi Lapok*, 1889. szeptember 16. 1880.

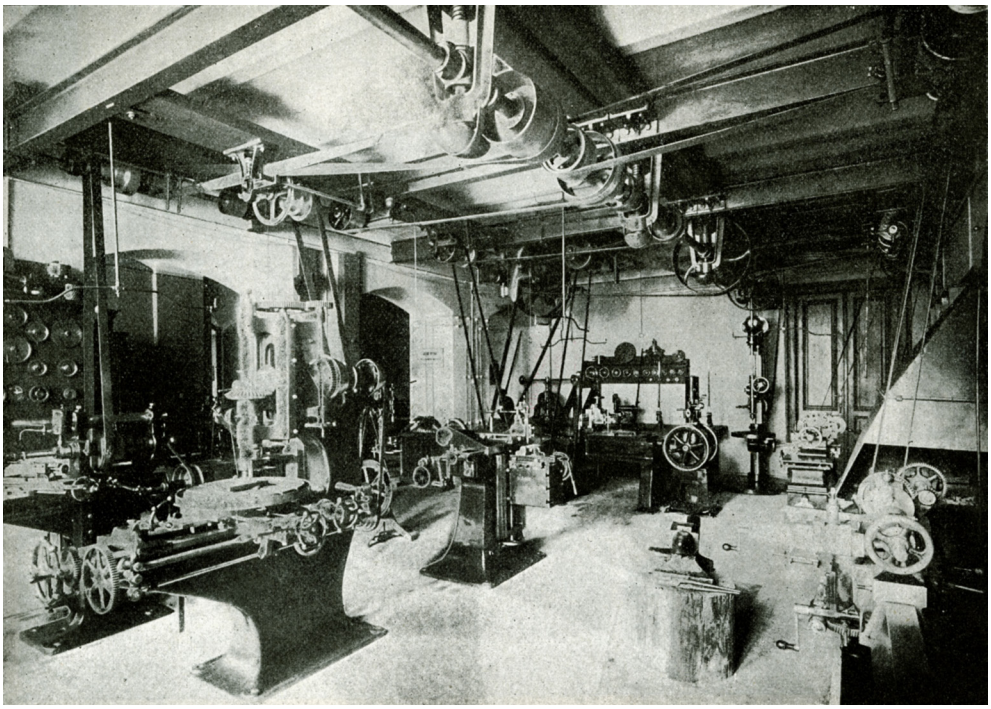

1. kép – A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum gépcsarnokának fémipari osztálya

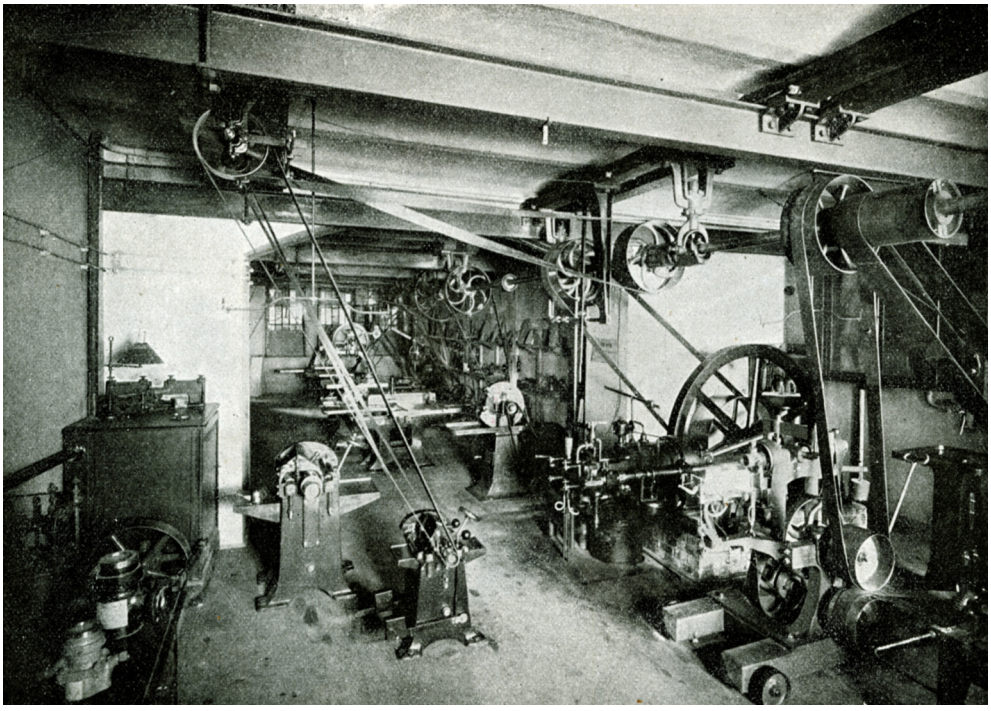

2. kép – A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum gépcsarnokának faipari osztálya

A múzeum kiállítótermei közül a földszinten többféle iparághoz kapcsolódó gyűjteményrészt helyeztek el. A bal oldali teremben kapott helyet a lisztgyártás folyamatát bemutató mintagyűjtemény, amelyet a múzeum megkeresésére adományozott az Országos Magyar Malomegyesület, de a szemléltetés céljából megjelent itt egy cséplőgép modellje is.[64] Ugyanitt voltak megtekinthetők még a cukor-, bőr-, papír-, szövő-fonó és vegyipari iparcikkek is. A falakon a Közép Ipartanoda valamennyi szakosztályának tanulói szakrajzait helyezték el.[65]

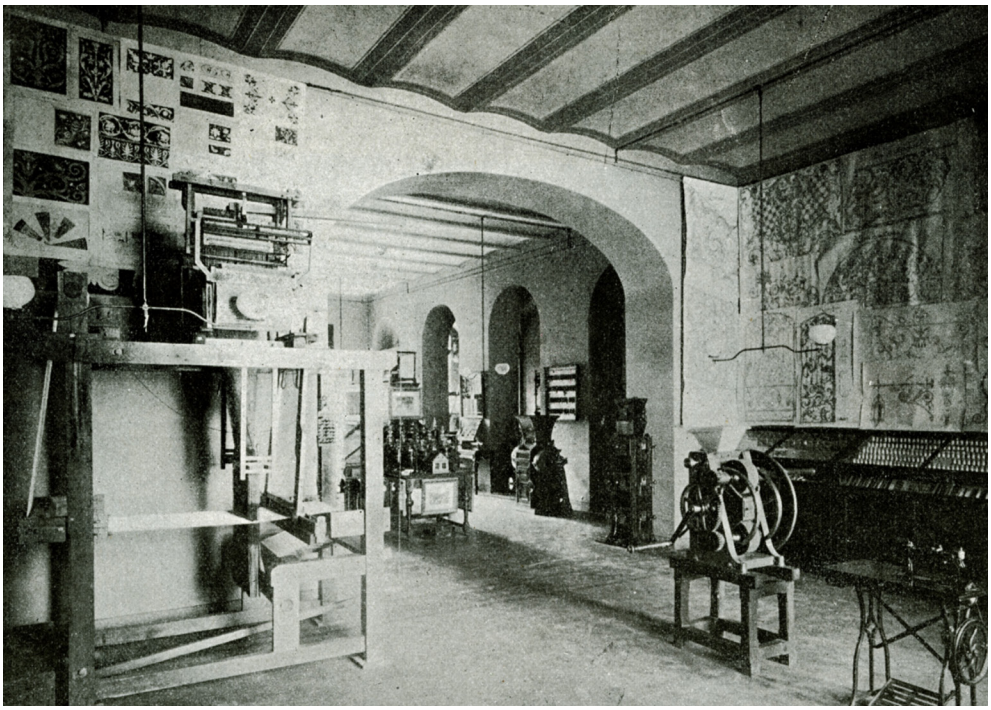

3. kép – A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum földszinti kiállítóhelyiségei

A jobb oldali teremben a faipar nyersanyagait (így hozzávetőleg 400 külföldi fafajtát) és késztermékeit, az égetési technikákat, a bútorok és falak fából készült díszítőelemeit, illetve a fa hajlításával nyert építőelemek mintadarabjait állították ki.[66]

64 Az országos magyar malomegyesület igazgató választmánya. *Pesti Napló*, 1889. május 26. 6.
65 Technológiai iparmúzeum. Az új épület megnyitása. *Fővárosi Lapok*, 1889. szeptember 16. 1880.
66 Technológiai iparmúzeum. Az új épület megnyitása. *Fővárosi Lapok*, 1889. szeptember 16. 1880.

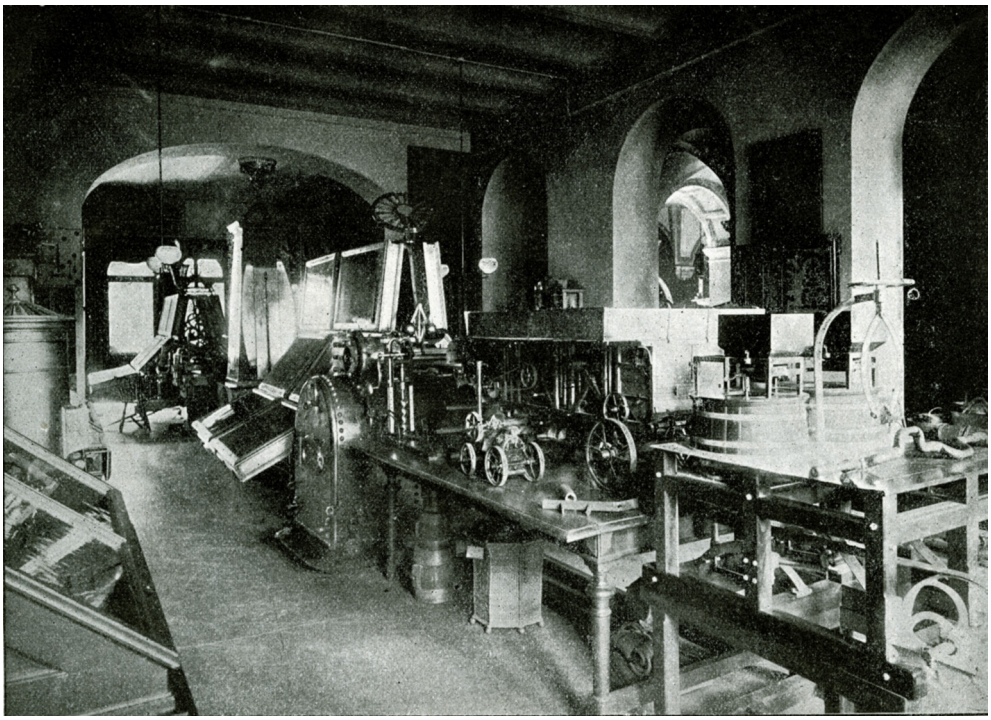

4. kép – A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum földszinti kiállítóhelyiségei

Az első emeletre telepített agyag- és üvegipari kiállítás célja volt a nyersanyagokból kiindulva egészen a késztermékig bemutatni a gyártási folyamat egyes állomásait, illetve a szerszámok részletes áttekintését adni. Az elektrotechnikai szekció a világítástechnika hazai újításait ismertette a petróleumlámpától az izzólámpákig. A tárlók tematikája mind a tanulni vágyó iparos, mind pedig a laikus látogató számára részletesen tekintette át a hazai ipar állapotát és termékeit.[67] Ugyancsak az első emeleten rendezték be a fémipar kiállítóterét, ahol a hazai és külföldi vasgyárak termékei jelentek meg. A *Fővárosi Lapok* munkatársa megjegyezte: „*azzal az óhajjal távozunk a tárlatból, hogy bár keresnék fel a múzeumot minél sűrűbben mindazok, kiknek számára létesült és kik jótéteménynek tekinthetik azt.*"[68]

67 Technológiai iparmúzeum. Az új épület megnyitása. *Fővárosi Lapok*, 1889. szeptember 16. 1879.
68 Technológiai iparmúzeum. Az új épület megnyitása. *Fővárosi Lapok*, 1889. szeptember 16. 1880.

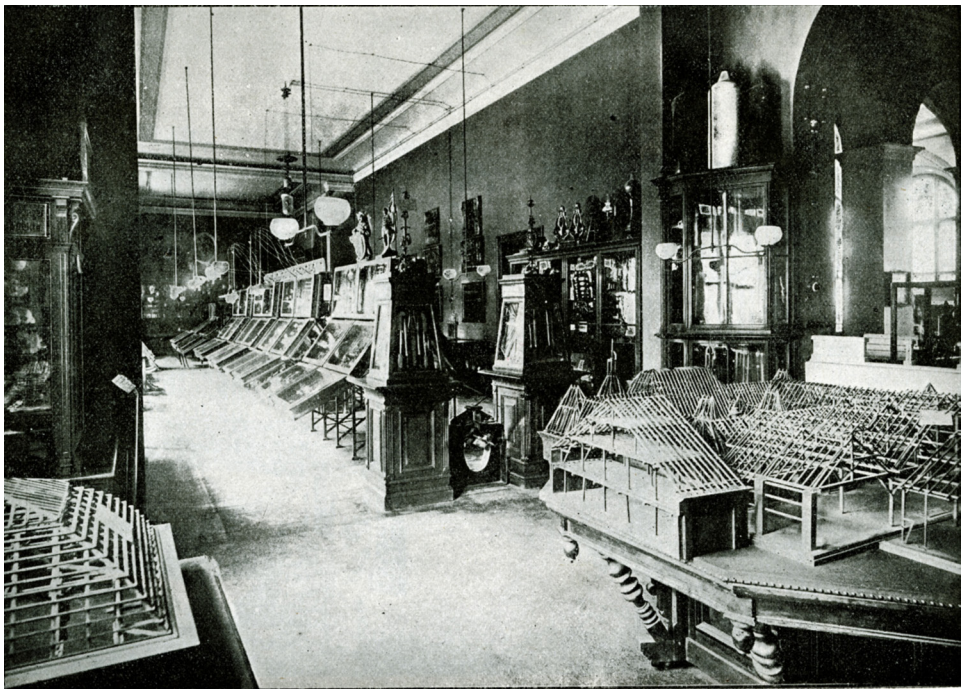

5. kép – A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum első emeleti kiállítóhelyiségei

Tantermek és szertárak

A földszinttől a második emeletig elszórtan helyezkedett el három nagyobb (160 fő befogadóképességű) és három kisebb tanterem, továbbá tizenkettő rajzterem.[69] Ezeket általában a Thék Endre műbútorasztalos által szállított egyszerű fabútorzattal szerelték fel, több sorban elrendezett, hosszú asztalokkal és padokkal, a terem elején katedraasztallal és táblával.[70] A nagyobb helyiségekben az évfolyamszintű előadásokat, a kisebbekben a szakosztályok saját elméleti óráit (a szükséges berendezéssel és illusztrációs anyaggal felszerelve) tartották.

69 Hegedűs 1896b. 15.

70 Középület berendezése. *Fővárosi Lapok*, 1889. július 21. 1465.

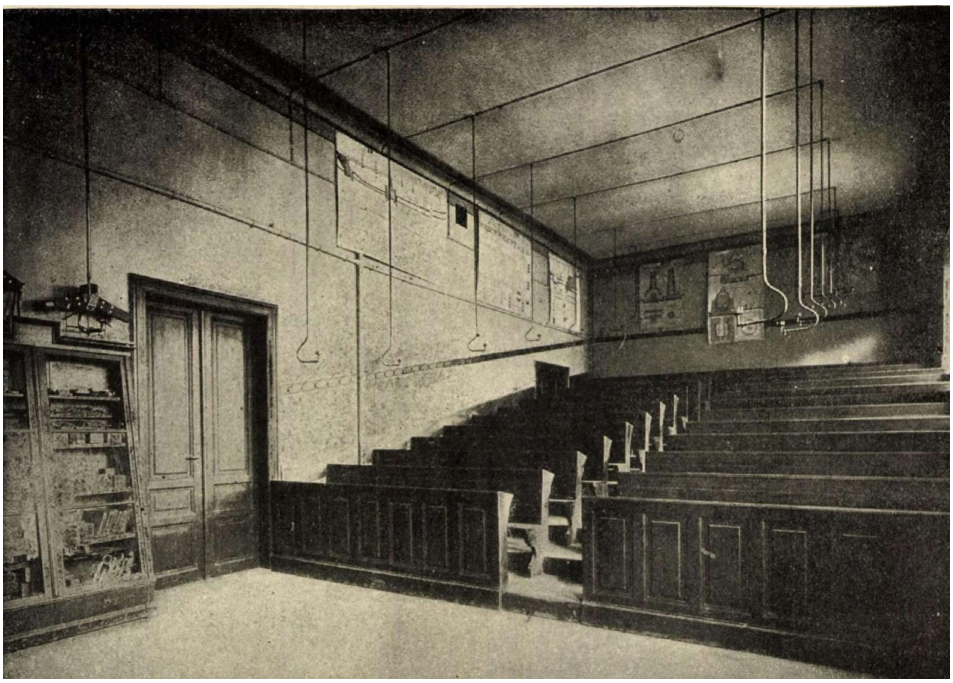

6. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola legnagyobb tanterme

A vegyészeti szakosztály tantermében ennek megfelelően például vegyifülkét alakítottak ki, a katedrán és az üveges vitrinekben pedig a demonstrációs eszközöket tárolták.

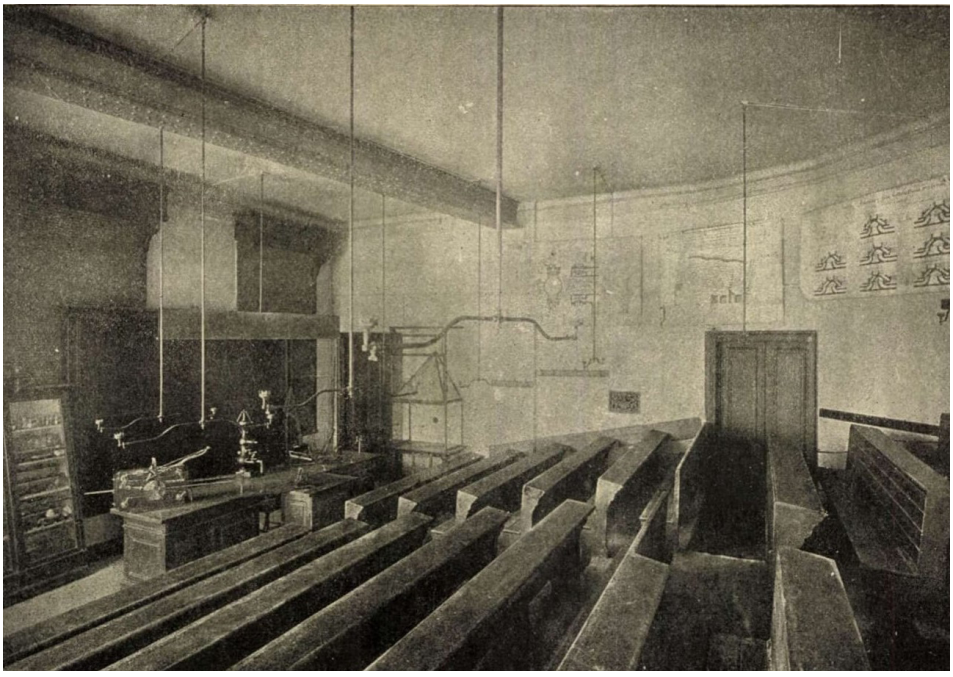

7. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola vegyipari tanterme

A rajzoktatás az építészeknél volt hangsúlyos, a heti óraszám 30–50%-át tette ki: szabadkézi, ábrázoló mértani, majd építési és építési alaktani rajzot tanultak. A többi szakosztálynál a szakrajzolási gyakorlatok (például géprajz, szerkesztési rajzolás) álltak a középpontban. A rajztermeket főként a második emeleten alakították ki.[71] Az 1883-ban lezáruló tanévben hagyomány teremtődött az év végi vizsgák keretében a tanulók rajzainak kiállításával, amely 1891-től a vizsgaszervezés kötelező elemévé vált.[72]

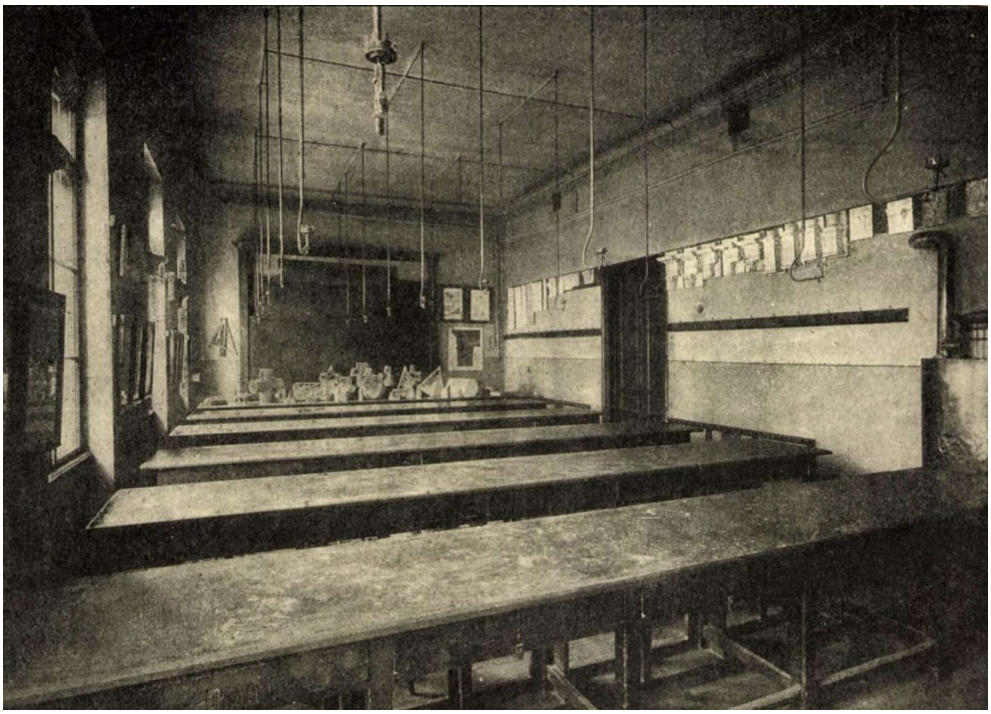

8. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola építészeti rajzterme

Az iskolai szertárak csoportosítása alapvetően a szakosztályok típusa, azon belül pedig főként a tantárgyak vagy tantárgycsoportok szerint történt. Ennek megfelelően létesült 1. építészeti, általános, illetve mezőgazdasági és vasúti gépészeti, fém-vasipari, faipari és vegyipari, illetve 2. fizikai-természettani és (ábrázoló) mértani szertár is.[73]

Ugyan nem lehet a Szterényi (1897) által közölt alaprajzok jelmagyarázataiból egyértelműen eldönteni, de sejthető, hogy a szakosztályok saját szertárai mellett közvetlenül azok a tantermek helyezkedtek el, ahol a szakelméleti órák zajlottak. A szertárakban azokat a gyűjteményi tételeket őrizték, amelyet az elméleti oktatás során bemutattak a tanárok, de ide kerültek a tanulók műhelyi gyakorlatukon készített munkadarabjai is. A

71 24.224/1891. (VII. 4.) VKM. rendelet; Szterényi 1897. 395.
72 24.224/1891. (VII. 4.) VKM. rendelet; Hegedűs 1882. 18.
73 Hegedűs 1896a. 14–15.

hanyagság vagy a károkozással járó fegyelmi vétségek megtérítéséből befolyt összeget is ezen helyiségek fejlesztésére fordították.[74]

A mértani szertár az első emeleten kapott helyet: itt tárolták azokat a geometriai modelleket, amelyeket sok esetben az ábrázolást tanító Grünwald István saját maga készített. A fizikai szertárat a második emelet négy helyiségéből alakították ki. A számtalan demonstrációs eszközt vitrinekben tárolták: a gyűjteményben 116 darab erőműtani, 70 darab hőtani, 43 darab fény- és hangtani, 113 darab mágnesesség és elektromosság vizsgálatára szolgáló, valamint 91 darab további kísérleti eszközt leltáraztak. A kísérletezéshez lehetőség volt a termek sötétítésére redőnyökkel.[75]

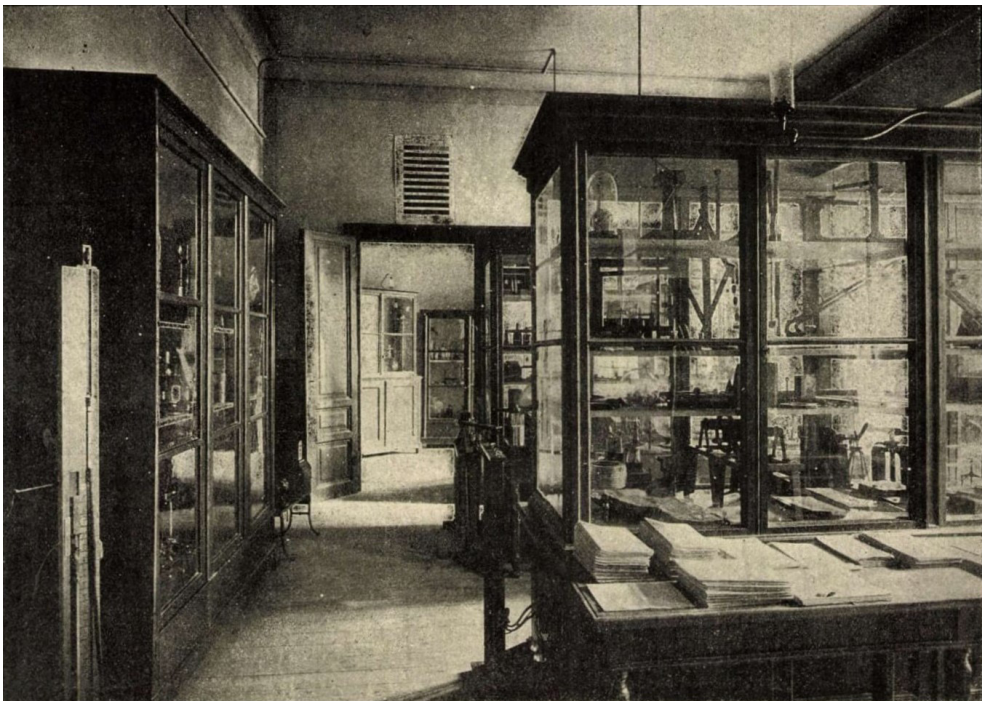

9. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola fizikai szertára

Műhelyek és laboratóriumok

A Népszínház utca elején elnyúló (nagyobb) épületszárnyban a Közép Ipariskola helyiségeit rendezték be, melyhez számtalan új berendezési tárgyat kaptak. A szakosztályok helyiségei elszórtan helyezkedtek el az épület négy szintjén.

A vegyészeti szakosztály az épület Csokonai utcához közelebbi felében kapott elhelyezést. A földszinti laboratóriumokban a tanulók 16 asztalnál dolgozhattak.[76] A munkához

74 Hegedűs 1891. 136. Megjegyzendő, hogy a tanulók – tanévenként változó gyakoriságú és az iskolai értesítőkben jellemzően nem részletezett – fegyelmi ügyei elsősorban óramulasztásból, esetleg engedetlenségből adódtak.

75 Hegedűs 1896a. 14.

76 Hegedűs 1896a. 16.

három vegyifülke, valamint olvasztó- és égetőkemencék voltak berendezve, a gépeket villamos erőátvitellel hajtották. Kisebb, vegyifülkékkel felszerelt helyiségekben lehetett a veszélyes gázfejlődéssel járó folyamatokat elvégezni. Külön mérlegszobát, a tanárok számára két földszinti dolgozószobát, illetve egy szertárat is berendeztek, ahol a vegyszereket és eszközöket tárolták.

A fotókat vizsgálva elmondható, hogy a laboratóriumok korszerű berendezéssel és eszközparkkal rendelkeztek. A helyiség tájolásakor (függetlenül attól, hogy minden asztal felett lámpa volt) törekedtek a természetes fény beengedésére a nagy, kétszárnyas ablakok beépítésével. Az asztalokon a leggyakoribb üvegeszközök (gázfejlesztéshez használt Kipp-készülékek, gázmosó palackok, mérőlombikok, főzőpoharak, folyadéküvegek, büretták, mérőhengerek), illetve vaseszközök (Bunsen-állványok, bürettafogók), egy-egy helyen pedig tölcsérmelegítők is láthatók.

10. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola vegyészeti laboratóriuma

Csigalépcsőn keresztül lehetett lejutni az alagsorba, ahol öt helyiségben a tanult iparágak berendezéseivel dolgoztak. A textilfestő műhely gőzkazánokból, gőzölőkből, rézüstökből, kádakból, szárítószekrényből és szövetnyomtató gépekből állt. Az agyagipari analízisek a „kisipari műhelyben" folytak: az agyag és a mázak előkészítésére, illetve a cement elemzésére szolgáló eszközök, kemencék az agyagminták tűzállóságának meghatározásához, illetve sajtoló és centrifuga is fel volt szerelve.[77]

77 Hegedűs 1891. 59–60.

11. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola textilfestő műhelye

A Csokonai utca felé a 46 méter hosszú és 8 méter széles, emeletes műhelyépületet a gépész-, fém-, vas- és a faipari gyakorlatok számára szerelték fel, ahol egyszerre akár 100 tanuló is dolgozhatott. A képzés ideje alatt a diákok heti óraszámuk 40%-át a műhelyekben töltötték. A gyakorlatokon a fővárosi iparosok megrendeléseit teljesítve egyszerűbb iparos termékeket, szerszámokat készítettek, a tehetségesebbek a bonyolultabb szerszámgépek kezelését és a termékek gyártását is megismerhették. A műhely gépészeti részlege a földszinten kapott helyet: kovács-, illetve géplakatos- és gépműhelyre tagolva. Előbbi 56 m^2 alapterületű, benne kovácstűzhellyel és erőátvitellel működtetett kalapáccsal, utóbbi 278 m^2 területen 41 satuval és 16 különféle szerszámgéppel. Ezek hajtását egy 33 lóerő teljesítményű gőzgép végezte.[78]

12. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola gépműhelye

A másik két szakcsoport az emeleten dolgozott: a fém-vasipari műhely 116 m^2-es helyiségében három pad 22 satuval, továbbá kovácstűzhellyel és 15 különféle szerszámgéppel felszerelve. A faiparosok valamivel nagyobb területen (138 m^2) 16 gyalupadnál és egy esztergapadnál dolgozhattak.[79]

78 Hegedűs 1896a. 15–16.

79 Kovács 1889. 446.; A technológiai iparmuzeum új palotája. *Magyar Ipar*, 1889. szeptember 30. 131.

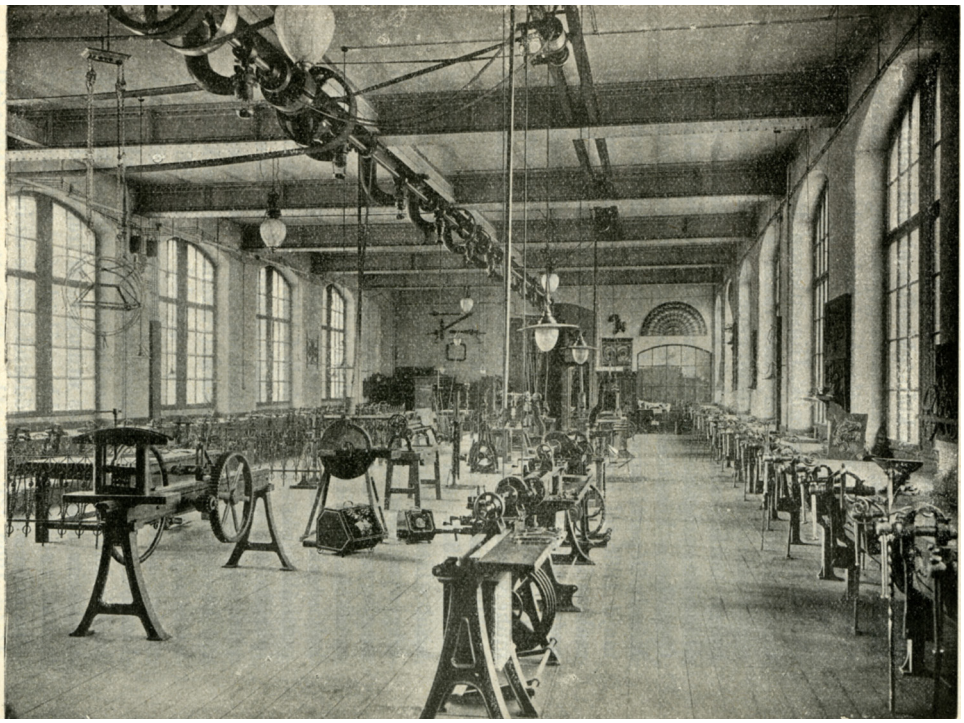

13. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola fém-vasipari műhelye

14. kép – A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola faipari műhelye

A Székesfővárosi Iparrajziskola épülete és berendezése

Az 1880-as évek óta tervezett új épületébe – „*a hazai iparoktatásnak ily fényes otthon*"-ába – a Székesfővárosi Iparrajziskola 1894-ben költözött be.[80] A termek elrendezését és funkcióját az 1887-ben a Budapest Főváros Tanácsának bemutatott, az új teleknek megfelelően átalakított építési programból, az 1892-ben Palóczi Antal által előterjesztett módosítási javaslatokból, valamint az iskola 1894-ben megjelent értesítőjéből és Szterényi József művéből ismerjük.[81]

Gyűjtemény és iparrajziskolai szakkönyvtár

A kétemeletes, „*díszes kiállítású*" saroképület két kapuja közül a Lónyay utcai „*bejárat egy nyolczszögletben kiképezett díszelőcsarnokba visz, innét pedig a főlépcsőre és a folyosókra*".[82] A Lónyay és a Török Pál utca sarkán a nyolcszög alaprajzú csarnokból az épület valamennyi emeletén nagyméretű, hatszög alaprajzú termek nyíltak.[83] A rendelkezésre álló források azt mutatják, hogy a létesítmény tervezése során végig fontos szempont volt a gyűjtemény és a szakkönyvtár megfelelő elhelyezése. A könyvtár a végső elrendezésben a földszinti, reprezentatív, hatszög alaprajzú teremben kapott helyet. A nyolcszög alaprajzú földszinti csarnokból volt megközelíthető a könyvtári olvasó- és egyben tanári ülésterem, valamint az igazgatói iroda.[84] Az első emeleti sarokterembe, a könyvtár fölött a „*dísztermül szolgáló és műipari gyüjtemények terme*"[85] került. A második emeleten az építészeti osztály nyert elhelyezést, a Lónyay és Oroszlán utca sarkán található hatszögletű teremben pedig az építészeti és műszaki szertárat alakították ki.[86]

80 Vidéky 1894. 4.

81 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 11585/1887. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1887. március 24.; Nagy 2020; Szterényi 1897; Vidéky 1894.

82 Vidéky 1894. 3–4.

83 Ezek elrendezése emlékeztet a Felső Ipariskola alaprajzának kialakítására.

84 Vidéky 1894. 4.

85 Szterényi 1897. 575.; Vidéky 1894. 4.

86 Vidéky 1894. 4.

15. kép – Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959.

16. kép – Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959.

Rajztermek és műhelyek

Az utca irányába világító árokkal megnyitott magas pincehelyiségek a két szolgalakás, a gipszöntő műhely, a kemencével felszerelt „kerámiai égetőhelyiség", az agyaggyúró helyiség és raktárak, valamint szertárak számára biztosítottak elhelyezést. A földszinten a mintázási osztály számára felállított mintázótermek, az építőiparosok számára rajztermek, valamint az ezekhez csatlakozó szertárak és tanári szobák kaptak helyet. A földszinten elhelyezett mintázótermek és a pince „agyaggyúró", illetve gipszöntő helyisége között a teremből nyíló lépcsők segítségével közvetlen kapcsolatot biztosítottak.[87] Az első emeleten a nyilvános rajztanfolyamba járók és a nők számára rajztermeket, szertárt és tanári szobát alakítottak ki. A domborműrajz-, valamint a kerámia festészeti terem szintén az épület első szintjére került. A másodikon az építészeti osztály számára fenntartott rajztermek mellett a műszaki osztály és a szobafestők rajztermeit rendezték be. A Felső Ipariskola elrendezéséhez hasonlóan a szertárak és tanári szobák mindig a megfelelő szakrajzi teremhez kapcsolódtak. A fa bútorzat tervezésekor nem csupán a speciális feladatra, hanem az építészeti stílusra és az alaprajzi sajátosságokra is figyelemmel voltak.[88] A modern iskolaépítészet követelményeinek megfelelően pedig vízöblítéses árnyékszékek is voltak, valamint villanyvilágítás is működött az épületben.

87 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 11585/1887. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1887. március 24.

88 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 11585/1887. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1887. március 24.

17. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 38. 1952–1953.

18. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium gipsz-műhelye. 1961–1962.

19. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 57. 1952–1953.

20. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 56. 1952–1953.

Iparrajziskolai funkció

Kauser József 1888. október 24-én a Fővárosi Tanács előtt ismertette a korábban kidolgozott építési programok alapján a Székesfővárosi Iparrajziskola – új teleknek megfelelő és méreteiben is nagyobb – székhelyének terveit. Hangsúlyozta, hogy az épület funkciója sajátos építészeti igényeket támaszt, amelyek indokolják a költségeket.[89] Az iskola „*impozáns magassága feltünő*”,[90] a termek a szokásosnál mélyebbek és magasabbak, az ablakok nagyobbak, hogy megfeleljenek a rajziskola speciális követelményeinek.[91] Palóczi Antal javaslatát, amely az egyik kapu elhagyását, a magasság és a termek méretének csökkentését indítványozta, elutasították. Az indoklásban többek között arra hivatkoztak, hogy ilyen változtatások mellett nem maradna elegendő tér a könyvtár, a kiállítások és a gyűjtemény elhelyezésére, így „*az intézet jövőben való fejlődéséről bizonyos irányban gondoskodva*” nem volna lehetséges gondoskodni.[92]

21. kép – Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959.

22. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 55. 1952–1953.

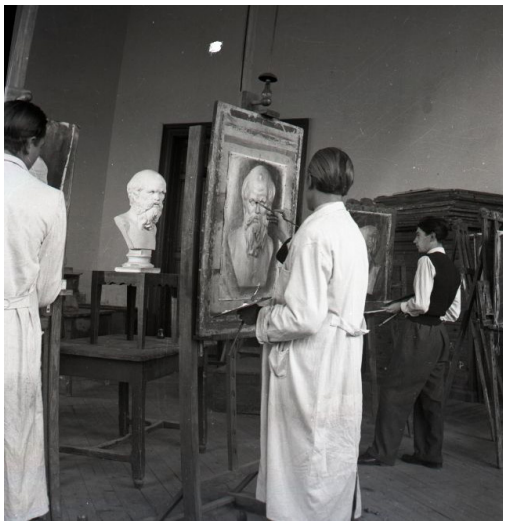

23. kép – A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 51. 1952–1953.

89 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 36459/1888. 4389. VII. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1888. december 6.

90 Vidéky 1894. 4.

91 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 36459/1888. 4389. VII. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1888. december 6.

92 BFL IV.1407.b. 1296. nagydoboz VIII. üo. (103 KCS) 9835/1892. 1095. VII., 14024/1892. 1599. VII. Budapest főváros tanácsülési jegyzőkönyve. 1892. május 19.

Összegzés

Eredményeink azt mutatják, hogy az iskolai terek kialakításakor az infrastruktúra és az oktatásszervezés összehangolása – a nyugati minták alkalmazása mellett – a speciális igényeknek megfelelően jutott érvényre. Ez a Székesfővárosi Iparrajziskola esetében azt jelentette, hogy figyelembe vették az intézmény rajziskolai funkcióját, valamint az iskolai gyűjtemény elhelyezésének igényét, ezzel az iskola és a kvázi-múzeum funkciót az épület kialakításában kötötték össze, a Felső Ipariskolában pedig komplex rendszer jött létre a Technológiai Iparmúzeum felállításával.

A tanulmány két dualizmus kori fővárosi iparoktatási intézmény belső tereinek vizsgálatán keresztül az elméleti és gyakorlati tudástranszfer térbeli dimenzióit elemezte. Eredményeink azt mutatják, hogy az intézményi terek tudatos kialakítása szakmaspecifikus oktatási célokat szolgált, vagyis a belső kialakítás tükrözi az intézmény oktatási céljait és szemléletét. A két iskola példája jól szemlélteti, hogy a 19. század végi iparoktatási intézményekben az infrastruktúra nem pusztán fizikai keretként, hanem a pedagógiai folyamat aktív szereplőjeként működött. A Felső Ipariskola komplex, múzeumi és oktatási funkciókat egyesítő épülete a technológiai, természettudományos és ipari ismeretek átadását integrált rendszerben tette lehetővé. Ezzel párhuzamosan a Székesfővárosi Iparrajziskola építészeti koncepciója a rajz- és művészeti képzés sajátos térigényeit tükrözte, ahol a fény, a térarányok és a gyűjtemények elhelyezése az oktatás szerves részét képezte, továbbá az iskola és a gyűjteményi funkció összekapcsolása volt meghatározó. Az infrastruktúra és az oktatásszervezés összehangolása mindkét intézmény esetében kulcsszerepet játszott.

Képjegyzék

1. kép	A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum gépcsarnokának fémipari osztálya. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN042966).
2. kép	A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum gépcsarnokának faipari osztálya. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN042965).
3. kép	A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum földszinti kiállítóhelyiségei. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN042968).
4. kép	A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum földszinti kiállítóhelyiségei. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN042967).
5. kép	A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum első emeleti kiállítóhelyiségei. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN042969).
6. kép	A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola legnagyobb tanterme. Fotó: ismeretlen szerző, 1896 körül. Hegedűs 1896b. 9.

7. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola vegyipari tanterme. Fotó: ismeretlen szerző, 1896 körül. Hegedűs 1896b. 7.

8. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola építészeti rajzterme. Fotó: ismeretlen szerző, 1896 körül. Hegedűs 1896b. 11.

9. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola fizikai szertára. Fotó: ismeretlen szerző, 1896 körül. Hegedűs 1896b. 13.

10. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola vegyészeti laboratóriuma. Fotó: Klösz György, 1896 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (000294).

11. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola textilfestő műhelye. Fotó: ismeretlen szerző, 1939 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN056986H).

12. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola gépműhelye. Fotó: Klösz György, 1896 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (000557).

13. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola fém-vasipari műhelye. Fotó: ismeretlen szerző, 1896 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (AN056983).

14. kép A budapesti M. Kir. Felső Ipariskola faipari műhelye. Fotó: Klösz György, 1896 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (000293).

15. kép Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.009.042).

16. kép Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.009.036).

17. kép A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 38. 1952–1953. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.024.007).

18. kép A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium gipszműhelye. 1961–1962. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.019.010).

19. kép A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 57. 1952–1953. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.024.026).

20. kép	A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 56. 1952–1953. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.024.025).
21. kép	Épületbelső, Képző- és Iparművészeti Gimnázium épülete, Budapest, Török Pál utca 1. 1953–1959. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.009.048).
22. kép	A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 55. 1952–1953. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.024.024).
23. kép	A budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnázium műhelyeiben készült életképsorozat, 51. 1952–1953. Fotó: Fotó Szakosztály, Képző- és Iparművészeti Gimnázium, Budapest. Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény (2015.024.020).

Levéltári források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
VIII.106.a.	Fővárosi Községi Iparrajziskola iratai (IX. Török Pál u. 1.) (1877–1886). Pest Városi Központi Főrajztanoda (1877–1947)
IV.1407.b.	Budapest Székesfőváros Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára
XV.17.d	Budapest (székes)főváros tervei (1867–2006)
XV.19.d	Digitális másolati gyűjtemény (1870–2008)

Sajtóforrások

Anyagi Érdekeink, 1879

Fővárosi Lapok, 1889

Magyar Ipar, 1889

Pesti Napló, 1889

Vasárnapi Ujság, 1891

Irodalom

Bodóczky 2020	Bodóczky István: A rajztanítás speciális jellege és módszertana a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola elődintézményeiben (1778–1886). *Ars Hungarica* 46. (2020):1. 7–18.
Dull – Somogyi – Tamáska 2021	*Iskolaépítészet Magyarországon*. Szerk. Dull Andrea – Somogyi Krisztina – Tamáska Máté. Budapest, 2021.

Edvi Illés 1896	*Budapest műszaki útmutatója*. Szerk. Edvi Illés Aladár. Budapest, 1896.
Gerő 1895	*A Pallas Nagy Lexikona*. 2. kötet. Szerk. Gerő Lajos. Budapest, 1895.
Glózer 2007	Glózer Rita: Diszkurzív módszerek. In: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk. Kovács Éva. Budapest, 2007. 260–267.
Gopcsa – Beke 1896	*A közoktatás a kiállításon. Kalauz*. Szerk. Gopcsa László – Beke Manó. Budapest, 1896.
Gráberné Bősze – Léces 1999	*A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51 – 1948/49*. 5. kötet. Szerk. Gráberné Bősze Klára – Léces Károly. Budapest, 1999.
Hegedűs 1882	*Értesítő a budapesti Állami Közép Ipartanoda három első tanévéről: 1879/80. 1880/81. és 1881/82.* Szerk. Hegedűs Károly. Budapest, 1882.
Hegedűs 1887	*Értesítő a budapesti Állami Közép Ipartanoda nyolcadik tanévéről: 1886–87*. Szerk. Hegedűs Károly. Budapest, 1887.
Hegedűs 1889	*Értesítő a budapesti Állami Közép Ipariskola tizedik tanévéről: 1888–89.* Szerk. Hegedűs Károly. Budapest, 1889.
Hegedűs 1890	*Értesítő a budapesti Állami Közép Ipariskola tizenegyedik tanévéről: 1889–90.* Szerk. Hegedűs Károly. Budapest, 1890.
Hegedűs 1891	*Értesítő a budapesti Állami Közép Ipariskola tizenkettedik tanévéről: 1890–91.* Szerk. Hegedűs Károly. Budapest, 1891.
Hegedűs 1896a	Hegedűs Károly: *A budapesti Állami Ipariskola alapításának és működésének rövid története*. Budapest, 1896.
Hegedűs 1896b	*Értesítő a budapesti Állami Ipariskola tizenhetedik tanévéről, 1895–1896*. Szerk. Hegedűs Károly, Budapest, 1896.
Hercz – Sántha 2009	Hercz Mária – Sántha Kálmán: Pedagógiai terek iskolai implementációja. Architektúra és funkcionális terek a mindennapok pedagógiai világában. *Iskolakultúra* 19. (2009):9. 78–94.
Jesch 1939	*A budapesti M. Kir. Állami Felsőipariskola emlékkönyve az intézet 60 éves fennállása alkalmából*. Szerk. Jesch László. Budapest, 1939.
Katona 2020	Katona Júlia: Minták után szabadon? Rajzoktatás a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskolában. *Ars Hungarica* 46. (2020):1. 19–30.
Katona 2025	Katona Júlia: A Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény. In: *Lélek, anyag, mesterség. Tradíció és megújulás a szépmíves oktatásban*. Szerk. Nagy Barbara – Jánovszki Tamás. Budapest, 2025. 6–43.

Kemnitz 2003	Kemnitz, Heidemarie: Pedagógiai architektúra – A pedagógiai terek kialakításának lehetőségei két iskola példája alapján. *Magyar Pedagógia* 103. (2003):1. 119–128.
Kéri 1997	Kéri Katalin: *Mi a neveléstörténet? A diszciplína múltja, jelene és jövője*. Pécs, 1997.
Kéri 2001	Kéri Katalin: *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest, 2001.
Kéri – Szabolcs 2022	Kéri Katalin – Szabolcs Éva: Téri fordulat a nevelés- és gyermekkortörténet kutatásában. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 10. (2022):4. 91–100.
Kiss – Papp 1970	*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. kötet. Szerk. Kiss Lajos – Papp László. Budapest, 1970.
Kontra 2011	Kontra József: *A pedagógiai kutatások módszertana*. Kaposvár, 2011.
Kovács 1889	Kovács Dénes: A Tekhnologiai Iparmuzeum uj palotája. *Vasárnapi Ujság* 36. (1889):28. 445–446.
Kőrösy 1890	Kőrösy József: *Budapest főváros közoktatásügyi statisztikája az 1885/6–1888/9 iskolai évekről*. Budapest, 1890.
Maksay 1955	Maksay László: A Fővárosi Iparrajziskola (1886–1945). In: *A 175 éves Képző- és Iparművészeti Gimnázium jubiláris évkönyve*. Közzéteszi: Nolipa István Pál. Budapest, 1955. 48–63.
Mann 2002	Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Budapest, 2002.
Mikonya 2017	Mikonya György: Az iskolai térszerkezet történeti alakulása. *Neveléstörténet* 14. (2017):1–2. 74–83.
Móra 1980	Móra László: *Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883–1949)*. Budapest, 1980.
Nagy 2020	Nagy Barbara: Az iparrajzoktatás keretei. A Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola szervezete és épülete. *Ars Hungarica* 46. (2020):1. 31–40.
Németh 2002	Németh András: A tanterem és berendezésének története. *Iskolakultúra* 12. (2002):9. 17–28.
Nóbik 2015	Nóbik Attila: Professzionalizáció és iskolai tér *Az Elemi Népoktatás Enciklopédiájá*ban. In: *Égi iskolák, földi műhelyek*. Szerk. Baska Gabriella – Hegedűs Judit. Budapest, 2015. 91–107.
Péch 1936	Péch Aladár: Szertárak. In: *Pedagógiai Lexikon.* 2. kötet. Szerk. Finánczy Ernő – Kornis Gyula – Keményi Ferenc. Budapest, 1936. 693.

Sanda 2012	Sanda István Dániel: A pedagógiai tér minőségi dimenziói. Értelmezési lehetőségek – elmélet és gyakorlat. *Képzés és Gyakorlat* 10. (2012):1–2. 144–158.
Schrek 2023	Schrek Katalin: Vizuális források. In: *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*. Szerk. Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin. Pécs, 2023. 175–182.
Szabolcs 1999	Szabolcs Éva: A kvalitatív kutatási módszerek megjelenése a pedagógiában. *Magyar Pedagógia* 99. (1999):3. 343–348.
Szabolcs 2001	Szabolcs Éva: *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Budapest, 2001.
Szabolcs 2004	Szabolcs Éva: Tartalomelemzés. In: *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Szerk. Falus Iván. Budapest, 2004. 330–339.
Székely 2017	Székely Miklós: *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918*. Budapest, 2017. (Magyar Történelmi Emlékek/Értekezések)
Székely 2023	Székely Miklós: *Schools and Museums of Modern Design in Transylvania Around 1900*. Budapest, 2023.
Szél 2025	*Klösz György (1844–1903)*. Összeállította: Szél László. 2025. (https://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2025/02/Szel-LAszlo-Klosz-Gyorgy-2025.pdf) [2026.04.20.]
Szterényi 1897	Szterényi József: *Az iparoktatás Magyarországon*. Budapest, 1897.
Tamás 2022	Tamás Ágnes: Visual History: a történettudományos képelemzés megújítása? *Aetas* 37. (2022):3. 156–168.
Tamáska 2017	Tamáska Máté: A tanulás helyei: társadalom és iskolaépítészet. In: *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Szerk. Tamáska Máté – Sárkány Péter. Budapest, 2017. 9–13.
Vidéky 1881	*A fővárosi községi összes iparrajziskolák rövid vázlatos tudósítványa az 1880–81-iki tanév végén*. Szerk. Vidéky János. Budapest, 1881.
Vidéky 1888	*A fővárosi községi iparrajziskola tudósítványa az 1887–1888. tanév végén*. Szerk. Vidéky János. Budapest, 1888.
Vidéky 1889	*A Fővárosi Községi Iparrajziskola tudósítványa az 1888–89. tanév végén*. Szerk. Vidéky János. Budapest, 1889.
Vidéky 1894	*A fővárosi községi iparrajziskola tudósítványa az 1887–1888. tanév végén*. Szerk. Vidéky János. Budapest, 1894.

Vörös 2013 — Vörös Katalin: A szakoktatás-politika és modernizáció a 19. század végi Magyarországon. In: *A neveléstörténet változó arcai. A múlt értékei, a jelen kihívásai és a jövő*. Szerk. Baska Gabriella – Hegedűs Judit – Nóbik Attila. Budapest, 2013. 94–105.

Zombory-Moldován 1938 — *Budapest székesfővárosi községi Iparrajziskola évkönyve az 1937/38. tanévre*. Közzétette: Zombory-Moldován Béla. Budapest, 1938.

Interpreting the Spatial Dimensions of Theoretical and Practical Knowledge Transfer: The Case of Two Industrial Training Institutions in Budapest during the Dualist Era

by Barbara Nagy – Bence Ruzsa – Beatrix Vincze – Zoltán András Szabó – Imre Garai

(Summary)

The aim of our research was to gain a deeper understanding of the professional requirements of the period for the interior design of two industrial education institutions established after 1867, the Higher Industrial School and the Budapest Municipal Industrial Drawing School, and, in this context, to examine the aspects of the development of their infrastructural background relevant to the history of education. On this basis, we formulated the following research questions: 1. What picture emerges from the sources regarding the design of institutional spaces? 2. How were the profession-specific functions implemented during the design and construction of the buildings? 3. To what extent do the histories of the two institutions resemble each other in terms of infrastructural arrangements and the organization of education?

Several works on the history of education and art have already examined these institutions, but the present study focuses on a relatively unexplored area, the analysis of interior spaces. The research is based on documents from archival sources and school periodicals for both institutions. Visual sources were also used, which in one case included photographs already published in the sources mentioned above, alongside works by György Klösz. In the other, they consisted of plans preserved in the Budapest City Archives and photographic material of the Schola Graphidis Art Collection, all of which were assessed using typological methods.

Our findings show that when designing school spaces, the harmony between infrastructure and educational organisation, as well as the application of Western models, was achieved in accordance with specific requirements. For the Budapest Municipal Industrial Drawing School, this meant that the institution's role as a design school and the need to accommodate the school's collection were both taken into account, combining educational and quasi-museum functions in the design of the building. At the Higher Industrial School, a complex system was created with the establishment of the Museum of Technology.

Dévényi Anna

Egyetemi életút a társadalmi térben. Kornis Gyula

Kornis Gyula pályája a tudományos, egyetemi szférából indult, elsősorban filozófiával és pedagógiával foglakozott, de a pszichológia, a szociológia és a politológia területén is alkotott. A kor művelődési eszményének megfogalmazásában és az ennek eléréséhez szükséges koherens cselekvési terv kidolgozásában egyaránt kulcsszerepet játszott. Klebelsberg Kuno munkatársaként a korszak művelődés- és iskolapolitikájának ő volt az egyik *spiritus rector*a.[1] De nem maradt a politikusok számára szellemi muníciót szolgáltató háttérember szerepében. Közéleti ambíciója a politikai életben is jelentős szerepekhez juttatta. Az egyetemi katedrát azonban mindvégig megtartotta, sem államtitkárként, sem országgyűlési képviselőként, sem a képviselőház elnökeként nem hagyott fel a tudományos és oktató munkával.

Jelen tanulmány fókuszában Kornis Gyula egyetemi pályafutása áll, elsődleges célja a Budapesti M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetemen professzori, dékáni és rektori működésének bemutatása. A rendkívül szerteágazó, politikai téren is komoly pozíciókat felmutató életpálya e szeletének alaposabb vizsgálatához az egyetemi közeget bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezőként szemlélem. Bourdieu a társadalmi cselekvők (ágensek) és a társadalmi struktúrák vizsgálatát alapvetően viszonyrendszerekként értelmezve alkotta meg a társadalmi tér fogalmát, melyben különböző (akár egymást átfedő) „speciális" társadalmi mezők helyezkednek el.[2] E megközelítésben a döntéseket és magatartásokat szabályozó, az egyének és csoportok pozícióját és mozgását meghatározó „legvalódibb valóság" viszonyokban, kölcsönös egymásra vonatkozásokban ragadható meg.[3] Mindez elméleti keretet ad a szimbolikus jellegüknél fogva nehezen megjeleníthető viszonyok „valóságának" leírásához és elemzéséhez, miközben a különféle mezők működésének sajátosságait szem előtt tartva a sikerek és kudarcok értelmezését is lehetővé teszi.

Minden mezőben sajátos játékszabályok érvényesülnek, amelyeket az adott mezőben mozgó ágensek elfogadnak, konstruálnak, folyamatosan újratermelnek vagy épp változtatnak.[4] Az ágensek viszonyrendszere és e játékszabályok meghatározzák az adott mező cselekvőinek habitusát is. A habitus fogalma Bourdieu-nél a személyiségbe mélyen beágyazódó, többnyire nem reflektált normarendszer, a cselekvést alakító diszpozíció, mely tudattalanul is meghatározza az észlelést, az értékelést, az érzelmeket.[5] Amikor Bourdieu a habitust „strukturált, strukturáló struktúraként" értelmezi, az azt jelenti, hogy a gyakorlatot a társadalmi beágyazottság vagy a társadalmi pozíció kondicionálja („strukturálja"). Mivel a korábbi gyakorlatban szerzett sémák átvitelének és beépülésének köszönhetően a feladatok elvégzése rutinszerű, a habitus analitikus fogalma modellezhetővé teszi a társa-

1 Ujváry 2014. 132.
2 Bourdieu 2010. 166.
3 Bourdieu 2002. 44.
4 Reichardt 2001; Bourdieu – Wacquant 2025. 45–46., 131–132.
5 Pokol 1995. 80.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.04

dalmi gyakorlatokat.[6] Különösképpen olyan testületek esetében, ahol a praxist meghatározó diszpozíciók áthagyományozása és „bevésése" lényegében intézményesült stratégia. Kornis karrierútjának vizsgálata ebben az összefüggésben elsőként a következő kérdést állítja előtérbe: milyen „játékszabályok" működtették a Horthy-korszakban a társadalmi térként szemlélt egyetemi közeget, milyen struktúrák formálták a tudósi habitust? E nézőpont érvényesítése hipotézisem szerint az életpálya értékeléséhez is új perspektívát kínál.

A mezők struktúráját a játékosok közötti erőviszonyok rajzolják ki. Az egyes mezőkben a pozíciószerzés az érvényesüléshez szükséges erőforrások birtoklásához kötött. Ezek megragadására Bourdieu differenciált tőkeelméletet kínál, melyben a gazdasági (anyagi) tőke mellett megkülönböztet kulturális és társadalmi, valamint szimbolikus tőkéket.[7] Az egyes tőkefajták a különböző mezőkben eltérő értéket képviselnek, és más-más árfolyamon válthatók át.[8] Tekintettel arra, hogy Kornis a társadalmi tér tudományos és politikai mezőjében egyszerre volt jelen, adódik a következő kérdés: a tudományos mező által strukturált habitus mennyiben volt alkalmas a politikai mezőben való érvényesülésre?

A tudományos mezőben

Bourdieu szerint a „*tudomány »tiszta« világa egy mező a sok közül, erőviszonyokkal, monopóliumokkal, harcokkal és stratégiákkal, érdekekkel és profitokkal*"[9], melyben a szimbolikus harc a tudományos kompetencia (autoritás) monopóliumáért folyik. A tudományos tekintély (hírnév, presztízs) a társadalmi tőke egy speciális típusa, amely átváltható más tőkefajtákra (akár gazdasági tőkére) is. A pozíciószerzésben kulcsfontosságú, hogy az ágensnek sikerüljön a többi szereplővel elfogadtatnia a saját érdekeinek (képességeinek, világnézetének, céljainak) leginkább megfelelő tudományértelmezést és értékrendet, vagyis úgy alakítani a játékszabályokat, ahogy neki kedveznek.[10] A tudományos mező egyik jellemzője, hogy már a játéktérbe való bekerülés is jelentős erőfeszítést kíván („belépési díj"), ami a kiindulási tőke, azaz az iskolai végzettség mellett pótlólagos tőkék (tanárok elismerése, tanulmányi versenyek, önképzés, szaktekintélyek ajánlólevelei) megszerzését is igényli.[11]

Kornis Gyula a kiindulási tőke megszerzésében hendikeppel indult, de a pótlólagos tőkék felhalmozásában kiemelkedően teljesített. Orvos édesapját nagyon korán, kilenc éves korában elvesztette, ettől kezdve édesanyja egyedül nevelte két testvérével együtt. A tehetséges fiú a piaristák váci gimnáziumában kezdte meg középiskolai tanulmányait. Szerzetespap-tanárainak szakmai, tudományos és nevelői példája, de az iskoláztatás lehetősége is szerepet játszhatott döntésében, hogy 15 évesen felvételét kérje a rendbe.[12] Egyetemi tanulmányai alatt elöljárói így jellemezték: „*Hivatása inkább a tanári pályára*

6 Hadas 2022. 13., 43.
7 Wehler 2001. 254–255.; Bourdieu 2009.
8 Bourdieu – Wacquant 2025. 131–133.
9 Bourdieu 2009. 11.
10 Bourdieu 2009. 15–16.
11 Bourdieu 2009. 17.
12 PMKL I.1.b. A rendbe folyamodók kimutatása, 1891–1911.

nézve nyilvánul, papias hajlamokat kevésbé mutat. (…) *Fő jellemvonása a mélyebb tudományosságra való hajlam, nagyfokú szorgalom és a komolyság. Nagyon jó tehetségű, önálló.*"[13]

A pótlólagos tőkék megszerzésére többek között a Kalazantinum (a piarista papnövendékek hittudományi és tanárképző intézete) önképző körében, az Academia Calasantianaban nyílt lehetősége, ahol rendszeresen tartott előadásokat, és egy ideig a kör főjegyzői tisztét is betöltötte.[14] A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen folytatott világi tanulmányokban is kitűnt, az elvárt követelményeken túl teljesített tárgyakat a magyar és latin mellett filozófiából, pedagógiából és pszichológiából. Legfontosabb mesterei a filozófia terén Pauer Imre, Medveczky Frigyes és Alexander Bernát, a pedagógiai stúdiumokban pedig Pauler Ákos voltak, de számos órát látogatott a neves klasszika-filológusnál, Ponori Thewrewk Emilnél és Beöthy Zsoltnál is.[15] Harmad- és negyedévesen már rangos folyóiratokban publikált, valamint szócikkeket írt a Magyar Tudományos Akadémia több szaklexikonába.[16] 1907-ben szerzett latin-magyar szakos tanári diplomát, ugyanekkor filozófia, esztétika és magyar irodalomtörténet tárgyakból tett doktori szigorlatot.[17] Oxfordban és Lipcsében is tett rövid tanulmányutakat.

1914-ben habilitált a budapesti egyetemen, pályázatát Alexander Bernát, Medveczky Frigyes és Pauer Imre bírálták el. A „*jelölt széleskörű irodalmi tájékozottságára*"[18] tekintettel a bizottság az eljárás részét képező vizsga alól felmentette, s csak a próbaelőadást kellett megtartania „*A szellemi tudományok logikája*" címmel.[19] A magántanári képesítés megszerzése után azonban rögtön lemondott a *venia legendi*ről.[20] Időközben ugyanis pályázat útján elnyerte a bölcsészet tanszéket a működését az 1914/15-ös tanévben egyelőre csak egyetlen fakultással, a jogi karral megkezdő Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen, ahol máris nyilvános rendkívüli tanári kinevezést kapott.[21] Ilyen villámgyors egyetemi karriert Budapesten aligha futhatott volna be. 1916-ban, vagyis 31 évesen már nyilvános rendes tanár volt, ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia is felvette levelező tagjai közé.

Pozsonyban Kornis komoly szerepet vállalt az új egyetem, elsősorban a bölcsészkar megszervezésében, az anyagi-fizikai feltételek (épületek, berendezés, könyvtár) és a stúdiumok kialakítása, beindítása terén egyaránt.[22] A munkálatokról többször referált szemé-

13 PMKL I.1.b. A budapesti Kalazantinum növendékeinek minősítője, 1904/05. 2. félév.

14 PMKL II.46. a 4. Az Academia Calasantiana gyűléseinek jegyzőkönyvei, 6–9. kötet.

15 MTA KIK KRKGY Ms 4286/7. Kornis Gyula egyetemi leckekönyve. Mestereiről lásd részletesen: Somos 2019. 29–44.

16 Kornis a *Philosophiai Lexikon* és *A magyar nyelv szótára* számára írt szócikkeket. Emellett a Magyar Filozófiai Társaság folyóiratában, az *Athenaeum*ban publikált, a *Magyar Paedagogiá*ban, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság *Magyar Nyelv* című folyóiratában is jelentek meg tanulmányai.

17 ELTEL I.I.008.a.-I. 11. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1906–1907., 1907. május 2.

18 ELTEL I.I.008.a.-I. 18. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1913–1914., 1914. május 22.

19 A habilitációs eljárás megindításához lásd: ELTEL I.I.008.a.-I. 16. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1911–1912., 1911. november 17.

20 A budapesti egyetemen való tanítás, a kurzusmeghirdetés jogáról: ELTEL I.I.008.a.-I. 19. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1914–1915., 1914. szeptember 29.

21 *Hivatalos Közlöny* 1914/18. 445.

22 PTE EL VIII.1.a. 1. d. A Pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának jegyzőkönyvei, 1915–1918.

lyesen a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Apponyi Albertnek.[23] 1918-ban a bölcsészkar első dékánjává választották, hivatali idejét azonban nem tudta kitölteni. A csehek bevonulása Pozsonyba, majd a trianoni béke aláírása Kornis személyes élettörténetében is nagy változást hozott. Komoly erőfeszítéseket tett az egyetem menekítése és az ideiglenes budapesti működés megszervezése érdekében,[24] de Pécsre már nem költözött az intézménnyel. 1920-ban meghívást kapott ugyanis a budapesti egyetem II. filozófia tanszékére (ahonnan mesterét, Alexander Bernátot politikai boszorkányüldözéssel távolították el[25]). 1921-ben kelt búcsúlevelében az Erzsébet Tudományegyetem szenátusának ígéretet tett, hogy mindent elkövet annak érdekében, hogy az intézmény visszakerülhessen Pozsonyba. „*Az e célért folyó szent harcban – ígérem – a Tekintetes Tanács mindig az első sorban fog találni*."[26] Ígéretét betartotta. Kornis munkásságának fókuszába – a kultúrpolitika eszközeivel – a revízió ügye került.[27]

Kornis 1928-ban gyűjteményes kötetben publikálta legfontosabbnak tartott kultúrpolitikai tárgyú tanulmányait. Ennek előszavában arról vallott, hogy a filozófia tudományos kérdéseitől a forradalmak és Trianon hatására fordult figyelme az eddig elméletben vizsgált ideák és értékek társadalmi hasznosulásának problémája, azaz a kultúrpolitika felé.[28] Míg a háború előtt főleg pedagógiai, lélektani, kultúr- és történetfilozófiai kérdések foglalkoztatták, 1919-től sorra publikálta a kultúrpolitikai, elsősorban oktatáspolitikai tárgyú írásokat.[29] E munkái nem csak az 1920-as évek oktatáspolitikai irányára gyakoroltak jelentős hatást. Legalább olyan mértékben járultak hozzá a „keresztény-nemzeti ideológia" megalapozásához és elterjesztéséhez, mint Szekfű Gyula, Bangha Béla, Szabó Dezső vagy Prohászka Ottokár művei.[30]

A társadalmi térben zajló folyamatok vizsgálata szempontjából ez azért is fontos, mert a Horthy-korban a keresztény-nemzeti értékrend interiorizálása a pozíciók megszerzésének alapvető feltételévé vált, illetve ennek hiánya elegendő volt akár a radikális kirekesztéshez is. Plasztikus példa erre a numerus clausus törvény szövegezése, amely „nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók"-ról beszél, s a kulturális tőkefelhalmozás lehetőségétől (ezáltal az értelmiségi és a hatalmi mezőkből) nemcsak a zsidóságot, de a liberális, a szocialista, a demokrata, vagyis a nemzeti-konzervatív értékrenddel össze nem egyeztethető gondolkodású fiatalokat is megfoszthatta. A tudományos mezőbe való bekerüléshez a „nemzethűség" és az „erkölcs" minimumkövetelménnyé vált. Nem csak a numerus clausus által. Számos más ponton is érvényesíthető volt a szelekció, például a magántanári habilitációs pályázatok befogadása vagy elutasítása kapcsán, ahol a tudományos megfelelés mellett e kritériumokat is vizsgálták, és az elutasítást nem kellett

23 MTA KIK KRKGY Ms 4285/27. Kornis Gyula előadói jelentése a bölcsészeti karnak 1917 szeptemberében való megnyitásáról.

24 PTE EL VIII.1.a. 2. d. A Pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának jegyzőkönyvei, 1919/20. tanév, 1920. június 7. (Budapest).

25 Turbucz 2020. 48–84.

26 PTE EL VIII.1.a. 4. d. 281–1920/21. Kornis Gyula levele az egyetemről való távozásáról, 1921. január 10.

27 Dévényi 2023. 245–265.

28 Kornis 1928. IV. Előszó.

29 Például Kornis 1921.

30 Somos 2003.

indokolni.[31] Bár Bourdieu tisztán a tudományos diskurzusra vonatkoztatva állítja, hogy a tudományos mező ágensei között a pozíciók megszerzéséért folytatott harcban az lehet sikeres, akinek sikerül saját tudománymeghatározását, világnézetét a többiekre rákényszerítenie,[32] ebben az esetben érzékelhető, milyen előnyökhöz jutott Kornis azáltal, hogy a korszakban nemcsak domináns, de számos társadalmi mezőben belépési küszöbként is definiált értékrendnek az egyik megfogalmazója és hiteles képviselője volt.

Kornis budapesti professzori működését, amely a pozsonyinál lényegesen magasabb presztízzsel bírt, az 1920/21-es tanévben kezdte meg, filozófiai (főleg filozófiatörténeti), pedagógiai és pszichológiai tárgyú előadásokat tartott.[33] Az önmagát grafománnak tartó tudós publikációs tevékenysége is számottevő volt.[34] Az oktatás és a kutatás mellett munkakörének megfelelően számos szigorlati és habilitációs bizottságnak volt tagja, ösztöndíjakat és hallgatói pályamunkákat bírált el, honosítások, kurzuselismertetések kapcsán adott véleményt, üresedő tanszékek betöltésénél tett javaslatot. Több esetben őt kérte fel a kar referátum megfogalmazására, amikor a Kari Tanácsnak a VKM-mel szemben kellett állást foglalnia. Ilyen eset volt 1926-ban a fakultás természettudományi és bölcsészeti karokra történő kettéválasztásának ügye[35] (amely Klebelsberg egyik meg nem valósult álma maradt), vagy ugyanezen évben az orvoskar autonómiájának miniszteri megsértése elleni tiltakozás.[36] 1927-ben a nők egyetemi felvételével és a polgári iskolai tanárképzés reformjával kapcsolatban kért tőle referátumot a kar.[37] Kornis ezekben nem pusztán véleményt formált, komoly tudományos kutatómunkát végzett érvelése tárgyilagos alátámasztására. Az így született beadványokat többnyire önálló tanulmányként is közölte szakfolyóiratokban.[38]

31 Bíró 1990. 24.

32 „(…) *azok kerülnek domináns pozícióba, akik a tudomány egy olyan meghatározását képesek elfogadtatni, amely szerint a tudomány akkor működik a legjobban, ha a tudósok olyanok, amilyenek ők maguk is, és azt teszik, illetve birtokolják, amit ők is tesznek, illetve birtokolnak*." Bourdieu 2009. 16.

33 Filozófiatörténeti előadásai az ókortól a jelenkorig terjedtek, szemináriumokat hirdetett Platón, Arisztotelész, Kant és Leibnitz, Spinoza stb. olvasására, kultúrfilozófiai kurzusokat, etika és logika előadásokat tartott. A pszichológia területén elsősorban a gyermekpszichológia, az érzelmek és az akarat pszichológiája, a figyelem és a gondolkodás témákban hirdetett előadásokat. Pedagógiai bevezető előadásokat, didaktikát, neveléstörténetet és oktatásigazgatási-kultúrpolitikai kurzusokat is tartott. Lásd: Tanrendek 1920-tól 1947-ig.

34 Lásd: Somos 2019. 237–256.

35 ELTEL I.I.008.a.-I. 31. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1925–1926., 1926. július 1.

36 Az „Ádám-ügy" a korszak legnagyobb port kavart autonómiavitája volt a budapesti egyetem és a minisztérium között. A III. sebészeti tanszék felállítása és dr. Ádám Lajos professzori kinevezése az egyetem megkérdezése nélkül és akarata ellenére történt. Az egyetemi autonómia a korszakban érinthetetlen kérdés volt a professzorok szemében, az állam azonban – leginkább az anyagi függőségi viszonyra támaszkodva – ezt nem feltétlenül tartotta tiszteletben. Ádám kinevezésével kapcsolatban a szakmai és financiális ellenvetéseken túl zsidó származása is tiltakozást váltott ki, nemcsak az egyetemi tanárok, de a hallgatók körében is. ELTEL I.I.008.a.-I. 32. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1926–1927., 1926. október 1. Lásd még: Ladányi 2000. 102.; Rácz 2010. 69–70.

37 ELTEL I.I.008.a.-I. 32. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1926–1927., 1927. május 6.

38 Kornis 1925; Kornis 1926.

A hatalmi mezőben

Szakpolitikus – a tudományos és a politikai mező határán

A tudományos (és sok más) mező felsőbb területeit Bourdieu szerint mintegy integrálja a sajátos tulajdonságokkal bíró hatalmi mező, amelyet egyfajta „metamezőként" is értelmezhetünk.[39] „*A hatalmi mező (amely nem tévesztendő össze a politikai mezővel) más, mint a többi mező: ez a különböző tőkefajták közötti erőviszonyok tere, pontosabban azon társadalmi ágensek közötti erőviszonyoké, akik – mivel az egyik tőkefajtával megfelelő mértékben rendelkeznek – képesek uralni az ehhez a tőkefajtához kapcsolódó mezőt.*"[40]

Kornis nemcsak a Kari Tanácson foglalkozott szakpolitikai kérdésekkel, ezt más fórumokon is volt alkalma megtenni. A tudományos mezőben (elismerések, kinevezések és kapcsolatok formájában) felhalmozott tőkék belépést biztosítottak számára a hatalmi, majd a politikai mezőbe is, először a szakpolitika terén. 1921-től tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak (OKT), a VKM szakmai tanácsadó és döntéselőkészítő szervének, 1925-től pedig alelnökként vezette annak munkáját. A tanács mindenkori elnöke a vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.[41] Klebelsberg a fontosabb ügyek (pl. középiskolai reform előkészítése, új tantervek kidolgozása) tárgyalásánál személyesen is megjelent a tanács ülésein. Elmondható, hogy Kornis szakpolitikai kérdésekben több fórumon hallatta hangját,[42] a kultuszminiszterrel szorosan és igen jól együttműködött tanácsadói, szakértői minőségben. 1927 októberében helyettes államtitkári, 1928 májusában államtitkári kinevezést kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.

A dékán, Méhely Lajos a megbízatáshoz gratulálva egyben aggodalmának is hangot adott, vajon el tudja-e látni Kornis e két feladatot párhuzamosan. A szokásjogra hivatkozva rámutatott, hogy ilyen esetekben az egyetemi tanári működést illik felfüggeszteni vagy arról lemondani.[43] A minisztériumi elköteleződés ugyanis az egyetemi önkormányzat és autonómia veszélyeztetéseként is értelmezhető volt.[44] Kornis magabiztosan állította, hogy „*bőven meg van áldva azzal a fizikai erővel, amely szükséges ahhoz, hogy tanári hivatásának lelkiismeretes betöltése mellett az új munkakört is becsülettel ellássa*".[45] Hogy erőit becsülte felül, vagy kartársai rosszallása késztette erre, nem tudható, mindenesetre az 1928/29-es tanévben végül szabadságra ment, s kurzusait a következő év tavaszán is helyettesítéssel hirdették meg.[46] 1930 szeptemberétől újra teljes munkaidőben vett részt az egyetem mun-

39 Bourdieu – Wacquant 2025. 46.

40 Bourdieu 2002. 47.

41 OPKM K Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei, 1925/26. tanév, 1. ülés.

42 1926–38 között például a Magyar Paedagogiai Társaság elnökeként, de számos más, a korban jelentős szakmai szervezetben is aktív volt.

43 ELTEL I.I.008.a.-I. 33. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1927–1928., 1927. november 11.

44 Rácz 2010. 62–82.; ELTEL I.I.008.a.-I. 33. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1927–1928., 1927. december 12.

45 ELTEL I.I.008.a.-I. 33. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1927–1928., 1927. november 11.

46 Pauler Ákos és Brandenstein Béla tartotta meg óráit. ELTEL I.I.008.a.-I. 35. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1929–1930., 1929. december 14. és 1930. január 13.

kájában, ami ekkoriban heti 5 óra megtartását jelentette.[47] Előadásainak címei között ebben az időszakban rendre oktatáspolitikai témák is felbukkantak, úgymint „*Magyarország közoktatási szervezete, összehasonlítva Európa s Amerika államaiéval*", „*Az állampolgári nevelés kérdése*" vagy „*Az iskolaszervezet kérdése*".[48]

1930 októberétől több ízben benyújtotta lemondását Klebelsbergnek, melyben megvallotta, hogy a kormány gazdasági válságot kezelő politikája ellenkezik meggyőződésével és lelkiismeretével. A lemondásokat a kultusztárca vezetője rendre visszautasította.[49] Az események azt mutatják, hogy Kornis nem eltávolodni akart a politikától, hanem egy fajsúlyosabb pozícióból alakítani azt. 1931 februárjában az államtitkári posztot parlamenti mandátumra „cserélte", Vác képviselőjeként került a képviselőházba a kormánypárt színeiben. Kósza sajtóhírekben és társasági pletykákban a Károlyi-kormány kultuszminiszteri posztja kapcsán is felmerült a neve 1931-ben.[50] Az egyetemi tudományos mező játékszabályai szerint a kormányzati szerepvállalás (államtitkári vagy miniszteri kinevezés) elvileg összeférhetetlennek minősült a professzori állással, a parlamenti politizálás azonban nem, hiszen az országgyűlés nem bírt közvetlen felügyeleti joggal az universitas felett.

Egyetemi pályafutásában szintén váltás történt: 1932-től már nem a filozófia, hanem a pedagógia tanszéket töltötte be Fináczy Ernő utódaként. A kar életében újból nagyobb aktivitást fejtett ki, a minisztériumban felhalmozott társadalmi tőkét az egyetem javára is kamatoztatta. Kari tanácsi hozzászólásain érezhetően megerősödött szimbolikus-hatalmi státusza. A kormányzati-államigazgatási szervekkel kapcsolatos ügyekben bennfentesként szólalt meg, bizalmas információkkal bírt, és az érdekérvényesítésben is jobbak voltak a pozíciói, mint más professzoroknak. Ezt az egyetem a későbbiekben ki is használta, s mind a kormánynál, mind az országgyűlésben számított lobbitevékenységére.[51]

Tudományos közéleti pozícióját erősítette, hogy 1933-ban az MTA II. Filozófiai Osztálya, melynek már 1926-tól rendes tagja volt, osztályelnökévé választotta. 1934-től az MTA Igazgató Tanácsában, vagyis a nagytekintélyű tudós testület legszűkebb (mintegy 20 főből álló) döntéshozó szervében is helyet kapott.[52]

Dékán

Az 1933/34-es tanévre a M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara dékánjává választotta. Ez azonban nem a „győztes mindent visz" elve alapján történt. Bár az egyetemi testület legnagyobb büszkesége és féltett kincse az autonómia volt, ennek egyik legfontosabb területén, a dékánválasztásban „korlátozta" magát saját hagyományai

47 Bíró 1990. 38.

48 Tanrend 1929–1932. tanévek

49 MTA KIK KRKGY Ms 4285/100. Kornis Gyula Klebelsbergnek írt lemondó levele, 1930. október 11.

50 Püski 2016. 72.; Somos 2019. 209. Sebes Ferenc piarista tartományfőnök naplója szerint ettől a magasabb egyházi körök botránkozása miatt esett el, akik nem nézték jó szemmel, hogy szerzetes-pap létére civil ruhában járt, és nem tanúsított egyházias viselkedést. PMKL IV.89. Sk 1–8. Sebes Ferenc tartományfőnök naplója, 1931. február 25. (Köszönet Juhász Gábornak és Koltai Andrásnak, amiért a naplórészleteket rendelkezésemre bocsátották.)

51 Például az egyetemi építkezések ügyében, az egyetem képzéseit érintő törvények vitájában vagy a mérnöki rendtartás törvény módosításakor; ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1936. október 26.

52 Ujváry 2023. 111–118.

szerint. A dékánok megválasztása az egyetemen szigorúan számontartott hierarchia figyelembevételével történt, az anciennitás elvének gyakorlásával. A nyilvános rendes tanárok között a kinevezésük óta eltelt idő alapján megállapított rangsort az egyetemi élet számos területén alkalmazták, az előadások időpontjának kiválasztásától egészen a dékán- és rektorválasztásig. A két világháború közötti időszakban csak kevés példa van arra, hogy ettől eltértek volna a professzorok – többnyire a soron következő dékánjelölt kifejezett kérésére.[53] (A dékánválasztásnak ez az alapelve írásban nem került rögzítésre.)

Az egyetemi közeg tehát mint társadalmi mező szigorú játékszabályokat állított fel, ami a már bent lévők pozícióját védte az újonnan érkezőkkel szemben. Bourdieu a tudományos mező működésével kapcsolatban általánosnak látja ezt a tendenciát.[54] Ez a szabály (az anciennitás) a pályán töltött időt mint tőkét honorálta, szemben az egyéni ambíciókkal vagy éppen képességekkel, a kapcsolatokkal, a származással, a tudással vagy bármely más szimbolikus tőketípussal. A professzorok között szigorúan számontartott rangsor a tekintélytisztelet, a kiszámíthatóság és a stabilitás garanciája, a mezőre jellemző habitus fontos összetevője.

Kornis dékáni megválasztását tehát annak köszönhette, hogy rá került a sor. E tisztében a gazdasági válság még mindig deprimáló hatásaival és a fellángoló antiszemita zavargásokkal kellett szembenéznie. A numerus clausus visszaállítását követelő, zsidó diáktársaikat „igazoltató", „gettópadba" ültető, az egyetemről kitiltó, nemcsak durva pszichés, de fizikai bántalmazásnak is kitevő hallgatók elsősorban a Turul bajtársi szövetség tagjai közül kerültek ki, de minden jel szerint külső „segítséget" is kaptak a rendbontásokhoz. Az „igazoltatások" hetekig zajlottak a tanévkezdéskor. A konfliktus 1933. november 27-én eszkalálódott, több száz fős tüntető diákcsapat lepte el a bölcsészkar épületét, és a dékáni hivatal ajtaját betörve követelte egy az igazoltatókkal szemben fellépő altiszt eltávolítását az egyetemről. Kornis – az egyetemi autonómia fundamentális elvét feladva – a rendőrségtől kért segítséget, akik a velük szemben is agresszíven fellépő tüntetőket gumibottal szorították ki az egyetem épületéből.[55] A botrányos eseményt követően egy hétre bezárták az egyetemet.

Az antiszemita zavargások az egyetemen menetrendszerűek voltak, minden novemberben számítani lehetett rájuk.[56] Az 1933-as egyértelműen a súlyosabb atrocitások közé tartozott. Az egyetem vezetése erőfeszítéseket tett a jövőbeni rendbontások megelőzésére.

53 A professzorok rangsorát a minden évben kiadott egyetemi almanachok is rögzítették. Ezekben az oktatókat az említett rangsor szerint tüntették fel, napra pontosan megjelölve nyilvános rendes tanári kinevezésük dátumát. Egyezés esetén a nyilvános rendkívüli tanári kinevezés sorrendjét vették figyelembe. Fontos részlet, hogy csak a budapesti egyetemen eltöltött éveket számították be. Ha valakit egy vidéki egyetem tanszékének éléről hívtak meg Budapestre (ahogy Kornist is), az ott eltöltött idő nem számított. Így Kornis bár 1916-ban kapott nyilvános rendes tanári kinevezést Pozsonyba, a budapesti egyetem rangsorában fővárosi kinevezését, 1920. október 30-át vették alapul. Lásd: Almanach

54 Bourdieu 2009. 22.

55 Egy hétre bezárták a budapesti és a debreceni egyetemet. *Pesti Hírlap,* 1933. november 28. 7.; A bölcsészkari dékán kérésére rendőrök távolították el az egyetemről a tüntető diákokat. *Magyarság,* 1933. november 28. 3–4.; Az egyetemre bevezényelt rendőrség elnyomta a diáktüntetést. *Nemzeti Ujság,* 1933. november 28. 3–4.; A budapesti és a debreceni egyetemet december 2-ig bezárták. *Népszava,* 1933. november 28. 7.; Kerepeszki 2012. 172–173.; Raposa 2023. 257.

56 ELTEL I.I.008.a.-I. 43. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1937–1938., 1938. június 1.

A rektor – részleteiben nem ismert – javaslataihoz kapcsolódva Kornis nevelő célzatú előadások rendszeresítését indítványozta. „*Hangsúlyozza a Dékán, hogy rengeteg kellemetlenségnek vehetnénk elejét, ha nemzeti törekvéseink, igazi politikai érdekeink tudatosítása céljából az ifjúság részére előadásokat tartanánk. Ezzel kapcsolatban kifejezi a Dékán azt az óhaját, hogy Karunk történész tagjai előadásaikban ne idegenkedjenek a jelenkor politikai problémáira is kiterjeszkedni*."[57]

Ez a következő tanévben meg is valósult, a tanrendben az összes kar hallgatói számára meghirdetett „közérdekű előadásokat" az egyetem kupolatermében elsőként maga Kornis tartotta „*Világpolitika tegnap és ma*" címmel, valamint rendtársa, a teológus professzor Schütz Antal „*Az örökkévalóság*" címmel.[58] A közérdekű előadások mellett (a VKM rendeletére) „kötelezően előírt katonai tárgyú előadások" kerültek bevezetésre.[59] Míg a kötelező katonai előadások tematikája állandó maradt, a közérdekű előadások témája és előadói is változtak. Kornis még egy alkalommal, az 1935/36-os tanévben hirdetett ilyet „*Pázmány Péter szelleme*" címmel, az egyetemalapítás 300. évfordulóját szem előtt tartva.[60]

Közvetve összefügg az egyetemi zavargások kérdésével is az 1934. évi középiskolai törvényjavaslat, melyet a VKM előzetes véleményezésre megküldött a Kari Tanácsnak. Ezzel kapcsolatban a tekintetes tanács sürgette, hogy a törvényben tervbe vett szelekciós eljárás – amelynek értelmében az érettségizőknek csak mintegy 50%-a tanulhatna tovább a felsőoktatásban – minél előbb és minél hatékonyabban kerüljön bevezetésre, hogy a felvehető diákok számát vegyék revízió alá, hogy a vizsgaismétlések feltételeit szigorítsák, és a felvételinél kísérletképpen vezessék be néhány intézményben a versenyvizsgát. A diáksegélyezéssel kapcsolatban megjegyzik, hogy azoknál „*elsősorban a szelekciós szempontok érvényesüljenek és csak másodsorban a szociális tekintetek*".[61] A szelekciós szempontok a tanulmányi eredmények mellett a világnézeti, vallási vagy társadalmi helyzetből fakadó diszkriminációra is alkalmat kínáló „erkölcsi magaviselet" és „egyéniség" voltak.[62]

A gazdasági válság hatása a szükséges felújítások és infrastrukturális fejlesztések elmaradásán túl a létszámleépítésben is érzékelhető volt, amely nem csak az egyetem segédszemélyzetét érintette. Az 1933/34-es tanévben 10 tanszék volt betöltetlen, nagyrészt financiális okokból. Kornisnak sikerült elérnie, hogy ezek ne szűnjenek meg, csak ideiglenesen szüneteljenek, és a legfontosabb kurzusokat helyettesítésekkel megtarthassák.[63] Maga Kornis is részt vállalt ebben, ugyanis a kar meghívására Pauler Ákos utódaként visszatért a filozófia tanszék élére, de megőrizte jogosítványát a pedagógiai tárgyak oktatására is, ahol ily módon saját magát helyettesítette.[64]

57 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934., 1934. március 14.

58 Tanrend 1934/1935. 1. félév, 7.

59 Úgymint a „*Korszerű honvédelmi kérdések*", valamint a „*Gázbetegségek és gázsérülések kór- és gyógytana*".

60 A későbbi meghirdetések alapján úgy tűnik, az eredeti szándék deformálódott, és a világpolitikai jártasság helyett a megalapozott revizionizmus felé tolódott a hangsúly.

61 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934. 1934. március 14.

62 1934. évi XI. tc. 38. §. Az érettségihez kötött szelekció bevezetéséről lásd: Dévényi 2020.

63 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934., 1934. április 17.

64 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934., 1934. január 15.

Kornis dékáni működése tárgyiasult formában is nyomot hagyott: Than Mór Pázmány Péterről készített monumentális festményét ajándékozta a karnak. Ebben „*részben objektív okok vezették, amikor egyetemünk nagyérdemű alapítójának legnagyobb szabású képét kifüggesztette, másrészt azonban szubjektív okai is voltak: lelki szükségből le akarta róni hálája adóját az előtt az egyetem előtt, mely őt fölnevelte s egészen fiatalon tanárává választotta*".[65]

Feladatait minden bizonnyal a professzori kar megelégedésére látta el, erről a leköszönő dékánt búcsúztató Hekler Antal – az ilyenkor megszokott formuláknál valamivel személyesebb, és ha lehet, még patetikusabb – beszéde így tanúskodik: „*Tudós értékeit valamennyien ismertük korábbról is, de a dékáni esztendő alatt egyéniségének egyéb tulajdonságait is alkalmunk volt élvezni és csodálni. Amikor hálával hajtom meg a Kar lobogóját a Dékán előtt, mindnyájunk nevében kérem, fölényes értelmét, akadályt nem ismerő energiáját és szeretetét ezentúl se vonja meg karunktól.*"[66]

A következő évek újabb kinevezései a tudományos mezőben ekkorra nagy mennyiségben felhalmozott extraprofitról árulkodnak. A szimbolikus tőke gazdasági tőkévé konvertálásának eredményeit jelzi, hogy 1935-re felépült Kornis rózsadombi villája.[67]

Az Akadémia Igazgató Tanácsába történt megválasztása már említésre került, 1934-ben a kultuszminiszter, Hóman Bálint kinevezte a Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet elnökévé is.[68] A bölcsészkarral szorosan együttműködő, de attól szervezetileg független intézmény a VKM felügyelete alatt állt, a tanárképzés Klebelsberg által bevezetett reformja[69] – melynek kidolgozásában Kornis aktív szerepet vállalt – óta tanári oklevelet csak az szerezhetett, aki egyetemi tanulmányai mellett a Tanárképző Intézetnek is „tagja" volt, egyetemi kurzusait a tanárképző által előírt tanterv szerint teljesítette és az intézet által előírt vizsgákat és gyakorlatokat abszolválta.[70]

1934 őszén a kar őt delegálta az egyetemi jubileumi bizottságba. A következő tanév ugyanis az egyetem 300. tanéve volt, amelyet nagyszabású ünnepségekkel, kiadványokkal, beruházásokkal kívántak emlékezetessé tenni.[71] Az előkészítő munkálatok már korábban megkezdődtek, Kornis e téren szintén bevetette összeköttetéseit. Szerepe lehetett annak az összegnek a kilobbizásában, amelyet a VKM és a főváros adott egy tüdőbeteg gondozó pavilon építésére a jubileum alkalmából.[72]

65 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934., 1934. március 14.

66 ELTEL I.I.008.a.-I. 39. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1933–1934., 1934. június 1.

67 A házszentelés kapcsán a piarista rendfőnök aggódva jegyezte meg, hogy emiatt még érheti kritika a szerzetesrendet. PMKL IV.89. Sk 1–8. Sebes Ferenc tartományfőnök naplója, 1935. február 13.

68 ELTEL I.I.008.a.-I. 40. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1934–1935., 1934. október 23.

69 1924. évi XXVII. törvénycikk a középiskolai tanárok képzéséről és képesítéséről.

70 A Tanárképző Intézet feladatairól és működéséről lásd: Tanrend 1926/1927. 1. félév, 74–78.

71 ELTEL I.I.008.a.-I. 40. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1934–1935., 1934. november 23.

72 Emiatt összetűzésbe is került bölcsészkari professzortársával, Tuzson János botanikussal, aki nehezményezte, hogy a pavilont épp az általa gondozott botanikuskertbe helyeznék, s a tervek is elkészültek anélkül, hogy a Kar véleményét, engedélyét bárki kikérte volna. ELTEL I.I.008.a.-I. 40. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1934–1935., 1934. november 23. és 1935. január 21.

Rector Magnificus

Az egyetem számára különösen fontos tanévben, a már említett 1935/36-os jubileumi évben *rector magnificus*nak választották Kornist, ami – a dékánválasztással kapcsolatban leírtakkal ellentétben – egyáltalán nem volt magától értetődő. Az egyetem négy kara évente váltakozva adta a rektorokat, a sor pedig éppen a bölcsészkarra esett.[73] A már említett anciennitás elvét a rektorválasztásnál is tekintetbe vették.[74] A jubileumi év miatt történhetett, hogy 1935-ben ettől kivételes módon eltértek. A bölcsészkari rangsorban 12(!) professzor állt ekkor Kornis előtt a hierarchiában.[75] Abban, hogy mégis rá esett a választás, a politikai és a tudományos mezőben ekkorra elért pozíciói egyaránt közrejátszhattak. A bölcsészkar aktuális dékánja a gratuláció mellett mindjárt arra is megkérte, hogy vesse latba befolyását a halaszthatatlan felújítási, illetve bővítési munkálatok érdekében, mert a kar épületei már nem tudják kiszolgálni az oktatás és kutatás igényeit.[76]

Kornis rektori működésének fókuszpontjában a jubileumi megemlékezések és ünnepi események álltak, melyek egyaránt alkalmat kínáltak a nemzetközi kapcsolatok és az országimázs építésére. A parlament kupolatermében a kormányzó, a hercegprímás, a vallás- és közoktatásügyi miniszter és számos külföldi notabilitás jelenlétében zajlott díszülésen Kornis magyar és latin nyelven hirdette hazánk európai küldetését és létjogosultságát a kultúrnemzetek között.[77] Melich János nyelvészprofesszor, a bölcsészkar ezidejű dékánja szerint „*hogy azonban az ünneplésben minden a legnagyobb harmóniában mehetett és ment, azt elsősorban a Rector úr fölényesen biztos magatartásának, mintaszerű vezető és irányító képességének, párját ritkító higgadtságának és nyugodtságának, gazdag tapasztalatokon alapuló emberismeretének s mindenek felett bámulatos szellemi képességének köszönhető*".[78]

Az utókor azonban nem ennek, hanem a tanév végén, 1936 májusában, az egyetem fennállásának 301. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi közgyűlésen elhangzott beszédének adott különös jelentőséget. Ezt Kornis „*Egyetem és politika*" címmel önálló kötetben is publikálta.[79] Az értekezés fókuszában a diktatórikus államok egyetempolitikájának

73 A karok 4–4 rektorválasztó elektor útján döntöttek az universitas vezetőjének személyéről. Az elektorválasztásnak szintén megvoltak az íratlan szabályai. E szabályokról épp a Kornist rektorrá választó elektorok megválasztása kapcsán tudósít a kari tanácsi jegyzőkönyv, melyben kivételesen rögzítették a dékán szavait, amellyel felhívta kartársai figyelmét „*az általános szokásra, amely szerint az electorok közül kettőt az öregebb, kettőt a fiatalabb tanárok közül, mégpedig kettőt a szellemi tudományok és kettőt a természettudományok képviselői közül szoktak választani. Megjegyzi azonban, hogy ez nem kötelező.*" Valószínűleg ezt sem örökítette volna meg a jegyző, ha a választásokat nem zavarta volna meg egy rendkívüli esemény: „*Amikor a Dékán* [Gombocz Zoltán] *a lista ismételt felolvasásába kezdett, 10 óra 25 perckor hirtelen rosszul lett és a gyorsan érkezett orvosi segítség ellenére is pár perc alatt kiszenvedett.*" ELTEL I.I.008.a.-I. 40. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1934–1935., 1935. május 1.

74 Bíró 1990. 10.

75 Almanach 1935/1936.

76 ELTEL I.I.008.a.-I. 40. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1934–1935., 1935. május 22.

77 *Nemzeti Ujság,* 1935. szeptember 28. 3.

78 ELTEL I.I.008.a.-I. 41. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1935–1936., 1935. október 23. Domanovszky Sándor viszont számos kritikát fogalmazott meg a jubileumi ünnepségek szervezetlenségével kapcsolatban. Ezek a hiányosságok azonban az előző rektor, illetve a megbízott külsős szervezőbizottság lelkén száradtak.

79 Kornis 1936.

bírálata állt, nemcsak a bolsevik, hanem az olasz fasiszta és mindenekelőtt a humboldti egyetemi eszményt eltipró, német nemzetiszocialista felsőoktatás kritikai elemzésével. A beszéd nagy figyelmet keltett, az ellenzéki sajtóban terjedelmes cikkek tudósítottak róla, a szalagcímekben kiemelve a beszéd fontosabb üzeneteit: „*Ne legyen a politika küzdőtere az egyetem!*”,[80] „*Az egyetem nem törpülhet politikai propagandaszervvé s tanárai fizetett eszmekereskedőkké!*”[81] Kornis beszéde elején „*óvást emelt az ellen, hogy elvi fejtegetéseit bárki is a jelen magyar politikai viszonyokra alkalmazza, mert a magyar egyetemek és a közoktatásügyi kormányzat között teljes összhang uralkodik*”.[82] Az állammal szemben autonómiájának megőrzéséért aggódó tudományos elit Kornist ünnepelte.[83] 1945 után ez a beszéd fontos eleme volt Kornis védekezésének az őt fasisztának mondó vádakkal szemben.[84]

Az egyetem és a magyar kormány viszonyával kapcsolatos distinkcióját saját VKM-hez fűződő viszonyára is alapozhatta. Kornis ugyanis nem csak szellemi és szimbolikus eredményeket mutatott fel rektorként. Már 1935 októberében bejelentette, hogy a kultusztárcától 240 ezer pengőt szerzett a régóta esedékes bölcsészkari építkezésekhez.[85] A Múzeum körúti új épületszárny 1938-ban került tető alá, Kornis rektori évét követően is sokat tett az ügyért, például „*az építési engedély megszerzésével kapcsolatban felmerült nehézségeket az iparügyi minisztériumban és a fővárosnál* (…) *nagy befolyásával elhárítani és az engedélyokirat megadását siettetni szíveskedett*.”[86]

Kornis a tudományos munka finanszírozásának hosszú távú biztosítása érdekében is tett lépéseket. Az egyetem és a cseh állam közt lefolyt hosszas birtokper megnyerése után a kártérítés összegéből az egyetem uradalmat vásárolt, rektorként sikerült kieszközölnie Hómannál, hogy ennek jövedelmei a költségvetésen felül, tisztán az egyetem tudományos céljait szolgálhassák.[87] A kezdeményezés a gyakorlat próbáján bukott meg: az egyetem vagyonát kezelő minisztérium a birtok szinte teljes jövedelmét visszaforgatta a gazdálkodásba, így a tudományos célokra csak fillérek jutottak.[88] A visszaperelt vagyonból egy

80 *Az Est,* 1936. május 13. 3–4.

81 *Nemzeti Ujság,* 1936. május 13. 7. Lásd még: *Esti Kurir,* 1936. május 13. 7.; *Magyarország,* 1936. május 13. 3.; *Új Lap,* 1936. 13. 4.; *Újság,* 1936. május 13. 1.

82 *Új Magyarság,* 1936. május 13. 4.

83 ELTEL I.I.008.a.-I. 41. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1935–1936., 1936. május 27. Jegyzőkönyvmelléklet.

84 MTA KIK KRKGY Ms 4285/60. Kornis Gyula fellebbezése a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Igazoló Bizottsága határozata ellen, 1945. július 20.

85 ELTEL I.I.008.a.-I. 41. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1935–1936., 1935. október 23. Két év késéssel és a tervezett emeletráépítés nélkül, de a bővítés megvalósult. 1942-ben azonban már megint a katasztrofális helyszűke miatt panaszkodtak a professzorok. ELTEL I.I.008.a.-I. 47. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1941–1942., 1942. június 1.

86 ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Rybár István bölcsészkari dékán beszámolója. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1937. június 1.

87 ELTEL I.I.008.a.-I. 41. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1935–1936., 1935. november 20.

88 ELTEL I.I.001.a.-I.2. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának ülései, 1942–1943., 1943. április 8.

bérházat is épített az egyetem Kornis rektorsága idején a Ganz utcában, ennek bevételeit diákjóléti célokra fordították.[89]

A jubileumi emlékév kapcsán alapította a rektor a Pázmány Péter egyetemi emlékserleget, mellyel minden évben más professzor mondhatta el az egyetem által szervezett ünnepi ebéden a serlegbeszédet, melyben Pázmány Péterre emlékezett, és rövid tudományos értekezést tartott saját szakterületéről. A rektor a serlegbeszéd megtartóját a Pázmány-emlékérem kisebb arany másolatával is kitüntette.[90] 1936-ban, már prorektorként, 500 pengős magánalapítványt tett „*az ifjúság tanulmányi és tudományos céljainak elősegítésére*".[91]

Kornis nemcsak alapított, kapott is díjakat. Az elsők között kapta meg a kor legrangosabb tudományos díját, a Corvin-koszorút (1930-ban). Rektori működését Horthy 1936 őszén a kormányzói „legteljesebb elismeréssel" jutalmazta,[92] 1937 áprilisában a magyar királyi titkos tanácsosi címet adományozta neki.[93] 1938-ban *Az államférfi* című kétkötetes munkájáért (amely 1933-ban jelent meg) a Magyar Tudományos Akadémia nagydíját nyerte el.[94] A dékáni és rektori tisztek mellett az egyetem számos szakmai testületében, bizottságában (pl. Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság, Ösztöndíjtanács) tevékenykedett, a különféle tudományos társaságokban viselt magas tisztségeit felsorolni is nehéz lenne (pl. Magyar Paedagogiai Társaság, Kisfaludy Társaság, Petőfi Társaság).[95] Kovács I. Gábor és Takács Árpád elitkutatásai szerint a Horthy-korszak tudományos elitjében a pozícióhalmozás abszolút győztese volt, maga mögé utasítva Hóman Bálintot, Teleki Pált, de még Herczeg Ferencet is.[96]

A politikai mezőben

Kornis a tudományos mezőben szerzett pozíciói révén egyértelműen a hatalmi mező erős játékosa lett. A szakpolitikusi működés belépőt jelentett számára a politikai mezőbe, ahol annak játékszabályai szerint igyekezett érvényesülni több-kevesebb sikerrel. A szakterületét érintő állami döntésekre jelentős hatást tudott gyakorolni, államtitkári kinevezést kapott, de a kultusztárca megszerzéséhez már nem volt elegendő szimbolikus tőkéje. A tu-

89 ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1936. szeptember 10.

90 A karok évente váltakozva választhattak saját professzoraik közül kitüntetettet. A beszédeket az egyetem nyomtatásban is megjelentette. ELTEL I.I.008.a.-I.41. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1935–1936., 1936. május 27. Szabályzat a Pázmány Péter Egyetemi Emlékserlegről.

91 ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1936. szeptember 10.

92 ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1936. szeptember 10.

93 ELTEL I.I.008.a.-I. 42. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1936–1937., 1937. április 22.

94 ELTEL I.I.008.a.-I. 43. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1937–1938., 1938. június 1.

95 Többek között a Magyar Paedagogiai Társaság elnöke (1926–1938), a Kisfaludy Társaság tagja, a Franklin Társulat elnöke (1929–1941), a Magyar Külügyi Társaság elnöke, a Magyar Psychologiai Társaság elnöke, a Magyar Filozófiai Társaság titkára, a Felsőoktatási Egyesület elnöke, a Petőfi Társaság tagja (1935), majd elnöke (1940–1948).

96 Kovács – Takács 2018. 70.

dományos mező struktúrái által formált habitusával a politikai mezőben csak korlátozottan tudott érvényesülni. Erre a deficitre mutatott rá rendtársa és professzortársa, Schütz Antal egy hozzá intézett levelében: „*tehetséged dacára nincs meg benned a konkrét ember- és helyzetfelismerés kérügmájának az a mértéke, mely nélkül éppen a vezérségre aspiráló politikus váratlanul, közvetlenül a küszöbnél végzetesen elcsúszhatik*."[97]

Amint arról már szó volt, 1931-től – kilépve a szakpolitika szűkebb köréből – országgyűlési képviselőként politizált a kormánypárt színeiben. 1935-ben, pár nappal rektorrá választása után, a képviselőház is megválasztotta alelnökének. Az 1920-as évek elején Magyarországon kialakult, korlátozott parlamentarizmusnak nevezett hatalmi struktúrában házelnök, illetve alelnök csak a kormányhoz és a kormányfőhöz lojális, politikáját támogató személy lehetett. Kornis saját visszaemlékezése szerint bizalmas viszonyt ápolt Gömbös Gyula miniszterelnökkel.[98] A „Gömbös-fiókákat" parlamentbe juttató 1935-ös választások után összeülő parlamentben Kornis képviselőházi alelnökké választása ugyanakkor a kormánypárt konzervatív szárnya felé tett gesztusként értékelhető.

1938. május 20-án, az Imrédy-kormány megalakulásakor Kornist a képviselőház megválasztotta elnökévé. Az egyre szélsőségesebb politikát folytató Imrédyvel azonban csakhamar szembekerült. A házelnök, aki mint tudós „az igazságot" kereste, politikusként sem tudott, akart más értékekhez szegődni. A szintén diktatórikus terveket dédelgető Gömbös személyiségében a potenciális „államférfit" látta, Imrédyről viszont úgy vélte, hogy „l'art pour l'art" tör az alkotmányra,[99] s ez ellenkezett Kornis ideáival. Házelnökként tevékeny szerepet vállalt 1938 novemberében a kormánypárton belüli szakadás előidézésében (az ún. disszidensek kiválása) és Imrédy parlamenti megbuktatásában. A hazai parlamentarizmus korlátait és a politikai mező sajátos játékszabályait egyaránt szemlélteti, hogy Horthy támogatásának köszönhetően a kormányfő a parlamenttel szemben is meg tudta őrizni pozícióját. A sikertelen buktatási kísérlet számos politikai karriernek vetett véget, köztük Kornis Gyuláénak, aki 1938. december 1-jén lemondott házelnöki tisztéről. Az 1939. májusi előrehozott választásokon az új párt alapításával is kísérletező disszidensekkel együtt kiszorult a képviselőházból.

Kornis ezzel a politikai mezőben szinte minden pozícióját elvesztette.[100] Érdekes adalék, hogy egyházi közössége, a piarista rend, akikkel kapcsolata 1914 óta amúgy is szimbolikusnak volt mondható (a mező játékszabályai alól Kornis mintegy kivonta magát), a katolikus kormányfő elleni fellépését már nem tolerálta. A politikai mező ellenzéki térfele és a piarista szerzetesi lét a Horthy-korszakban nem volt összeegyeztethető. Miután a rendfőnöknek nem sikerült rávennie Kornist a játékszabályok betartására (azaz a rendházba való visszatérésre), 1939-ben kilépett a rendből.[101]

97 PMKL IV.108.4.1.a. Schütz Antal levele Kornis Gyulához – Zimányi Gyula másolata (1938. december vége).

98 Kornis annak ellenére, hogy számos kritikát is megfogalmazott Gömbössel szemben, valószínű, hogy személyes vonzerejének bűvkörébe került, s igazi „államférfinak" tartotta. „*Meg vagyok győződve, hogy ha tovább él, eredeti radikalizmusa mindjobban csökkent volna*." – írta róla visszaemlékezésében, 1945-ben. Kornis 2020. 519.

99 Kornis 2020. 509.

100 1942–44-ig az MTA küldötteként ugyan a Felsőház képviselője volt, de érdemi aktivitást itt már nem fejtett ki.

101 Egyházmegyés papként azonban – névleg – tovább szolgált: Dévényi 2026.

A szimbolikus tőkék értékállóságáról

A tudományos mezőben azonban pozíciói épen megmaradtak, sem akadémiai, sem egyetemi helyzete nem rendült meg. Ez alátámasztja e mező nagyfokú autonómiáját, amelyet Bourdieu sok helyütt hangoztatott, és amely abból fakad, hogy e mező játékszabályai szerint annak „valutáját", azaz a tudományos elismerések különböző formáit, mint egyedül kompetensek, csakis maguk a mező ágensei, vagyis a tudósok jogosultak megadni egymásnak.[102] A politikai botrány az egyetemi forrásokban nem jelent meg, a kari tanácsi jegyzőkönyvek Kornis „normál" ügymenet szerinti ténykedéséről tanúskodnak: habilitációs eljárásokban vett részt, szigorlati bizottságokba delegálták, véleményt mondott a tanszékek betöltésével kapcsolatban, hallgatói pályamunkákat bírált, stb. 1939. szeptember 7-én a kari tanács egyetemi tanársága 25. évfordulója alkalmából így üdvözölte: „*bár Kornis Gyula pályája többször elágazódott, maga díszes és jelentős állásokba került, mégis mindig elsősorban tanárnak érezte magát, akkor is, amikor a tanügyi adminisztráció, majd a politikai működés is lekötötte munkásságát*".[103]

Korábban megszerzett tudományos-közéleti státuszát nemhogy nem vesztette el, még emelni is tudta. 1941-től az MTA tiszteleti tagjává választották. A tudós testületnek ekkoriban összesen 26 tiszteleti, 64 rendes és 160 levelező tagja lehetett, vagyis ez komoly elismerésként értékelhető.[104] 1945-ben, Budapest ostromának befejeződése után a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett.[105]

A második világháborút követően azonban a társadalmi mezők struktúrái kívülről érkező nyomás, a szovjet megszállás és a kiépülő kommunista diktatúra hatására jelentősen megváltoztak. Bourdieu hiszterézisnek, vagy Don Quijote-effektusnak nevezi, hogy a korábbi struktúrák által formált áthagyományozott habitus az új játékszabályokhoz nem, vagy csak igen lassan tud alkalmazkodni, ami Kornis esetében is megfigyelhető.[106] Az Akadémia elnökeként kész volt az új, demokratikus értékrendhez igazodó reformokra, de az intézmény gyökeres átszervezéséhez nem akart asszisztálni, így alig fél év után lemondott.[107]

A gyorsan változó politikai mező és a nagyobb állandóságot mutató tudományos mező közötti diszkrepancia jól megragadható Kornis Gyula élettörténetének 1945-ös eseményein. Miközben az MTA elnökének választotta, az egyetemen megindult igazoló eljárása, melyen az igazoló bizottság korábbi politikai szerepvállalása miatt első fokon kényszernyugdíjazásra ítélte. A fellebbviteli per során mobilizált társadalmi tőke (a tanítványok, kollégák tanúvallomásai) 1945-ben még elegendő volt az ítélet módosításához, vagyis az egyetemi katedra visszaszerzéséhez.[108] A következő években azonban, ahogy a pengő, a Horthy-korszakban felhalmozott szimbolikus tőkék is a hiperinfláció áldozatai lettek, így Kornis nemcsak a politikai, de a tudományos mezőben is elvesztette minden

102 Bourdieu 2009. 12.

103 ELTEL I.I.008.a.-I. 45. kötet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1939–1940., 1939. szeptember 7.

104 Ujváry 2023. 115.

105 MTA KIK RAL 20/1945. Jegyzőkönyv az MTA elegyes üléséről, 1945. március 7.; Pach 1975. 349.; Akadémiai Értesítő 1946. 7–8.

106 Ezt a jelenséget legalaposabban a *Paszkáli elmélkedések* című munkájában fejti ki (Bourdieu 2000. 160–161.). A jelenség elemző leírását lásd például: Bánkuti 2025.

107 Dévényi 2025. 61.

108 Dévényi 2025. 64–67.

pozícióját. 1946-tól mint „reakciós” tudós és „fasiszta” politikus folyamatos támadásoknak volt kitéve. 1948-ban lemondott akadémiai tagságáról és „önként” kérte nyugdíjazását az egyetemen.

Levéltári források

ELTEL	Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára
I.I.001.a.	Egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvek (1940–2008)
I.I.008.a.	Bölcsészettudományi Kar, a Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei (1889–2021)
MTA KIK	MTA Könyvtár és Információs Központ
KRKGY	Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
RAL	Régi Akadémiai Levéltár
PMKL	Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára
I.1.b.	Magyar rendfőnökség új levéltára (Második, 1848–1950 közötti korszak)
II.46.	Budapesti Kalazantinum (Hittudományi és Tanárképző Intézet) levéltára
IV.89	Sebes (Streiter) Ferenc (1883–1941) hagyatéka
IV.108.	Schütz Antal (1880–1953) gyűjteménye
PTE EL	Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár
VIII.1.a.	A Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai/ A Rektori Hivatal iktatott iratai (1914–1920)
OPKM K	Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Különgyűjteménye

Nyomtatott források

Akadémiai Értesítő 1946	Akadémiai Értesítő. Budapest,1946.
Almanach	A Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja. Budapest, 1921–1948.
Hivatalos Közlöny	Hivatalos Közlöny, 1914.
Tanrend	A Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje. Budapest, 1920–1947.

Sajtóforrások

Az Est, 1936

Esti Kurir, 1936

Magyarország, 1936

Magyarság, 1933

Nemzeti Ujság, 1933, 1935, 1936
Népszava, 1933
Pesti Hírlap, 1933
Új Lap, 1936
Új Magyarság, 1936
Újság, 1936

Irodalom

Bánkuti 2025	Bánkuti, Gábor: Towards a New Understanding of Vocation – Historical Traumas as Catalysts for the Changing Self-Perception of the Lower Clergy in the 20th Century. *Religions* 16. (2025):9. (https://www.mdpi.com/2077-1444/16/9/1129) [2026.04.12.]
Bíró 1990	Bíró Judit: *Magántanárok a Pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. Budapest, 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12.)
Bourdieu 2000	Bourdieu, Pierre: *Pascalian Meditations*. Stanford, 2000.
Bourdieu 2002	Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és hatalmi mező. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás*. Budapest, 2002. 44–47.
Bourdieu 2009	Bourdieu, Pierre: A tudományos mező. *Replika* 67. (2009):2. 11–36.
Bourdieu 2010	Bourdieu, Pierre: A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Szerk. Angelusz Róbert – Éber Márk – Gecser Ottó. [s.l.], 2010. 165–178.
Bourdieu – Wacquant 2025	Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic: *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest, 2025.
Dévényi 2020	Dévényi Anna: A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban. *Századok* 154. (2020):1. 81–106.
Dévényi 2023	Dévényi Anna: A magyar kultúrpolitika új útjai. In: *1921 – A Nagy Újrakezdés*. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Budapest, 2023. 245–265.
Dévényi 2025	Dévényi Anna: Egy MTA elnök viharos fél esztendeje. Kornis Gyula 1945. *Pedagógiatörténeti Szemle* 7. (2025):2. 57–68.
Dévényi 2026	Dévényi Anna: Kornis Gyula – Egy piarista tudós, tanár és politikus a rend kebelén kívül. (Megjelenés alatt.)
Hadas 2022	Hadas, Miklós: *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. London, 2022.
Kerepeszki 2012	Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség. 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, 2012.

Kornis 1921	Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. *Új Magyar Szemle* 2. (1921):3. 285–310.
Kornis 1925	Kornis Gyula: Nők az egyetemen. *Napkelet* 3. (1925):1. 60–69.; (1925):2. 149–184.
Kornis 1926	Kornis Gyula: A tudományok egysége és az egyetem egysége. *Magyar Paedagogia* 35. (1926) 144–151.
Kornis 1928	Kornis Gyula: *Kultúra és politika*. Budapest, 1928.
Kornis 1936	Kornis Gyula: *Egyetem és politika.* Budapest, 1936.
Kornis 2020	Kornis Gyula: Napló. *Történelmi Szemle* 62. (2020):3. 497–522.
Kovács – Takács 2018	Kovács I. Gábor – Takács Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ősfái*. Budapest, 2018. (Történeti elitkutatások 11.)
Ladányi 2000	Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, 2000.
Pach 1975	*A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Főszerk. Pach Zsigmond. Budapest, 1975.
Pokol 1995	Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek.* Budapest, 1996.
Püski 2016	Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása, Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs–Budapest, 2016. (Sziluett: korszerű történelmi életrajzok)
Rácz 2010	Rácz Kálmán: Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1945 között. *Múltunk* 55. (2010):1. 62–82.
Raposa 2023	Raposa Vivien Kitti: A keresztény hallgatók antiszemita megmozdulásai a két világháború közötti Magyarország egyetemvárosaiban (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs). In: *XXVI. Tavaszi Szél Konferencia Tanulmánykötet*. II. kötet. Szerk. Molnár Dániel − Molnár Dóra. Budapest, 2023. 251−271.
Reichardt 2001	Reichardt, Sven*:* Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára. *Korall* 2. (2001):3−4. 235–240.
Somos 2003	Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság* 46. (2003):2. 63–78.
Somos 2019	Somos Róbert: *Kornis Gyula, a filozófus és politikus*. Budapest, 2019.

Turbucz 2020	Turbucz Péter: Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923). In: *Magyar–zsidó identitásminták II. – Egyéni és kollektív önmeghatározások.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2020. 48–84.
Ujváry 2014	Ujváry *Gábor: „Egy európai formátumú államférfi." Klebelsberg Kuno*. Pécs, 2014.
Ujváry 2023	Ujváry Gábor: Kornis Gyula és Moór Gyula. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai.* Szerk. Szilágyi Adrienn. Budapest, 2023.
Wehler 2001	Wehler, Hans–Ulrich*:* Pierre Bourdieu. Az életmű magva. *Korall* 2. (2001):3–4. 254–255.

A University Career in Social Space
Gyula Kornis

by Anna Dévényi

(Summary)

This study presents the interwar academic career of Gyula Kornis (1885–1958) at the Royal Hungarian Pázmány Péter University in Budapest, employing the conceptual framework of Pierre Bourdieu's sociology as its theoretical foundation. Conceptualizing the higher education environment of the Horthy era as an autonomous social field, the paper examines its structures and rules of the game through Kornis's tenure as professor, dean, and rector. The study places a particular emphasis on Kornis's attempts at capital conversion on the borders of the academic, power, and political fields, and demonstrates that the habitus shaped within the academic field yielded limited efficacy within the arena of political power.

Mészáros Ádám

Tanulás a periférián: a pusztai iskolák térbeli és társadalmi dimenziói a dél-hevesi régió példáján keresztül

Bevezetés

A puszták és tanyák a magyar településszerkezet sajátos alkotóelemei voltak, kialakulásuk számos történelmi előzményre vezethető vissza. A török hódoltság időszakát leginkább az Alföld térsége sínylette meg, a sorozatos háborúk és a pusztítás során számos település elpusztult, a tájegység településszerkezete megritkult. Az elnéptelenedett területeken a 18. századtól kezdve fokozatosan alakultak ki a puszták és tanyák mint a mezőgazdasági árutermelés fontos színterei. Tömegessé azonban csak a 19. század második felétől váltak, létük pedig a trianoni békeszerződést követően vált az ország fejlődésének alappillérévé, amikor az Alföld és vele együtt a mezőgazdaság szerepe felértékelődött.[1] A puszták és tanyák születésével párhuzamosan felmerült az igénye annak, hogy az ott lakó cselédek, mezőgazdasági munkások gyermekeit alapszintű oktatásban részesítsék. A pusztai vagy tanyasi iskolák létesítésének gondolata először az 1791-es országgyűlésen merült fel, majd az 1825–27. évi országgyűlésen is napirendre került. A Diéta 1827. január 10-én Ferenc királyhoz küldött feliratában a következő sorokat olvashatjuk:

> „*Főképp azok oktatásáról kell minél előbb gondoskodni, akik künn, messze a tanyákon, erdőkön, hegyeken sok mérföldnyire szétszórva laknak és kis koruktól kezdve, mintegy az emberi társaságokon kívül, egészen természeti durvaságban nőnek fel, anélkül, hogy valami vallási és erkölcsi nevelésben részesülnének. Ezeket a papok és tanítók* (…) *vasárnaponként gyűjtsék össze és tanítgassák. Esetleg erre a célra vándor papokat és tanítókat kell kijelölni.*"[2]

Az első törvényi szabályozás csak a kiegyezést követően, 1868-ban valósult meg, amikor a népoktatási törvény 47. §-a kimondta, hogy a tanyán lakó tankötelesek oktatásáról azoknak a községeknek kötelessége gondoskodni, ahová a tanyák tartoznak.[3] A tanyák fénykorával párhuzamosan a tanyasi iskolák virágkora is a két világháború közötti időszakra tehető, a Bethlen-kormány olyannyira fontosnak tartotta a tanyasi iskoláztatást, hogy egy külön törvényt alkotott ennek szabályozására, az 1926. évi VII. törvénycikket. A jogszabály legfőbb célja, hogy a mezőgazdasági jellegű települések oktatásügyét előmozdítsa, ennek érdekében az iskolával nem rendelkező pusztákon és tanyákon a kor kívánalmainak megfelelő, modern tanodák építését rendelte el. Az új intézmények létesítésének költségeit a jogszabály értelmében túlnyomórészt a magyar állam vállalta magára, de a hitfelekezeti iskolák építési kiadásaihoz is jelentős mértékben hozzájárult államsegélyek, illetve hitelek formájában.[4]

1 Bray – Kovács 2021. 5–7.

2 Komlóssy 1997. 2.

3 Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. (https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1868.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVIII) [2026.01.24.]

4 Bray – Kovács 2021. 7.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.05

A történeti Heves vármegye déli része – a Hevesi és az egykori Tiszafüredi járás – földrajzi értelemben már az Észak-Alföldhöz tartozott, így a vármegyén belül természetesen itt volt a legszámottevőbb az agrárszektorból élők, illetve a cselédek aránya, és itt feküdtek a legjelentősebb kiterjedésű uradalmi földbirtokok. Ebből kifolyólag a dél-hevesi térségben volt a legmagasabb a puszták, illetve a tanyák száma is.

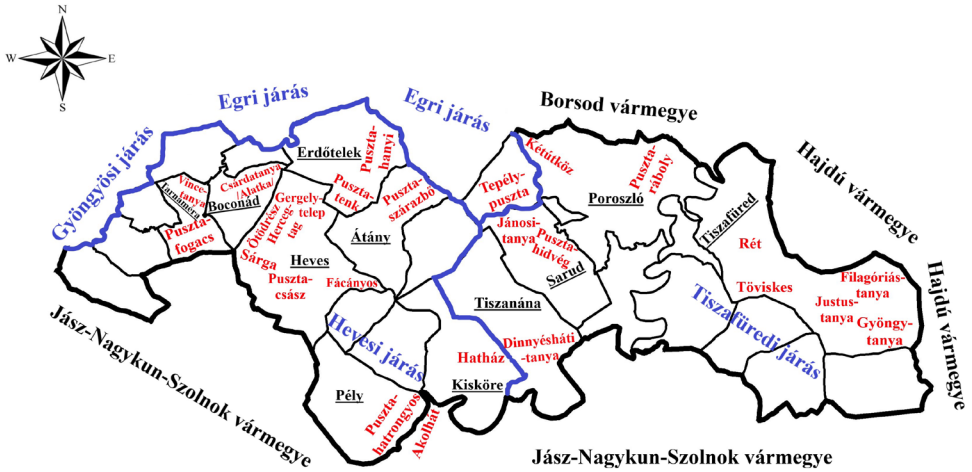

1. kép – Iskolával rendelkező puszták a dél-hevesi térségben[5]

A térképen látható, hogy a térség településeinek jelentős része rendelkezett külterületi iskolával, többségük a Hevesi járás területén helyezkedett el. Jelen hiánypótló tanulmányban a dél-hevesi puszták hajdanvolt iskoláinak evolúciós folyamatát mutatom be, különös tekintettel a pedagógiai tér történeti változásaira.[6] Mindezek nyomán arra keresem a választ, hogy a dél-hevesi tanyasi iskolák létrejöttét és működését milyen térbeli és társadalmi tényezők határozták meg, s ezek miként formálták az intézményhálózat alakulását, valamint a pedagógiai tér történeti változásait.

A „hosszú” 19. századi gyökerek

Új iskolák alapítása és fenntartása

Heves vármegyében az első tanyasi iskolák az észak-hevesi térségben – Óhután, Üveghután és Kőkútpusztán – jöttek létre az 1850-es évek első felében.[7] A vármegye pusztai iskolái közül negyedikként, a dél-hevesi régióban viszont elsőként az Erdőtelekhez tartozó Pusztatenken került sor iskolaalapításra. Ezt a célt a helybeli földbirtokos, a Szerelem

5 A térkép a szerző saját szerkesztése. Az alaptérkép forrása: Demeter et al. 2017.

6 A tanyasi iskolák történetének és helyzetének feldolgozásával mindmáig adós a neveléstörténet-írás. A témában a teljesség igénye nélkül eddig Koncz Sándor a hódmezővásárhelyi, Ács Rajmond a Makó-Bogárzó környéki, Lelkes Pál a szarvasi, Komlóssy Ákos pedig a Szeged környéki tanyasi iskolák kapcsán készített szaktanulmányt. (Koncz 2006; Ács 2017; Lelkes 1991–2019; Komlóssy 1997.)

7 EFL XI. Egyházmegyei Tanfelügyelőség iratai. Értesítvények. Bodony 1850/51. tanév I. félév; 1854/55. tanév I. félév; Sirok 1852/53. tanév I. félév.

család is hathatósan támogatta, ezért oktatási célokra adományozott egy ¾ hold területű telket, az úgynevezett Soós-féle birtokrészt, a rajta álló ispánházzal együtt, hogy az iskolát majd itt építhessék fel. Az Egri Főegyházmegye főpásztora, Bartakovics Béla azonban másképpen döntött, 1865. július 25-én 1300 osztrák értékű forintért[8] megvásárolt egy 3 kataszteri hold 300 négyszögöl területű telket özvegy Hollner Alajosné helybeli földbirtokosnőtől. Az építkezés 1865 augusztusában vette kezdetét, melynek során a főpásztor saját adományából építtette fel az iskolát és a tanítói lakást. A nagyságrendileg 23 méter hosszú, 7 méter széles és 3 méter magas épület 1865 novemberére készült el, összköltsége 1700 osztrák értékű forintot tett ki.[9] Az új épületben lévő 5,3 méter hosszú és 4,5 méter széles tanteremben a tanítás 1866. január 8-án kezdődhetett meg.[10]

A pusztatenki tanoda létrejöttét követő évtizedekben nagyon lassan haladt előre a pusztai iskolák alapításának folyamata a dél-hevesi térségben. Jól jelzi ezt, hogy tizenkét évet kellett várni újabb pusztai tanintézetek megnyitására, ami a Sarudhoz tartozó Pusztahídvégen, valamint a Tiszanánához tartozó Dinnyéshátitanyán[11] valósult meg. E két tanya birtokosa, Schlauch Lőrinc szatmári püspök az 1876/77-es tanév során saját költségén iskolaépületeket emeltetett. A tanítókat 1878 januárjában választották meg, az oktatás is ekkor vehette kezdetét.[12]

2. kép – A pusztahídvégi iskola 1870-es években emelt épülete (a fotó az 1950–1960-as években készült)

8 1865-ben az egy osztrák értékű forint a 2025-ös árfolyamon nagyságrendileg 6200 forintnak feleltethető meg. (https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/) [2026.01.10.]

9 EFL X. Erdőtelek 1048/1865.; 1399/1865.; 4713/1882.; 3687/1885.

10 EFL X. Erdőtelek 503/1891.; 4279/1893.; EFL XI. Egyházmegyei Tanfelügyelőség iratai. Értesítvények. Erdőtelek 1865/66. tanév I. félév.

11 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Dinnyéshátitanya*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Dinnyéshátpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Dinnyéshátpusztaként említem.

12 Hevesmegye népnevelési állapota 1878-ban. *Eger*, 1879. július 31. 2.; EFL X. Tiszanána 1063/1878.

A szatmári püspök által létesített két uradalmi iskoláról ezt követően annyi információval rendelkezünk, hogy a tankötelesek nagy száma miatt 1896-ban jelentősen bővítették a pusztahídvégi tanoda osztálytermét.[13] A püspöki uradalom iskolaalapítási tevékenysége a dinnyéshátpusztai és a pusztahídvégi iskolák létrehozása után nem szűnt meg, Meszlényi Gyula püspök saját költségén 1893-ban a Sarudhoz tartozó Jánositanyán, 1902-ben pedig – a királyi tanfelügyelő megkeresése folytán – a Kisköréhez tartozó Hatházon[14] állított fel római katolikus uradalmi népiskolát.[15] A hatházpusztai iskola és tanítói lakás épülete 1902 nyarára készült el, mintegy 12 000 korona[16] költséggel, melyben a tanítás 1903 elején indult meg.[17]

A pusztatenki tanoda és a szatmári püspök iskolái mellett számos más pusztai tanintézet létesült a dél-hevesi régióban, melyek között az uradalmi mellett már megtalálhatók a községi jellegű iskolák is, amelyeknek fenntartása már nem a földbirtokos, hanem a község lakosságának feladatát képezte. Ezeket az intézményeket a népoktatás expanziójának köszönhetően az 1890-es évektől kezdve hívták életre. A Heveshez tartozó, Sárga[18] elnevezésű pusztán 1889-ben Bischitz Dávid helybeli földbirtokos még a korábbiakhoz hasonlóan egy római katolikus jellegű uradalmi népiskolát létesített, 1891 őszén a tiszafüredi közbirtokosság a településhez tartozó Pusztakócson azonban már egy községi jellegű tanyasi iskolát állított fel. Ezzel megszületett az első községi iskola a dél-hevesi tanyavilágban. A pusztakócsi iskolához hasonlóan községi jelleggel létesült 1894-ben az Átányhoz tartozó Pusztaszárazbő[19] népiskolája is. A tanoda felépítésére Puky Miklós szárazbőpusztai földbirtokos már 1891-ben 200 forintot adományozott, ám az építkezés megkezdése évekig húzódott. A szárazbőpusztai intézmény végül 1894-ben épült fel 1571 forint költséggel, majd 1895-ben meg is nyitotta kapuit a tanulók előtt.[20]

Ezzel egyidőben – 1894-ben – a Poroszlóhoz tartozó Pusztarábolyon is községi jellegű népiskolát alapított a puszta haszonbérlője, Graefl Jenő poroszlói földesúr. A tanoda ugyancsak 1895-ben kezdte meg működését, 1897-ben tizenhat mindennapi és hat ismétlő tanköteles látogatta azt. Az intézmény fenntartását – mivel Graefl Jenő haszonbérlete

13 EFL X. Sarud 2635/1896.

14 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Hatház*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Hatházpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Hatházpusztaként említem.

15 Jelentés Hevesvármegye népoktatásügyének 1892/93. évi állapotáról. *Hevesmegye Közigazgatási Lapja*, 1893. december 12. 267–268.; Tanügyi közigazgatás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1902. április 15. 9.; 1902. május 15. 10.

16 1902-ben egy korona a 2025-ös árfolyamon 2715 forintnak feleltethető meg. (https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/) [2026. január 10.]

17 Tanügyi hírek. Iskolai építkezések. *Hevesmegyei Tanügy*, 1902. szeptember 15. 11.; EFL X. Kisköre 122/1903.

18 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Sárga*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Sárgapusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Sárgapusztaként említem.

19 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Pusztaszárazbő*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Szárazbőpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Szárazbőpusztaként említem.

20 Jelentés Hevesvármegye népoktatásügyének (…) évi állapotáról. *Hevesmegye Közigazgatási Lapja*, 1889. december 12. 286–287.; 1890. december 13. 286.; 1891. december 17. 277–278.; 1892. december 14. 233.; 1894. december 12. 297.; 1895. november 25. 369.

lejárt – az egri főkáptalan 1898. január 1-én saját kezébe vette. Egyúttal át is szervezte azt, jellegét római katolikusnak állapította meg, a tanítói állást pedig ambuláns tanítói állássá változtatta. Ennek a lényege az volt, hogy a pedagógusnak egyszerre kellett gondoskodnia Pusztaráboly és a Borsod vármegyében fekvő Tilajpuszta tankötelesseinek oktatásáról, oly módon, hogy egyik héten az egyik, másik héten a másik puszta iskolájában kellett tartózkodnia.[21]

Hosszú évekig vita tárgyát képezték az Erdőtelekhez tartozó Pusztahanyin alapítandó iskola szervezésének körülményei. Az intézmény létesítésének szükségessége már 1894 decemberében felmerült, ám a politikai község kérelmére az iskolaépítési kötelezettség alól 1896 áprilisában – tekintetbe véve a település anyagi viszonyait – egy évi haladékot adott Heves Vármegye Közigazgatási Bizottsága.[22] A létesítendő intézmény céljára Erdőtelek község 1897. július 22-én Remenyik László földbirtokostól 300 forintért megvásárolt egy 800 négyszögöl területű telket a Pusztahanyin álló kápolna közelében. A vásárolt telken – bár az adásvételt követően Erdőtelek község tulajdonába szállt – a képviselő-testület 1897. augusztus 29-én hozott határozata értelmében csak római katolikus felekezeti iskolát létesíthettek, illetve tarthattak fenn. A létesítendő tanoda katolikus jellegét az 1899. június 5-én tartott ülésén az erdőtelki iskolaszék is kimondta. Az építkezés 1899 őszén vette kezdetét, és a tanítói lakással egy fedél alatt lévő iskolaépület 1900 tavaszára készült el. A 10 méter hosszú és 6,7 méter széles tanteremben az oktatás a tervek szerint 1900 őszén vehette volna kezdetét. A tervet azonban meghiúsította Heves Vármegye Közigazgatási Bizottságának 1900. október 8-án hozott határozata, amelynek értelmében az iskolát – ellentétben a képviselő-testület, az iskolaszék és a törvényhatósági bizottság korábbi határozataival – községi jellegűnek mondta ki. A döntést az erdőtelki plébános 1900. november 14-én Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternél megfellebbezte.[23] A vita végére a miniszter tett pontot azzal, hogy 1901 szeptemberében községi jellegűnek mondta ki a pusztahanyi iskolát, amelyben az oktatás 1902 januárjában vehette kezdetét.[24]

A pusztahanyi iskolával közel egyidőben került sor a Boconádhoz tartozó Alatkán is egy tanyasi iskola alapítására, községi jelleggel. A tanoda létesítését itt is hosszas szervezés előzte meg, az alapítás gondolata már 1894 decemberében felmerült, majd a királyi tanfelügyelő 1896 tavaszán el is rendelte. A határozatot a község anyagi okok miatt több ízben is megfellebbezte, ami miatt az alapítás évekig elhúzódott. Ennek következtében az iskolaépület és tanítói lakás csak 1902 nyarára készülhetett el, az oktatói munka pedig ősszel vehette kezdetét.[25] Az iskolaalapítási hullám ezt követően néhány évig nyugvópontra került. Újabb pusztai tanintézet létesítése csupán 1908-ban történt római katolikus

21 Jelentés Hevesvármegye népoktatásügyének (…) évi állapotáról. *Hevesmegye Közigazgatási Lapja*, 1894. december 12. 297.; 1895. november 25. 369.; Pályázatok. *Néptanítók Lapja,* 1895. január 26. 8.; Köszönetnyilvánítások. *Néptanítók Lapja,* 1895. június 19. 1.; MNL HVL XII.2.a. 123/1898.

22 Jelentés Hevesvármegye népoktatásügyének 1893/94. évi állapotáról. *Hevesmegye Közigazgatási Lapja*, 1894. december 12. 297.; Tanügyi közigazgatás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1896. április 15. 5.

23 EFL X. Erdőtelek 3120/1900.; 1145/1901.

24 Tanügyi hírek. Iskolai építkezések. *Hevesmegyei Tanügy*, 1901. szeptember 15. 11.; Tanügyi hírek. Tanítóváltozás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1902. január 15. 12.

25 Jelentés Hevesvármegye népoktatásügyének 1893/94. évi állapotáról. *Hevesmegye Közigazgatási Lapja*, 1894. december 12. 297.; Tanügyi közigazgatás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1896. március 15. 6.; 1897. szeptember 15. 9.; Tanügyi hírek. Iskolai építkezések. *Hevesmegyei Tanügy*, 1902. szeptember 15. 10.

jelleggel – az iskola pecsétnyomójának tanúsága szerint – az Akolháthoz tartozó Kálmánmajorban.[26] Az intézményt – melyet Szmrecsányi Lajos segédpüspök szerelt fel taneszközökkel – özvegy Návay Kálmánné báró Babarczy Gabriella helybeli földbirtokosnő építtette saját költségén.[27]

3. kép – Az Akolhátpusztai Római Katolikus Elemi Népiskola pecsétjének lenyomata, 1908

A 20. század első évtizedéig létesített tanyasi iskolák tekintetében egyértelmű római katolikus dominancia figyelhető meg. Ez a jelenség egyrészt azzal magyarázható, hogy a századfordulón a térség lakosságának 72%-a a római katolikus, 24%-a a református, 3%-a pedig a zsidó felekezethez tartozott, másrészt a legnagyobb kiterjedésű és lélekszámú uradalmak többsége – Pusztahídvég, Jánositanya, Dinnyéshátpuszta, Hatházpuszta – a szatmári püspök tulajdonát képezte, aki természetesen a római katolikus jellegű iskolaalapítást részesítette előnyben.[29] A református többségű települések – Átány, Poroszló, Tiszafüred, Tiszaigar és Tiszaszőlős – közül csak Átányhoz és Tiszafüredhez tartoztak népesebb puszták, viszont itt a földbirtokosok világi személyek voltak.

A dél-hevesi térségben az első állami jellegű pusztai iskola megalapítása 1913-ban valósult meg, mégpedig a Poroszlóhoz tartozó Kétútközben. A tanteremről és a tanítói lakásról Graefl Andor helybeli földbirtokos gondoskodott.[30]

A Tiszafüredhez tartozó hatalmas kiterjedésű Pusztakócson már régóta problémaként jelentkezett, hogy az 1891-ben felállított vándortanítóság a tankötelesek magas száma miatt nem felelt meg a népoktatási törvény kívánalmainak. Emellett a pusztán iskolaépület sem létezett, a tanítás dohánypajtákban történt. A helyzet orvoslására már 1898-ban

26 Akolhát közigazgatásilag Tiszaroffhoz, így Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéhez, egyházigazgatásilag viszont a Kiskörei Római Katolikus Plébániához és ezáltal Heves vármegyéhez tartozott. Az 1908-ban alapított római katolikus jellegű iskolát (mivel az egyházi fennhatóság alatt működött) a Heves vármegyei pusztai iskolákhoz soroltam. Akolhátot 1954. január 1-én csatolták közigazgatásilag is Heves megyéhez, ekkor Pély község pusztája volt. Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Akolhát*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Akolhátpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Akolhátpusztaként említem.

27 EFL X. Kisköre 7167/1908.

28 EFL X. Kisköre 7167/1908.

29 A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint. *Magyar Statisztikai Közlemények – Új sorozat,* 1902. 188–191.

30 MNL HVL VI.501. 117. d. Kétútközi Állami Elemi Népiskola törzskönyve, 1920. Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Kétútköz*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Kétútközpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Kétútközpusztaként említem.

felszólították Tiszafüred község elöljáróságát, ám az ügy hosszú éveken át húzódott. A pusztakócsi tankötelesek száma az évek során tovább emelkedett, így az egymástól nagy távolságra fekvő pusztakócsi tanyákon már három iskolatermet és tanítói lakást kellett volna építeni. Ezzel párhuzamosan a Rét[31] elnevezésű pusztán – mivel ott egyáltalán nem volt oktatás – is szükség volt egy oktatási intézmény szervezésére. Az ekkora mértékű iskolafejlesztés anyagi terheinek viselésére Tiszafüred már képtelen volt, így az 1911. december 5-én tartott képviselő-testületi ülésen elhatározták, hogy kérelmezik a vallás- és közoktatásügyi minisztertől Pusztakócson három, Rétpusztán pedig egy állami iskola felállítását. A kérelmet meghallgatva Jankovich Béla miniszter négy új állami elemi népiskola létesítését vette tervbe 1914. szeptember 1-jei megnyitással. A létesítendő intézmények elhelyezésére Schleiminger Lászlóné Justus Ilona rétpusztai, Lipcsey Tamás töviskesi, Sipos Miklósné filagóriástanyai, valamint Justus Gyula jusztustanyai birtokosok 1-1 hold területű telket ajándékoztak a községnek. Az építkezések mihamarabbi megkezdése érdekében dr. Schleiminger László egy évre 30 000 korona kölcsönt ajánlott fel a községnek abban a reményben, hogy így 1914 szeptemberére legalább két tanoda – a rétpusztai és a jusztustanyai – mindenképpen elkészülhessen. A megvalósítást azonban az I. világháború kitörése megakasztotta, így csupán az addigi pusztakócsi községi iskola állami kezelésbe vétele és annak Rétpusztán történő újjáépítése valósulhatott meg. A versenytárgyalás meghirdetésére 1914 júliusában került sor.[32]

Az iskolaalapítási kísérletek nem mindig vezettek eredményre, azokat számos tényező akadályozhatta, többek között az anyagi források vagy a fenntartó hiánya. Jó példa erre Tarnaméra és Heves község. A Tarnamérához tartozó, 30–40 szétszórt tanyából álló Pusztafogacson már 1892-ben felmerült az iskolaalapítás gondolata, melyet az ott lakó 78 tanköteles oktatása tett volna szükségessé.[33] Az évekig húzódó tárgyalások során nem sikerült megállapodni az intézmény fenntartójának, illetve jellegének kérdésében, így 1906-ban az alapítási kísérlet sikertelenül zárult le, arra még mintegy két évtizedet kellett várni.[34]

Hevesen a külterületen lakó tankötelesek iskoláztatása szintén megoldatlan volt. Az 1898. november 23-án tartott iskolaszéki gyűlés a problémán úgy igyekezett segíteni, hogy Hercegtagon, illetve Pusztacsászon[35] elhatározták egy-egy pusztai iskola létesítését. A hercegtagi tanoda építési költségeit Szász-Coburg-Gothai Fülöp herceg, a császpusztaiét pedig a helyi földbirtokosok, nemesek és a Bútelken élő gyermekek szülei állták volna.[36] Az ügyben előrelépés helyett inkább visszalépés történt, ugyanis 1899 nyarán Vitkovics Endre tanító távozásával a sárgapusztai tanoda is megszűnt, így a külterületi tankötelesek

31 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Rét*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Rétpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Rétpusztaként említem.

32 Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözvények. Versenytárgyalási hirdetmény. *Heves Vármegye Hivatalos Lapja*, 1914. július 16. 259.; MNL HVL VI.501. 117. d. Rétpusztai Állami Elemi Népiskola törzskönyve, 1920.

33 EFL X. Tarnaméra 6090/1892.

34 MNL HVL V.280. 18. d. 7.; EFL X. Tarnaméra 772/1902.; 5038/1902.; 4859/1903.; 2938/1906.

35 Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Pusztacsász*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Császpusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Császpusztaként említem.

36 EFL X. Heves 6210/1898.

iskoláztatása még inkább ellehetetlenült.[37] Ezt bizonyítja az iskolaszék 1903. október 30-i jegyzőkönyve is: a testület ismételten kötelezte a császpusztai és a hercegtagi közbirtokosságot új iskolák és tanítói állások létesítésére.[38] Előrelépés továbbra sem történt, a tervezett tanintézetek felépítésére még hosszú évtizedeket kellett várni.

Természetesen az új intézmények alapítása mellett iskolamegszűnések is történtek a korszakban. A sárgapusztai mellett – de facto 1909 őszén, de jure 1910 januárjában – az egri főkáptalan a pusztarábolyi iskolát is felszámolta. A döntést a tanulói létszám csökkenése és a tanítás eredménytelensége indokolta, a diákokat pedig a poroszlói tanintézet látogatására kötelezte.[39]

Az iskolák belső világa

A 19. századi pusztai iskolák belső életéről, a tanítás eredményességéről nagyon kevés információ maradt fenn. Pusztatenken már az iskolaalapítást megelőzően is foglalkoztak a gyermekek tanításával, ezt a feladatot Kecsmár István harangozó látta el, aki hittant, bibliai történeteket, olvasást és írást tanított. A nyilvános iskola 1866. január 8-án kezdte meg működését, ahol már az oktatott tantárgyak köre is kibővült. A diákok hetente 24 tanórát töltöttek az iskolapadban, ahol a fentiek mellett egyházi szertartásokat, számtant és éneklést tanultak. Az első vizsgát 1866. április 12-én, a tanév végit pedig augusztus 14-én tartották, ami mindkét félévben kielégítő eredménnyel zárult.[40] Már a második tanévben változások figyelhetők meg, 1867/68-ban a tanulókat három osztályra osztották el: a kezdők, a haladók, illetve az olvasók csoportjára. Innentől már földrajzot is tanítottak a nagyobb fiúgyermekeknek.[41] Az 1870/71-es tanévre az iskolát hatosztályúvá fejlesztették, tananyag tekintetében a népoktatási törvényben megszabott tantárgyakat oktatták. Az oktatott tárgyakat elosztották az egyes osztályok között. Minden évfolyamnak kellett tanulnia hittant, számtant, olvasást, írást és egyházi énekeket. A III. osztálytól kezdve tanulták a bibliai történeteket, az egyházi szertartásokat, a történelmet, míg negyediktől a földrajzot, a természetrajzot, illetve a gazdászattant. Az V. és VI. osztályban a tantárgyak köre a természettannal egészült ki. Az ismeretanyag évfolyamok közötti megoszlása nem volt állandó, tanévenként változhatott a tanmenet. Az 1871/72-es tanévben például a történelmet a IV. osztálytól felfelé, az 1872/73-as tanévben a földrajzot és a gazdászattant pedig már a III. osztályban is oktatták. Az 1874/75-ös tanévben pedig mind a történelem, mind a földrajz és a gazdászattan tanítása már a III. osztályban kezdetét vette. Ezzel szemben természettant csak a VI. osztályban tanítottak. Érdekesség, hogy számtanoktatásban csupán II. osztálytól felfelé részesültek a gyermekek.[42]

Rendszertelen volt az iskolát látogató gyermekek száma is. Az erre vonatkozó adatokat az 1. táblázat szemlélteti:

37 Tanügyi hírek. Tanítóváltozás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1899. augusztus 15. 13.

38 EFL X. Heves 6257/1903.

39 MNL HVL XII.2.a. 80/1910.

40 EFL XI. Egyházmegyei Tanfelügyelőség iratai. Értesítvények. Erdőtelek 1864/65. tanév I–II. félév; 1865/66. tanév I–II. félév.

41 EFL XI. Scholaria 531/1868.

42 EFL X. Erdőtelek 488/1871.; 508/1873.; 1010/1875.; EFL XI. Scholaria 477/1872.

Tanév	Fiútanulók száma	Leánytanulók száma
1867/68. I. félév	32 (kezdők, haladók, olvasók)	18 (kezdők, haladók, olvasók)
1870/71. I. félév	21 (I–VI. osztály)	10 (I–IV. osztály)
1871/72. I. félév	19 (I–VI. osztály)	4 (II–IV. osztály)
1872/73. I. félév	32 (I–VI. osztály)	14 (I–V. osztály)
1874/75. I. félév	21 (I–VI. osztály)	14 (I–III. osztály)

1. táblázat – A pusztatenki iskolát látogató tanulók létszáma[43]

A táblázatban látható tanévek közötti erős létszámingadozás elsősorban a cselédség gyakori költözésével magyarázható. Az adatokból kitűnik, hogy a leányok minden tanévben jóval kevesebben látogatták a tanodát. Az iskolából történő kimaradás főként az idősebb leánygyermekeknél volt jellemző, amit az is bizonyít, hogy 1870-től a fiúk oktatása rendszerint hat, addig a leányoké három-négy, illetve az 1872/73-as tanévben öt osztályra volt elosztva. A leányok alacsonyabb részvételi arányát igazolja az is, hogy az 1871/72-es tanévben egyetlen első osztályos leánygyermeket sem írattak be, sőt, az iskolát is mindösszesze négy leány látogatta.

A gyermekek rendszertelen iskolalátogatása mellett számos egyéb tényező is nehezítette a tanulmányi előmenetelt. A pedagógus csekély javadalmazása miatt magas volt a fluktuáció, az állandósult tanítóhiány következtében pedig az oktatás többször szünetelt. Erre jó példa az 1884/85-ös tanév, melynek jelentős részében a diákok nem részesültek oktatásban.[44]

Többször nehézségbe ütközött a tanterem téli fűtése is. A korszerűsítés céljából 1878-ban a szalmával fűthető, célszerűtlen búbos kályha helyett egy vaskályhát helyeztek el az iskolateremben, ám a fűtőanyag, a tűzifa beszerzése továbbra is bizonytalan maradt. A fűtési költségekre az 1882/83-as tanévig az egri érsek adományozott évente 15–20 forintot, ám az intézkedések dacára a tüzelő hiánya miatt a téli hónapokban több alkalommal is szüneteltetni kellett a tanítást, mint például az 1878/79-es és az 1880/81-es tanévekben. A folyamatosan fennálló probléma orvoslásaként 1883-tól Szerelem Alfréd pusztatenki földbirtokos vette át az intézmény gondnokságát, egyúttal a fűtőanyag beszerzését is magára vállalta.[45]

Az iskolaterem bútorzata és taneszközökkel való ellátása a korszakban meglehetősen szegényesnek mondható. A taneszközök közül Bartakovics Béla egri érsek egy földgömböt, Szerelem Géza földbirtokos Magyarország térképét, Samassa József egri érsek pedig

43 EFL X. Erdőtelek 488/1871.; 508/1873.; 1010/1875.; EFL XI. Scholaria 531/1868.; 477/1872.

44 EFL X. Erdőtelek 1251/1885.; 1832/1885.

45 EFL X. Erdőtelek 2375/1878.; 3811/1882.; 3021/1883.; 195/1884.; 246/1884.

1874-ben új méterábrákat és -készülékeket ajándékozott az iskolának.[46] Az 1880-as években tartott esperesi látogatások során több alkalommal jelezték, hogy a tanoda épülete – pontosabban annak falazata – nedves, az egészségre ártalmas, továbbá a tanterem sincs megfelelően felszerelve. 1883-ban hiányolták a fali olvasótáblákat, illetve a tanító részére az asztalt és a széket. Az olvasótáblákat az egyházmegyei tanfelügyelő 1884-ben ajándék címén pótolta, ám az asztalt és széket továbbra is nélkülözte az intézmény. 1887-ben ismét számos hiányosságot tártak fel, a nedves és egészségtelen iskolaépület mellett a tanteremből hiányzott a földgömb, a métermérték, valamint az asztal és a szék is.[47] A tanodát az 1880-as évek derekától a fűtőanyag mellett tanszerekkel és taneszközökkel is Szerelem Alfréd gondnok látta el, így az ő érdeme az is, hogy 1889-re a korábban hiányzó tanszereket és bútorokat pótolták. A tanintézet fenntartása az iskolagondnok 1894. április 6-án bekövetkezett halálát követően, 1896. január 1-től Erdőtelek községre hárult.[48]

Heves Vármegye Közigazgatási Bizottságának az iskolai mulasztások kapcsán 1888-ban alkotott erélyes rendeleteinek eredményeként a népoktatás expanziója a vármegye valamennyi településén érzékelhető volt.[49] Ennek köszönhetően Pusztatenken a tankötelesek számának gyarapodása miatt az iskolában lévő 23,8 m^2 területű tanterem már elégtelennek bizonyult, így 1890-re szükségessé vált annak bővítése. Az építkezés során a régi tantermet hosszában 3 öllel, vagyis 5,7 méterrel bővítették. E munkákkal egyidőben megtörtént a régi, korszerűtlen padok felújítása, egy sor – vagyis 7 darab – új pad, valamint egy nagyobb teljesítményű vaskályha beszerzése is.[50] Az átalakításnak köszönhetően a gyermekek egy 11 méter hosszú és 4,5 méter széles tanteremben tanulhattak, amelynek alapterülete 49,5 m^2 volt.[51]

A Samassa József egri érsek 1886.I.155. számú körlevelében elrendelt tanteremleltáraknak köszönhetően képet kaphatunk arról, hogy a 19. század végi, 20. század eleji pusztai iskolák tantermei milyen eszközállománnyal bírtak.[52] Pusztatenken az 1885 és 1895 közötti időszakban az osztályterem berendezése iskolai padokból, tanítói asztalból és székből, vaskályhából és könyvesszekrényből állt. A tanszerek közül megtalálható volt benne a fekete tábla, a tízsoros- és gyorsszámológép, a 24 darabos Bárány-féle fali olvasótábla, a bibliai történeti képek, a szentképek, a Rasch-féle természetrajzi ábrák, a természetrajzi szemléltető képek, a betű- és gazdasági táblák, a mozgóbetűs fa ráma, a mértékrendszer tanításához szükséges hossz-, súly- és űrmértékek, a földgömb, illetve Magyarország és

46 EFL X. Erdőtelek 2369/1874.; 2632/1874.; EFL Intézkedések az Egri Főegyházmegye népiskoláinak fejlesztése tárgyában 1868–1876.

47 EFL XI. Visitationes vicearchidiaconalis protocolla districtus Heves Inferioris 255/1884.; 3280/1885.; 987/1889.

48 EFL X. Erdőtelek 2771/1890.; 6076/1891.; 3354/1895.; Erdőtelki R. K. Plébánia halotti anyakönyv 1894. évi 49. folyószám.

49 A Közigazgatási Bizottság 1888-ban három határozatot hozott az iskolai mulasztások csökkentése érdekében. A hatóság 1171., 1172. és 1173. számú határozatainak köszönhetően a tanévet mindenhol egységesen kellett elkezdeni és befejezni, a mulasztó gyermekek szüleit szigorú pénzbírsággal büntették, továbbá a községek számára előírták a közös pásztorok tartását, ezáltal megtiltva a tanköteles gyermekek munkára való alkalmazását.

50 EFL X. Erdőtelek 2771/1890.; 4783/1890.

51 EFL X. Erdőtelek 4279/1893.

52 Circulares dioecesanae 1886. 9.; Circulares dioecesanae 1882–1889.

Heves vámegye térképei. Kiegészítő eszközként feszület, ruhafogas, valamint ivókupa és a hozzá tartozó merítő is megtalálható volt.[53]

A leltárakból kitűnik, hogy a pusztatenki az 1880-as, 1890-es években a kor viszonyaihoz képest a jobban felszerelt iskolák közé tartozott. Ezzel szemben a pusztarábolyi tanoda ellátottsága jóval szerényebb volt, 1897-ben mindössze négy pad, egy könyvtartó asztal, egy fekete tábla, egy számológép, huszonnégy fali olvasótábla, egy Magyarország és egy Európa kézi térképe, illetve hét kézikönyv szerepelt a leltárában. A hiányzó tanszereket 1900-ban a Rajner-segélyből[54] szerezték be, köztük bibliai történeti képeket, Magyarország térképét, a beszéd- és értelemgyakorlatok, illetve a magyar nyelvtan tanításához szükséges vezérkönyveket. A tanoda egy cselédházban volt elhelyezve, majd ennek összedőlését követően – 1908-ban – új épületet emeltek, amely egy tanteremből és egy tanítói szobából állt. Győrffy László főkáptalani intéző vélekedése szerint minden erőfeszítés ellenére a pusztarábolyi iskola részben a vándortanítóság jellege és az ebből fakadó gyakori fluktuáció, részben a szülők hanyagsága miatt nem volt képes céljának megfelelni, a tanítási eredmény messze elmaradt a kívánatostól. A tanító eltávozását követően az uradalmi intéző és a poroszlói plébános javaslatára a főkáptalan az 1908/09-es tanév végével de facto, 1910 januárjában de jure is beszüntette az iskolát.[55]

Összességében megállapítható, hogy a tanyasi népiskolák már az első időszakban számos ponton eltértek a falusi népiskoláktól. A legjelentősebb különbségek az intézmények fenntartásában, a személyi és tárgyi feltételekben, illetve a fejlesztésben mutatkoztak meg, amelyek már ebben az időszakban nyilvánvalóvá tették a pusztai tanodák perifériku s jellegét. A tanyasi iskolák létrehozása a népoktatás expanziójával egyidőben, az 1890-es években szaporodott meg a jogszabályi rendelkezések nyomására. A fenntartó tekintetében az I. világháborút megelőző időszakban a tanyasi iskolák többsége uradalmi volt, a falusi népiskolákkal szemben az állam csak igen későn – 1913-tól – képviselte magát a dél-hevesi tanyasi iskolák működtetésében. Míg a falusi népiskolák esetében a századforduló már a fejlesztések, a tanterembővítések időszaka volt, addig a tanyasi iskolák kivétel nélkül egytanítós, osztatlan intézmények voltak. A pusztákon való nehezebb megélhetési viszonyok, a gyengébb javadalmazás magával hozta a tanítóság gyakori fluktuációját, ami több esetben is akadályozta a tanyákon a tanítás folytonosságát.

A „nagy háború" árnyékában

Az I. világháború az ország népiskoláihoz hasonlóan a dél-hevesi puszták apró iskoláit is addig sosem tapasztalt helyzet elé állította. Már a háború kitörését követően, 1914 őszén hadba vonult Bódy Kálmán jánositanyai, Szilágyi Lajos akolhátpusztai és Tóth Károly rétpusztai tanító.[56] A hadiszolgálat miatt távol lévő pedagógusokat helyettesítéssel kel-

53 EFL X. Erdőtelek 3702/1885.; 4279/1893.; 5590/1895.

54 Rajner Károly egri kanonok 1844-ben kelt végrendeletében tett alapítvány kamataiból többek között a szegényebb népiskolákat részesítették juttatásban. A segélyezésben az Egri Főegyházmegye területéről évente 10 népiskola részesült 50–50 forintnyi összegben, melyet tankönyvek, olvasótáblák, palatáblák és vesszők, számolótáblák, irkák, írópapír, kréta és szivacs vásárlására lehetett fordítani.

55 MNL HVL XII.2.a. 123/1898.; 618/1900.; 56/1910.; 80/1910.

56 Tanügyi hírek. Hadbavonult tanítók. *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. november 15. 135.; 1914. december 24. 150.; EFL X. Kisköre 312/1924.

lett pótolni, biztosítva, hogy az egytanítós, osztatlan pusztai iskolákban az oktatás ne szüneteljen. Ezt az első időszakban többnyire még sikerült is megoldani, így például az 1914/15–1916/17-es tanévek között a jánositanyai iskolában Iklady Ferenc pusztahídvégi tanító és leánya, Iklady Magdolna, az akolhátpusztaiban pedig az 1914/15-ös tanévben a pedagógus felesége biztosította a tanítás folytonosságát.[57] Ezt az állapotot a háború elhúzódása miatt azonban egyre nehezebb volt fenntartani, így Akolhátpusztán az 1916/17-es tanévtől, Jánositanyán pedig az 1917/18-as tanévtől szüneteltetni kellett az oktatást.[58] A tanítók harctérre történő távozása mellett egyéb tényezők is előidézhették az iskolák ideiglenes bezárását. A szárazbőpusztai községi iskolában Fedor Mária tanítónő Besenyőtelekre távozásával megüresedett pusztai állásra a háborús viszonyok és a tanítóhiány miatt már nem sikerült oktatót találni, így 1917 őszétől az iskola működését felfüggesztették.[59]

A háború éveiben, ahogyan a magasabb fokon álló polgári iskolák, úgy anyagi erejükhöz mérten a parányi pusztai iskolák is számos módon igyekeztek kivenni részüket a hátország munkájában – a hadsegítésben, a jótékonykodásban.[60] A pusztai tanintézetek háború alatti karitatív tevékenysége három nagy csoportra osztható: a harctéren küzdő katonák megsegítésére, a hadikölcsönök jegyzésére, illetve a jótékonysági alapok gyarapítására. A felsoroltak mellett természetesen egyéb akciókban is részt vettek a tanyák népiskolái. A harctéren küzdő katonák meleg téli ruhaneműkkel való ellátására már 1914 őszén országos méretű gyűjtést szerveztek. Erre a célra egyrészt az iskolák kézimunka-óráit használták fel, másrészt pedig pénzbeli adományok is érkeztek. Az akcióhoz a dél-hevesi pusztákról Tóth Károly rétpusztai tanító csatlakozott 4 korona pénzbeli adománnyal.[61] 1914 karácsonyán a harctéren küzdő katonák megsegítésére indított akcióhoz szinte valamennyi dél-hevesi pusztai iskola csatlakozott. A pusztatenki, a pusztahanyi, az alatkai, a rétpusztai, valamint a dinnyéshátpusztai tanintézetekben az oktatók irányításával 4 és 9 korona közötti összegeket gyűjtöttek össze. Ennél nagyobb összeggel járult hozzá a kezdeményezéshez az Iklady Ferenc tanító vezetése alatt álló pusztahídvégi és jánositanyai népiskola. Előbbi 13 korona 35 fillért, utóbbi 26 korona 74 fillért gyűjtött össze. Kimagasló felajánlás érkezett a kétútközpusztai iskolából, ahonnan Kornhauser Anna tanítónő buzgalmának és hazaszeretetének köszönhetően 58 korona folyt be. A háború elhúzódása miatt 1915 karácsonyára már jóval kevesebb összeget tudtak összegyűjteni, a pusztahanyi és a pusztatenki tanoda alig több mint 4 koronát, a rétpusztai pedig 10 koronát tudott adományozni.[62]

57 Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. december 24. 149.; Az Egri Főegyházmegye róm. katholikus népiskolái 1917-ben. Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 1917. 21–24.; EFL X. Kisköre 312/1924.

58 Az Egri Főegyházmegye róm. katholikus népiskolái. Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 1917–1919.

59 Tanügyi hírek. Tanítóváltozás. *Hevesmegyei Tanügy*, 1917. október 15. 78.; Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1918. január 15. 7.

60 Gortva 2014. 15.

61 Érdemes ezt összevetni azzal, hogy Tóth Károly tanító éves fizetése ebben az időben 1800 korona és 480 korona lakáspénz volt. 1914-ben egy korona a 2025-ös árfolyamon nagyságrendileg 2300 forintnak feleltethető meg. (https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/) [2026.01.10.] Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. november 15. 137.

62 Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. december 24. 148–149.; 1915. január 20. 10.; Tanügyi hírek. A katonák karácsonyfájára. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. december 15. 137.; 1916. január 15. 9.

A karácsonyi szeretetadományokhoz hasonló tendencia figyelhető meg a hadikölcsön-jegyzések intenzitása kapcsán is. 1914 novemberében és decemberében öt pusztai tanító jegyzett hadikölcsönt, kisebb-nagyobb összegekkel. A legtöbbet Iklady Ferenc pusztahídvégi tanító jegyezte, mintegy 250 koronát, de magasnak mondható Tóth Károly rétpusztai tanító 200 koronás, illetve Bódy Kálmán jánositanyai tanító 150 koronás jegyzése is. Kisebb összegeket, 50-50 koronát jegyzett a kétútközpusztai és a pusztahanyi tanítónő. 1915 tavaszán, a második hadikölcsönre a dél-hevesi pusztai tanítók közül már csak Kornhauser Anna kétútközpusztai tanítónő jegyzett, mintegy 200 koronát.[63]

A hadbavonult pedagógusok családtagjainak segélyezésére 1914 októberében 5 koronát ajánlott fel a kétútközpusztai tanítónő, Kornhauser Anna. Ez a segély novembertől a világháború befejezéséig rendszeres havi hozzájárulássá vált, melynek mértéke átlagosan 3 koronát tett ki. Ugyanehhez a jótékonysági akcióhoz csatlakozott novembertől Tóth Károly rétpusztai tanító is szintén 3 korona havi hozzájárulással.[64] A jótékonysági alapot gyarapította 1915 januárjában Iklady Ferenc pusztahídvégi tanító 12 koronás, illetve 1915 februárjában Fedor Mária szárazbőpusztai tanítónő 15 koronás adománya is.[65] A segélyalapot az iskolai gyűjtések is növelték; például 1917 januárjában a pusztatenki iskola 3 koronás, 1918 januárjában a kétútközpusztai iskola 18 korona 10 filléres, illetve novemberben 12 korona 38 filléres akciója.[66] Hasonló karitatív célokat szolgált a sebesült és beteg katonatanítók szeretetadománya és a Heves vármegyei hősi halált halt néptanítók özvegyeinek és árváinak segélyalapja is.[67] Erre a célra 1915 áprilisában 5 koronát, majd augusztusban 3 koronát adományozott a kétútközpusztai tanítónő.[68]

Az orosz hadak által 1915-ben elpusztított Felsőhunkóc helyén építendő Hevesfia népiskolájának és óvodájának építési költségeihez 1915 novembere és 1916 júliusa között számos pusztai iskola hozzájárult kisebb-nagyobb összeggel. A pusztahanyi, a pusztatenki, a rétpusztai és az alatkai iskolák 3–9 korona összeget ajánlottak fel a cél eléréséhez, melyeket gyűjtésekből, adományokból teremtettek elő. Külön említést érdemel a száraz-

63 Tanügyi hírek. A hadi kölcsön. *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. december 24. 151–152.; Tanügyi hírek. A második nemzeti hadikölcsön. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. június 15. 70.

64 Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában/Gondoskodjunk a mi árváinkról! *Hevesmegyei Tanügy*, 1914. november 15. – 1919. február 15. A segélyezésre felajánlott, önkéntes havi hozzájárulásokat 1915 szeptemberétől a hazáért hősi halált halt magyar néptanítók özvegyeinek és árváinak országos segítőalapja javára szolgáltatták át. 1916 szeptemberétől ezt a havi hozzájárulást a Heves vármegyei hősi halált halt tanítók árváinak nevelési alapjára fordították. (Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. október 15. 114.; 1916. szeptember 15. 91.)

65 Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. január 20. 9.; 1915. február 15. 21. A pusztahídvégi tanító emellett 1915 márciusában az elesett tanítók özvegyeinek és árváinak segélyezésére szervezett országos gyűjtéshez is hozzájárult 12 korona 70 fillérrel. Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. március 15. 34.

66 Gondoskodjunk a mi árváinkról! *Hevesmegyei Tanügy*, 1917. január 15. 5.; 1918. január 15. 3.; 1918. november 15. 61.

67 A segélyalap 1915 márciusától 1916 júniusáig a sebesült és beteg katonatanítók szeretetadomány- és a hősi halált halt Heves vámegyei tanítók özvegyeinek és árváinak segítő alapja volt. Ezt követően a hősi halált halt Heves vámegyei tanítók özvegyeinek és árváinak segítő alapja néven létezett. (Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. március 15. 34.; 1916. szeptember 15. 90.)

68 1915. évi április/augusztus havi számadás a sebesült és beteg katona-tanítók szeretetadomány- és a Hevesvármegyei, hősi halált halt néptanítók özvegyeinek és árváinak segítő-alapjáról. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. április 15. 43.; 1915. augusztus 15. 90.

bőpusztai tanoda, amely 1915 novemberében 8 korona 70 fillért, illetve 1916 júniusában a beíratások során összegyűjtött 6 korona 40 fillért adományozta az építési költségek előteremtésére. Más jótékonysági akciókhoz hasonlóan ebben az esetben is a kétútközpusztai iskola járt az élen a csaknem 58 koronás felajánlásával. Ennek a jelentős részét Graefl Andor földbirtokos és Kornhauser Anna tanítónő teremtették elő.[69] Figyelemre méltó a gorlicei áttörés első évfordulójára, 1916 májusában rendezett Kárpát-ünnephez kapcsolódó gyűjtés is, melyben Dél-Hevesből négy pusztai tanoda – pusztahanyi, jánositanyai, kétútközpusztai, pusztatenki – vett részt, többnyire 1–3 koronás adományokkal. Kivételt itt is a kétútközpusztai iskola jelentett a csaknem 17 koronás hozzájárulásával.[70]

A szervezett jótékonysági akciók mellett voltak egyedi események is, amelyeknek bevételét az iskolák a hadsegítés céljára adományozták. Jó példa erre 1915 tavasza, amikor a kétútközpusztai tanítónő a helybeli földbirtokos leányával, Graefl Alice-szal egy színdarabot szervezett a tanyasi iskola növendékeinek részvételével. Az előadás 21 korona bevételéből 16 koronát a megvakult katonáknak, 5 koronát pedig a poroszlói sebesülteknek ajánlották fel.[71] Hasonló jótétemény történt 1916 őszén a szárazbőpusztai tanoda részéről, amikor egy vadásztársaság kártyázása alkalmával 53 korona 50 fillér gyűlt össze. Az összeg egyik felét a Heves vármegyei tanítók árvaalapja részére, másik felét pedig a Hevesfia községben építendő iskola és óvoda aranykönyvének költségeire adományozták. Ugyanezen aranykönyv javára ajánlott fel 10 koronát 1917 januárjában a pusztahídvégi tanoda is.[72] Mindezek alapján megállapítható, hogy a jótékonysági akciókban való részvétel a dél-hevesi pusztai iskolák esetében nem csupán az intézmények, hanem a pusztai társadalom teherbíró képességének és belső szervezettségének is érzékeny indikátora volt. A részvétel 1916-tól tapasztalható fokozatos visszaesése jól jelzi, hogy a háború elhúzódásával a megélhetési viszonyok romlása a közösségi adakozás lehetőségeit beszűkítette, s egyúttal előtérbe helyezte a tanítók segélyezésének, illetve az iskolák működőképessége fenntartásának kérdését.

A pusztai iskolák háború alatti látogatottságára vonatkozóan csak a felekezeti jellegű tanintézetekről maradtak fenn adatok az egyházmegyei névtáraknak köszönhetően. A községi és az állami népiskolák adataira források hiányában a felekezeti tendenciák alapján csupán következtetni lehet.

69 1915. augusztus 9-én Debrecen város átiratára határozta el Heves vármegye, hogy csatlakozik az elpusztított felvidéki falvak felépítéséhez. Az egri érsek, Szmrecsányi Lajos iránti tiszteletből a vármegye választása a főpásztor szülőföldjére, Sáros vármegyére esett. Hevesvármegye sárosi falujának iskolája és ovodája. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. november 15. – 1916. július 15.

70 Tanügyi hírek. A Kárpát-ünnep. *Hevesmegyei Tanügy*, 1916. május 15. 50.; Tanügyi hírek. Az iskolák Kárpát-ünnepe. *Hevesmegyei Tanügy*, 1916. június 15. 63.

71 Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1915. április 15. 46.

72 Gondoskodjunk a mi árváinkról! *Hevesmegyei Tanügy*, 1916. november 15. 104.; Tanügyi hírek. Népiskoláink a hadsegítés munkájában. *Hevesmegyei Tanügy*, 1917. január 15. 7.

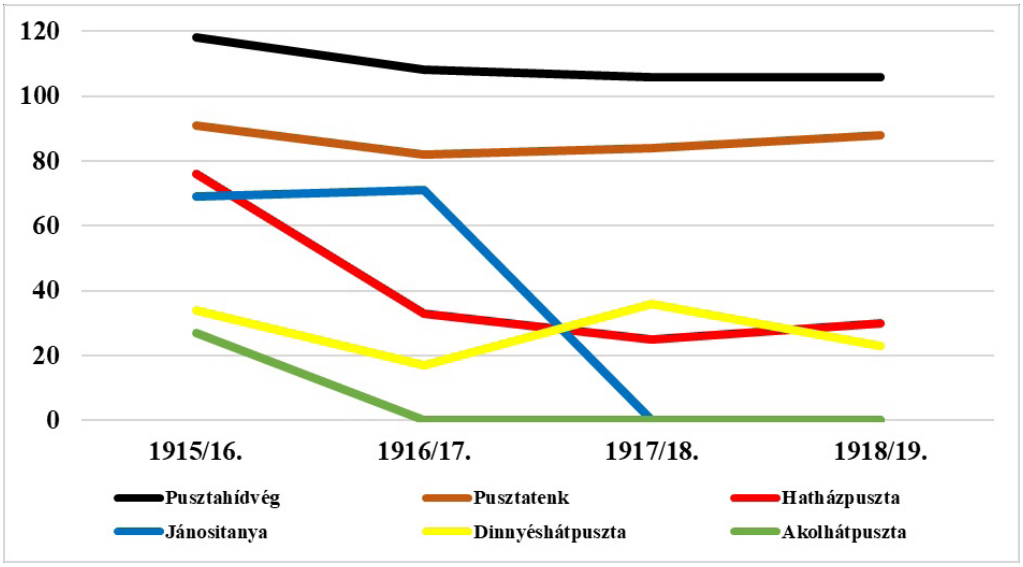

1. diagram – A felekezeti iskolákat látogató mindennapi tankötelesek száma 1915 és 1919 között[73]

A grafikon alapján látható, hogy a világháború éveiben a legnépesebbnek a pusztahídvégi iskola mondható, tanulói létszáma egyszer sem csökkent 100 fő alá. A nagyobbak közé tartozott a pusztatenki tanintézet is, ahol a létszám 82–91 fő között alakult. Ezeknek az iskoláknak a belső világát kisebb mértékben érintette a világégés, hiszen tanítóik elkerülték a hadiszolgálatot, illetve a puszták nagy népességszáma miatt a tanulói létszám egyes tanévek közötti váltakozása is minimális volt. Ezzel szemben a hatházpusztai iskolába az 1915/16-os tanévben még 76 mindennapi tanköteles járt, majd számuk a következő tanévekre drasztikusan lecsökkent, 1916/17-ben 33, 1917/18-ban pedig csupán 25 gyermek látogatta az intézményt. Ingadozó volt az egyes tanévek között a dinnyéshátpusztai tanoda látogatottsága is.

A legsúlyosabb mértékben az akolhátpusztai és a jánositanyai iskolát érintette a világégés, mindkét intézmény tanító nélkül maradt. A hadiszolgálatot teljesítő pedagógus hiányában Akolhátpusztán 1916/17-től, Jánositanyán pedig 1917/18-tól szünetelt a tanítás.[74] Igen jól tükrözik az iskoláztatás háború alatti nehézségeit az erdőtelki plébános pusztatenki iskola kapcsán írt sorai:

> *„A háborús viszonyok miatt általában sokan kimaradoznak az iskolából, sok gyermeket használnak az anyák férjök távollétök miatt és csak szórványosan járnak fel az iskolába, tényleg vizsgára 20 körül jelentkeztek, mert mint a tanító mondja, napszámba is sokan járnak.* (…) *Igen óhajtandó volna egy ministeri vagy megyei rendelet, a mely szerint a munkaadó szigorúan büntettetnék meg ha iskolás*

73 Az Egri Főegyházmegye róm. katholikus népiskolái (…)-ben. Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 1915–1919.

74 Az Egri Főegyházmegye róm. katholikus népiskolái (…)-ben. Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 1915–1919.

gyermekeket napszámosai közé felvesz. Akkor aztán szorgalmasabban járnának a tankötelesek az iskolába több eredményt lehetne a tanítóknak felmutatni."[75]

A plébános meglátásai azonban nemcsak a pusztatenki és a többi tanyasi iskola, hanem például a Pásztói Polgári Fiúiskola kapcsán is megállták helyüket. Erre munkájában Gortva János is rámutatott, amikor a polgári iskola tanulói létszámcsökkenését azzal magyarázta, hogy a tanulóknak sok esetben át kellett vállalni a családfenntartói szerepet. Látszik tehát, hogy ez a tendencia nemcsak a pusztai iskolákat, hanem egyéb intézménytípusokat is érintett.[76]

A nagy háború időszakáról megállapítható, hogy a pusztai népiskolák társadalmi helyzete kettős volt. Egyrészt a jótékonykodás terén a polgári iskolákhoz és a belterületi népiskolákhoz hasonlóan anyagi erejük függvényében több alkalommal is igyekeztek csatlakozni az országos trendhez, tehát csökkent az elszigeteltségük. Másrészt a háború okozta tanítóhiány sokkal súlyosabban érintette a tanyasi intézményeket, ami miatt több helyen szüneteltetni kellett az oktatást. Az ekkorra már többnyire osztott falusi és városi népiskolák esetében e jelenség ritkábban fordult elő, így ebből a szempontból a tanyasi népiskolák továbbra is az oktatási rendszer peremterületén maradtak.

A klebelsbergi felemelkedés és az újabb háborús mélypont

Az első világháború utáni hatalmi űr és zűrzavaros időszak a pusztai iskolák életére is rányomta bélyegét. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29-én kiadott XXIV. számú rendelete államosította a felekezeti és községi iskolákat. A román megszállás idején Dinnyéshátpusztán és Akolhátpusztán a tanítás menetét az is nehezítette, hogy a vörös katonák egy részét az iskola épületében szállásolták el. Dinnyéshátpusztán a Tisza közelsége miatt a helyzet még kritikusabbá vált, mivel az iskolától alig 150 méterre volt a vörös katonák hadiállása.[77] A fehérterror idején több dél-hevesi pusztai iskola tanítója ellen indítottak fegyelmi vizsgálatot, részben a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartás, részben az iskolai feladatok elhanyagolása miatt. Példaként hozható erre Molnár Kálmán hatházpusztai, Urbán Gábor dinnyéshátpusztai, Szilágyi Lajos akolhátpusztai és Benkovics Béla pusztatenki tanító.[78] A húszas évek első harmadában számos tanintézet működése szünetelt, például 1919 júliusa és 1922 februárja között tanító hiánya miatt a hatházpusztai, az 1922/23-as és az 1923/24-es tanévek jelentős részében vörhenyjárvány, a tüzelőanyag hiánya, illetve a tanító betegeskedése miatt az akolhátpusztai iskoláé is.[79]

A háborús nehézségek ellenére a népoktatási hálózat fejlesztése nem torpant meg teljesen. Még a világháború idején, 1917 novemberében megkezdték az előkészületeket egy új állami iskola szervezésére, amit a Szász-Coburg-Gothai Fülöp herceg tulajdonát képező, közigazgatásilag Pélyhez tartozó Pusztahatrongyoson terveztek felállítani.[80] A pusztán korábban egy magániskola biztosította a tanulók oktatását. Az új, nyilvános joggal

75 EFL X. Erdőtelek 4397/1917.

76 Gortva 2020. 153.

77 EFL X. Tiszanána 4050/1919.; Kisköre 312/1924.

78 EFL X. Kisköre 3652/1919.; 6257/1923.; Tiszanána 3655/1919.; Erdőtelek 361/1920.

79 EFL X. Kisköre 3512/1922.; 6257/1923.; 312/1924.; Sarud 4993/1923.

80 MNL HVL VI.501. 137. k. 2408/1917. Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Pusztahatrongyos*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont

felruházott tanintézet szervezésével kapcsolatos kötelezvényt a puszta haszonbérlője, Klár Jenő első ízben 1918 májusában, másodízben pedig októberben állította ki. A tanoda szervezéséről szóló okiratot ifj. gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918. szeptember 30-án bocsátotta ki. Ennek eredményeként az intézmény – melyben egy 35 m^2 területű tanterem várta a tanulókat – 1919 tavaszán megnyithatta kapuit.[81]

A húszas évek első harmadában a Tiszafüredhez tartozó tanyákon is megkezdődött a háború miatt elhalasztott három, illetve Gyöngytanyán is egy új állami iskola kiépítése. Ennek eredményeként nyitotta meg kapuit az 1920/21-es tanévben a pusztakócsi – későbbi nevén jusztustanyai –, az 1922/23-as tanévben a filagóriástanyai, az 1923/24-es tanévben a töviskesi, illetve a gyöngytanyai tanoda.[82]

Klebelsberg Kuno népiskola-építési programját megelőzően, 1925 nyarán újjáalakították az 1917-től szünetelő szárazbőpusztai iskolát, melynek ablakait, ajtóit ekkorra már teljesen széthordták, épületét pedig birkaólnak használták.[83] Az újraindított iskolát ekkor még ideiglenes épületben helyezték el, hiszen az iskolaház 1928 nyarára épült fel a Papp-Szász Ida helybeli földbirtokosnőtől vásárolt telken. A tanoda elhelyezése azonban kedvezőtlen volt, mivel egy, a tanyától távol eső, árvizes területre épült.[84]

Új pusztai iskolákat kapott Heves község is Császpusztán, Sárgapusztán, illetve Hercegtagon. Az előkészületek már 1924-ben megkezdődtek, melynek eredményeként a Sárgapusztán található Polgár Sándor-féle szőlőtelepen, illetve Császpusztán 1925-ben meg is nyílt az új, római katolikus jellegű intézmény.[85] A tanító megválasztásával kapcsolatos fennakadások miatt Hercegtagon csak 1926 elején kezdődhetett meg a tanítás.[86] Az újonnan szervezett tanintézetek elhelyezéséről a tanyák birtokosainak kellett gondoskodniuk, így a Sárgapusztán és a Hercegtagon létesített iskolát már a megnyitáskor bérelt épületben, szabályszerűen állították fel. Ezzel szemben a császpusztait csak ideiglenesen tudták berendezni a Fehérváry-féle alapítványi birtok egyik épületében.[87]

A Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter vívmányaként megalkotott 1926. évi VII. törvénycikk hatályba lépését követően Dél-Hevesben is felgyorsult a tanyasi iskolák építésének folyamata. A meginduló népiskola-építési akció keretében a kultuszminiszter a filagóriás-, a gyöngy-, a jusztustanyai, a töviskespusztai, a császpusztai, valamint a pusztafogacsi iskola építési költségeinek fedezésére intézményeként 150 millió korona államsegélyt engedélyezett. Az államsegély mellett Klebelsberg az Országos Népiskolai

a „*Hatrongyospusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Hatrongyospusztaként említem.

81 MNL HVL VI.501. 138. k. 695/1918.; 117. d. Hatrongyospusztai Állami Elemi Népiskola törzskönyve, 1920.; Hírek. Új népiskola. *Egri Újság,* 1919. március 21. 2.

82 MNL HVL VI.501. 140. k. 3504/1920.; 4512/1920.; 143.k. 2615/1923.; 4704/1923.; 5990/1923.; 6116/1923. Az 1913 és 1951 közötti helységnévtárakban a külterületi lakott hely „*Töviskes*" elnevezéssel szerepel. Az itt felállított iskola hivatalos nevében viszont a „*Töviskespusztai*" jelző áll. Az egyértelműség kedvéért a külkerületi lakott helyet a továbbiakban Töviskespusztaként említem.

83 Szárazbő és a művelődés. *Egri Népújság,* 1921. június 2. 4.; Mi történt a szárazbői pusztán? *Magyar Szó,* 1922. július 26. 2.; Pályázatok. *Néptanítók Lapja,* 1925. június 15. 34.

84 MNL HVL IV.404.a. 7566/1941.; MNL HVL VI.501. 148. k. 4318/1928.; Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948.

85 EFL X. Heves 4208/1924.; 4335/1925.; 699/1926.; 700/1926.

86 EFL X. Heves 720/1926.

87 EFL X. Heves 3223/1926.; 5984/1927.

Építési Alapból a tiszafüredi négy külterületi tanintézet részére egyenként 80 millió, a pusztafogacsi tanoda részére pedig 100 millió korona rövid lejáratú építési kölcsönt is engedélyezett. A program keretében építendő iskoláknak szilárd alapanyagokból – téglából és kőből – kellett épülniük a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tervei alapján.[88] Az Egri Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal által 1926 áprilisában kiírt versenytárgyalás eredményeképpen 1927-ben elkészült a gyöngy- és a jusztustanyai, 1928-ban pedig a töviskespusztai iskola épülete.[89] Az 1927 márciusában kiírt versenytárgyalás eredményeképpen 1927 nyarára felépült a császpusztai iskolaépület is, amelyet szeptemberben adtak át rendeltetésének.[90]

4. kép – A császpusztai iskola 1927-ben emelt épülete (a fotó az 1950–1960-as években készült)

A filagóriástanyai iskola épületének felállítása a telekügy rendezése miatt váratott magára, az építkezésre a versenytárgyalást csak 1928 májusában hirdette meg az Államépítészeti Hivatal. Az épület 1929 szeptemberére készült el, melyet az új tanév elején át is adtak rendeltetésének.[91] A hevesi külterületi iskolák alapításával egyidőben a Tarnamérához tartozó pusztákon is létesítettek tanodákat. Pusztafogacson az évtizedekkel korábban félbeszakadt iskolaalapítás 1924 elején került ismét napirendre. A már említett államsegély és kölcsön igénybevételével, ám római katolikus jelleggel létesített intézmény a Torba Emánuelné Gyurkó Angyéltól megvásárolt 2000 négyszögöl területű telken 1926

88 Tanyai iskolák építése. *Hevesvármegyei Népművelés*, 1926. április 15. 28–29.

89 Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözvények. Versenytárgyalási hirdetmény. *Heves Vármegye Hivatalos Lapja*, 1926. május 13. 74.; MNL HVL VI.501. Iskolai törzskönyvek, 1948.; 148. k. 3962/1928.

90 Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözvények. Versenytárgyalási hirdetmény. *Heves Vármegye Hivatalos Lapja*, 1927. március 31. 59.; EFL X. Heves 5984/1927.

91 Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözvények. Versenytárgyalási hirdetmény. *Heves Vármegye Hivatalos Lapja*, 1928. június 14. 113.; MNL HVL VI.501. 149. k. 4510/1929.

októberében épült fel, ám csak 1928 januárjában nyithatta meg kapuit a tanulók előtt.[92] A pusztafogacsi iskola alapításával párhuzamosan épült fel az ugyancsak Tarnamérához tartozó, dr. Hirsch Albert birtokát képező Vincetanyán egy uradalmi tanoda. Ebben a népiskolában a tanítás 1927 márciusában vette kezdetét Heveder Piroska tanítónő vezetésével.[93]

Az 1930-as években az iskolák alapításának és építésének lendülete a gazdasági világválság, illetve Klebelsberg halála következtében alábbhagyott, csupán az évtized második felében merült fel a Hevestől délkeletre fekvő Fácányos tanyán egy új oktatási intézmény létesítése. A tanyán lakó tankötelesek az 1935/36-os tanévig részben a hevesvezekényi, részben pedig a hevesi központi iskolát látogatták, majd az 1936/37-es tanévben a tanya birtokosa, dr. Balázs Gábor a tankötelesek helyzetén úgy igyekezett segíteni, hogy saját költségén egy okleveles tanítót alkalmazott, tanterem céljára egy bebútorozott helyiséget biztosított. Mivel az 1937/38-as tanévtől Balázs Gábor már nem vállalta tovább az iskola saját erőből való fenntartását, ezért más módon kellett gondoskodni a tanyán lakó 45 gyermek oktatásáról, így 1937 nyarán kérelmezték egy államsegélyes, felekezeti jellegű tanintézet felállítását. A fácányosi tanoda végül római katolikus jellegű magániskolaként kezdte meg működését.[94]

A korszakban a már meglévő tanyasi iskolák fejlesztése minimális volt, azok egy kivételével egy tanteremből álló, osztatlan népiskolák voltak, miközben a belterületi tanintézetek többsége legalább két tanteremmel és ugyanennyi tanítóval bírt. A megnövekedett tanulói létszám miatt részben osztott intézményként egyedül a pusztatenki működött, ahol a második tanítói állásra 1926. március 15-én választották meg Kovácsik Erzsébetet. Ezzel párhuzamosan, 1926-ban lebontották a régi iskolaház épületét, és 125 millió korona klebelsbergi államsegélyből új, két tanteremből álló iskolát emeltek.[95] A tankötelesek nagy száma miatt Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1942 júniusában a hercegtagi iskolának is előírta a második tanteremmel való bővítését. A tervet a II. világháború alatt többször elhalasztották, majd 1946-ban – vélhetően a kedvezőtlen anyagi, gazdasági viszonyok miatt – végleg lekerült a napirendről.[96]

Az új iskolák alapítása, illetve a meglévők fejlesztése mellett ebben az időszakban is voltak olyan iskolák a dél-hevesi pusztákon, amelyeknek fennmaradása bizonytalan volt. 1925-ben a pusztahanyi községi iskolában a cselédség gyakori költözése folytán a tanulók száma annyira lecsökkent, hogy az év tavaszán a község határozatot hozott az iskola egyházi kezelésbe adásáról, illetve Pusztatenkre való áttelepítéséről. Az elképzelés nem valósult meg, mivel Pusztatenken időközben megszervezték a második tanítói állást, a pusztahanyi tanítónő pedig távozott posztjáról. A tanintézetben az oktatás így 1925 és 1928 között szünetelt. Az újbóli megnyitás érdekében a tanoda jellegét 1927-ben római katolikus felekezeti jellegűre változtatták, majd 1928 őszén Lendeczki Erzsébetet választották meg tanítónőnek.[97] Az 1930-as évek végére az iskolaépület már meglehetősen rossz állapotba

92 MNL HVL V.280. 18. d. 7. Pusztafogacsi iskola építése; EFL X. Tarnaméra 2249/1928.
93 EFL X. Tarnaméra 3838/1932.
94 EFL X. Heves 4244/1937.
95 EFL X. Erdőtelek 3335/1926.; 3829/1926.; Tanyai iskolák építése. *Hevesvármegyei Népművelés*, 1926. április 15. 28–29.
96 MNL HVL VI.501. 154/1946.
97 EFL X. Erdőtelek 6167/1927.; 5427/1928.; 3715/1939.

került, a körzeti iskolafelügyelő az 1939 májusában tett látogatása során a tanoda környékét piszkosnak és szemetesnek, az épület vakolatának nagy részét lehullva, a kéményt düledező állapotban találta. A tanterem ablakai piszkosak, a padok a kisebb tanulók számára egészségtelenek, ráadásul írásra alkalmatlanok voltak. A tanterem felszerelése olyannyira nem felelt meg a követelményeknek, hogy abban mindössze egyetlen tábla állt rendelkezésre. Júniusban az erdőtelki iskolaszék határozatban rögzítette a hiányosságok államsegélyből történő felszámolását. Az intézmény sorsát azonban végérvényesen megpecsételte az alispán 1939. október 10-én kelt 20.112. számú rendelete, amely az iskola telkét 1941. január 1-i hatállyal Erdőtelektől Dormándhoz csatolta. A kialakult helyzet miatt a gyakorlatilag hasznavehetetlen, életveszélyes állapotban lévő, az 1939/40-es tanévben már mindössze csak 18 tanuló által látogatott iskolában a tanítást 1940 szeptemberétől decemberéig szüneteltették. Az átcsatolás előtt lévő telken álló tanoda felújítását és további fenntartását Erdőtelek község az 1941. február 25-én tartott képviselő-testületi ülésen megtagadta, ugyanakkor elhatározta az iskolaépület lebontását. A politikai község állásfoglalásának ismeretében a hitközségi képviselő-testület a február 26-án tartott ülésén határozatot hozott a pusztahanyi tanoda végleges megszüntetéséről.[98]

Nehéz helyzetbe került a bérelt épületben elhelyezett sárgapusztai iskola is. A Polgártanya átalakítása miatt az intézmény közvetlen közelében egy mezei vasutat, egy lóhajtású járgányt és egyéb, a gazdaság működéséhez szükséges eszközöket létesítettek. A balesetveszély elkerülése érdekében a tanya tulajdonosa, dr. Polgár Lajos kérte az iskolaépület 1938. augusztus 31-ig történő kiürítését és saját használatába visszabocsátását. Mivel az ügyben intézkedés nem történt, Polgár Lajos méltányosságból 1939. augusztus 31-ig engedélyezte az intézmény eredeti helyén való meghagyását. Az iskola áthelyezése még 1940 februárjára sem történt meg, az évekig húzódó ügy során 1939-től többször felmerült a tanintézet szüneteltetése, illetve bezárása.[99]

Hasonló helyzetben volt a szárazbőpusztai tanoda is. Az előnytelen elhelyezés több alkalommal akadályozta az iskola megközelíthetőségét, továbbá a gyakori árvizek miatt 1941-re az épület már használhatatlanná vált. Ezért az intézményt 1942-ben 500 méterrel arrébb, az úgynevezett Gellén-tanya szomszédságába helyezték át.[100]

A II. világháború harci cselekményei megviselték a térség pusztai iskoláit. Számos iskolában szünetelt a tanítás részben az épületet és a berendezést ért háborús károk, részben az elmenekült, illetve hadifogságba esett tanítókból fakadó tanítóhiány, részben pedig a szénhiány miatt. Néhány iskola már az 1941/42-es tanévben szüneteltette működését. Ennek oka ekkor még kivétel nélkül az országosan is problémát okozó tanítóhiányban keresendő. Magyarország 1941 júniusában belépett a háborúba, így a hadviselésre alkalmas férfiak zömét a frontra hívta a kötelesség, számos iskola – különösen a kisebbek – maradt tanító nélkül. A dél-hevesi térségben jó példa erre az akolhátpusztai, illetve a sárgapusztai tanoda. Akolhátpusztán a tanítónő, Ónody Mária 1941 nyarán lemondott állásáról. A megüresedett álláshelyet megpróbálták tanítónővel betölteni, sikertelenül, így az iskolát tanítóhiány miatt 1941-től szüneteltetni kellett. Az akolhátpusztai gyermekeket

98 EFL X. Erdőtelek 3715/1939.; 4530/1940.; 1916/1941.

99 EFL X. Heves 116-IV/5-1938.; MNL HVL VI.501. 159. k. 1687/1939.; 160. k. 4723/1940.; 162. k. 759/1942.

100 MNL HVL IV.404.a. 7566/1941.; MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948.

innentől a környező falvakban taníttatták a szülők.[101] 1941 novemberétől – ugyancsak a tanító lemondása miatt – a fácányosi iskolában is megszakadt a tanítás. Itt problémaként jelentkezett, hogy a tanya birtokosát, dr. Balázs Gábort zsidónak minősítették, birtokát pedig az 1942. évi XV. törvénycikk értelmében – mint zsidóbirtokot – felosztásra ítélték. 1942 őszén a tanítónak is hadiszolgálatra kellett bevonulnia, így a tanítás ismét szünetelt. Az iskola ügye még 1943 nyarán sem volt rendezve, ezt követően nem maradt fenn adat annak működéséről.[102]

Részben az évek óta megoldatlan elhelyezési problémák, részben György Antal tanító távozása okán 1942-től a sárgapusztai tanintézet sem működött.[103] A német megszállás idején, 1944 áprilisában elmenekült álláshelyéről a szárazbőpusztai tanítónő, ezért tanítóhiány miatt az oktatást itt is évekig nélkülözni kellett.[104] Ezzel egyidőben, 1944. április 22-től a tanító hadiszolgálatra történt bevonulása miatt felfüggesztették az oktatást a pusztafogacsi iskolában is.[105] Dinnyéshátpusztán a tanítót – Urbán Gábort – 1944. szeptember 1-én nyugállományba helyezte a vallás- és közoktatásügyi miniszter. A tanítóhiányra tekintettel az iskolát fenntartó szatmári püspök, dr. Scheffler János kérelmezte a nyugalmazott pedagógus méltányossági alapon – ideiglenes helyettesként – történő továbbalkalmazását az 1944/45-ös tanévre, amit a miniszter engedélyezett is. Ennek köszönhetően 1944. szeptember 1-én ugyan kezdetét vehette a tanítás, de a szovjet hadsereg közeledésének hírére október 12-én a tanya lakossága az északabbra fekvő Jánositanyára menekült, ahonnan csak december 1-én tért vissza. Tanulók hiányában az oktatás ez idő alatt szünetelt, majd 47 tanulóval indult újra.[106] Kedvezőtlen helyzetben volt a pusztahídvégi iskola is, ahol a pedagógus katonai szolgálata, majd hadifogságban tartózkodása miatt 1944 szeptemberétől nem volt oktatás, ugyanis a kedvezőtlen lakás és élelmezési viszonyok miatt helyettes tanítót nem sikerült a pusztára fogadni.[107] A háborús helyzet miatt az 1944/45-ös tanévben a császpusztai iskolában sem volt oktatás.[108]

A hadműveletek, a frontátvonulás során valamennyi tanintézet épülete kisebb-nagyobb mértékben megsérült, ami szintén akadályozta az oktatói munkát. Súlyosabban rongálódott a kétútközpusztai iskola épülete, melynek külső vakolata felerészben leomlott, ablakai teljes egészében kitörtek. Megsemmisült az intézmény könyvtára, bútorzatából a szekrény elveszett, a vaskályha összetört. Hasonló pusztítás érte a jánositanyai iskolát is, az épület falainak 50%-a omladozott, ablakai megrongálódtak, a tanítói lakás is teljes egészében elpusztult. A tanoda berendezése közül tönkrement a tanítói asztal és szék, a szekrény, valamint a padok fele. Teljes mértékű pusztulás érte az intézmény könyvtári állományát is. Jusztustanyán a front átvonulásakor az iskola tetőzete, az ajtók és ablakok

101 EFL X. Kisköre 5244/1941.; Az Egri Főegyházmegye római katolikus iskolái az 1941/42. iskolai évben. Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 1942. 46.
102 MNL HVL VI.501. 2046/1943.
103 MNL HVL VI.501. 162. k. 2148/1942.
104 MNL HVL XXIII.18.c. 7. d. 13.
105 MNL HVL VIII.228.b. 6.
106 EFL X. Tiszanána 4486/1944.; MNL HVL VI.501. 4536/1947.
107 MNL HVL VI.501. 149/1946.; 2946/1946.
108 MNL HVL VIII.148.b. Hevesi R. K. Elemi Népiskola anyakönyvi naplója 1944/45–1945/46; Pusztacsászi Népiskola anyakönyvi és osztályozási naplója 1945/46. tanév.

megrongálódtak, az iskolai padok egynegyede, a bútorzat és a könyvtári állomány teljes egésze elpusztult.[109]

Heves 1944 decemberétől 1945 márciusáig tartó kiürítése során teljesen megsemmisült a hercegtagi tanoda bútorzata, illetve felszerelése.[110] Használhatatlan állapotba került a háború során a hatházpusztai iskola és tanítói lakás épülete is, mivel a frontvonal közvetlenül a tanintézet közelében állt mintegy egy hónapig. A régi, megrongálódott iskolaépületet – mivel teljesen javíthatatlanná vált – 1948 márciusában le kellett bontani.[111] A háború pusztítása nem kerülte el a szárazbőpusztai tanodát sem, a padok, az ablakok, valamint a taneszközök is tönkrementek.[112] Enyhébb kár érte a filagóriás- és a gyöngytanyai iskolákat. Az épületeken itt csak az ajtók és ablakok rongálódtak, illetve semmisültek meg. A tanoda berendezését és a könyvtári állományt már nagyobb pusztítás érte. A padok egynegyede tönkrement, emellett a gyöngytanyai iskola bútorainak mintegy fele, könyvtárának teljes egésze, a Filagóriástanyán pedig a bútorok mintegy 20%-a, könyvtárának 90%-a esett a háború áldozatául. Három aknatalálat miatt kisebb mértékben megsérült a dinnyéshátpusztai tanintézet tetőzete, illetve ablakai, a könyvtári állományból pedig 31 kötet pusztult el. Az iskolaépület belsejében nem keletkezett kár. Kisebb mértékű pusztítás érte a pusztahídvégi és a töviskespusztai iskolákat. Az iskolaépületen mindkét helyen csupán az ablaküvegek törtek ki, továbbá Pusztahídvégen megsemmisült az iskolai és könyvtári szekrény, illetve a 190 kötetből álló könyvtár is.[113]

E fejezetben tárgyalt korszak különösen fontos volt a tanyasi iskolák életében. Klebelsberg Kuno népiskola-építési programjának köszönhetően a térség több külterületi iskolája korszerű, modern iskolaépületet kapott, csökkentve ezzel a belterületi és a tanyasi népiskolák közötti infrastrukturális szakadékot. Megállapítható ugyanakkor az is, hogy a pusztai iskolák bővítése egyetlen kivételtől eltekintve ebben az időszakban sem történt meg, az oktatás továbbra is egytanítós, osztatlan formában valósult meg. Ez a jelenség a belterületi népiskolák esetében ekkor már ritkaságszámba ment. A fejezetben láthattuk azt is, hogy a II. világháború eseményei jelentős mértékben visszavetették a tanyasi iskolák fejlődését, a tárgyi pusztítás mellett az egyre súlyosabbá váló tanítóhiány miatt sokkal kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, mint a belterületi népiskolák.

Válság és újrakezdés a koalíciós időszakban

A háború befejezésekor az előző fejezetben említett okok miatt számos iskola nem működött, így a legfontosabb feladat a szünetelő intézmények újraindítása volt. Ezeknek egy része már az 1945/46-os tanév elején megkezdhette működését, így az akolhátpusztai 1945. október 8-án, vagy a pusztafogacsi 1945. november 3-án.[114] Pusztahídvégre annak érdekében, hogy a 80 tanköteles gyermek az iskoláztatást tovább ne nélkülözze, a tanfelügyelő 1946 tavaszán helyettes tanítót rendelt ki, aki az év májusában foglalta el állását.[115]

109 MNL HVL VI.501. Kimutatás a nép-, általános, középfokú és középiskolákról az 1946/47. tanévben.
110 MNL HVL VI.501. 154/1946.
111 EFL X. Kisköre 3512/1947.; MNL HVL XXIII.18.c. 1215-1/167/1950–51.
112 MNL HVL VI.501. 375-2/1948.
113 MNL HVL VI.501. Kimutatás a nép-, általános, középfokú és középiskolákról az 1946/47. tanévben.
114 MNL HVL VIII.243. 5.; MNL HVL VIII.228.b. 6.
115 MNL HVL VI.501. 149/1946.; 2946/1946.

Más iskolákban a továbbra is fennálló tanítóhiány és a romos épület miatt az újraindítás évekig húzódott. Szárazbőpusztán csak 1948 februárjában, Sárgapusztán pedig 1948 szeptemberében indult meg ismét az oktatás, ám utóbbi esetében nem a régi helyen, hanem a puszta területén található Juhász-tanyán.[116] Hatházpusztán a szüneteltetést úgy tudták elkerülni, hogy helyettes állami tanítót rendeltek ki, illetve a használhatatlanná vált épület helyett 1945-ben a plébános kérésére Gaszner Sándor főintéző ingyen felajánlotta az iskola és a tanító részére az intézői lak két szobáját. Az oktatás még így is sok megszakítással zajlott, a tankötelesek csak gyéren látogatták a tanodát. A régi iskolaépületet 1948-ban le kellett bontani, így a tanítás még 1950-ben is az egykori tisztilak épületében lévő 26 m^2-es helyiségben zajlott. Mivel az épületet oktatási célokra használták, ezért 1950. február 22-én államosították.[117]

A háborús időszakot kisebb sérüléssel átvészelő iskolák esetében a tankötelesek nagy száma miatt megpróbálták keresztülvinni a szükséges továbbfejlesztéseket. Pusztatenken a hitközség 1946. augusztus 14-én – a 140 főt meghaladó tankötelesre tekintettel – határozatot hozott a III. tanítói állás megszervezéséről, ám az új álláshely létesítése évekig húzódott.[118] A puszta a 155.670/1947. III. 2. B. M. rendelet értelmében 1947. november 1-én kisközséggé alakult, így iskolájának további tárgyalása már kívül esik e tanulmány keretein.[119] A Tarnamérához tartozó két külterületi tanintézet esetében is foglalkoztak a továbbfejlesztés és az általános iskolává alakítás lehetőségével. Vincetanyán a magas tanulói létszám miatt – az 1945/46-os tanévben 58, az 1946/47-es tanévben 53 tanulója volt – 1946-ban tervbe vették a II. tanítói állás megszervezését, amire végül a tanítóhiány miatt nem kerülhetett sor.[120] Pusztafogacson hasonlóképpen próbáltak meg eljárni, a 79 tankötelesre való tekintettel a tarnamérai hitközség 1947 júliusában elhatározta a II. tanítói állás létesítését, ám itt sem jártak sikerrel.[121] Szerencsésebb helyzetben volt ezen a téren az alatkai és a pusztahídvégi tanoda, mindkét helyen hosszas előkészítés után, 1948 őszén szervezték meg a II. tanítói állást.[122] Fejleszteni kívánta iskolaügyét Tiszaigar község is, ezért 1947-ben új állami népiskola létesítését határozta el a Körtélyes nevű tanyán, amit a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyezett is. Mivel a tanyán csak 14 tanköteles élt, ezért a tanfelügyelő az intézmény vándoriskolaként való felállításához járult hozzá. 1948 nyarára a körtélyesi tankötelesek száma 12-re csökkent, ezért a község elöljárósága elállt az iskolaalapítási tervétől, így ez a népiskola sosem kezdhette meg működését. Helyette a tanulóotthonnal is ellátandó Tiszaigari Körzeti Általános Iskola létesítését szorgalmazta a település, így biztosítva a körtélyesi gyermekek oktatását is.[123]

A szünetelő intézmények újraindítása és a megfelelő képzettségű tanító fogadása mellett más problémával is szembesülni kellett, ami az uradalmi iskolákat érintette. Az

116 MNL HVL XXIII.18.c. 7. d. 13.; MNL HVL VI.501. 375/1948.; 890/1948.
117 EFL X. Kisköre 3512/1947.; 990/1948.; MNL HVL XXIII.18.c. 1215-1/167/1950–51.
118 EFL X. Erdőtelek 4315/1946.; MNL HVL VI.501. Iskolai törzskönyvek, 1948.
119 Hivatalos rész. *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*, 1947. november 7. 1.
120 MNL HVL VI. 501. 3871/1946.
121 EFL X. Tarnaméra 3967/1947.
122 MNL HVL VI. 501. Iskolai törzskönyvek, 1948.; 168. k. 3614/1948.; 3951/1948.; 4209/1948.; 4729/1948.
123 MNL HVL IV. 404.a. 1760/1948.

1945-ös földbirtokreform[124] következtében a nagybirtokok, uradalmak felosztásával ezek az iskolák fenntartó nélkül maradtak. Más fenntartó után kellett nézniük, ami lehetett a hitközség, a politikai község vagy az állam. A római katolikus egyház anyagi megfontolásból kisebb szerepet vállalt a volt uradalmi iskolák átvételében. A tarnamérai római katolikus hitközség 1946. február 3-án határozatot hozott a vincetanyai tanintézet felekezeti jelleggel való további fenntartásáról. Hasonló döntést hozott 1947. június 22-én a kiskörei római katolikus hitközség is a hatházpusztai iskola kapcsán.[125] A dinnyéshátpusztai tanintézet esetében a tiszanánai római katolikus hitközség az 1945. szeptember 8-án hozott határozatában megtagadta a fenntartó nélkül maradt intézmény átvételét, kérte annak államosítását. 1946 januárjában anyagi kapacitás hiányára hivatkozva Tiszanána község elöljárósága is elzárkózott a tanoda átvételétől, így 1946. március 18-án a királyi tanfelügyelő is kérelmezte a dinnyéshátpusztai iskola állami kezelésbe vételét. Mivel az államosítás esetén is a község feladata lett volna a telek, az épület, illetve a berendezés biztosítása és a dologi kiadások fedezése, ezért az eredeti határozatát megváltoztatva az elöljáróság az 1947. július 2-i döntésével kimondta a volt uradalmi iskola községi kezelésbe vételét oly módon, hogy a tanítói fizetés 90%-ának fedezésére államsegélyt vesz igénybe. Az átvétel ügye 1948-ig húzódott, mivel az 1947/48-as tanévben az oktatás tanítóhiány miatt szünetelt. Ténylegesen így sosem kerülhetett községi fenntartásba az iskola, ugyanis az 1948. évi XXXIII. tc. államosította.[126] A dinnyéshátpusztaitól eltérően alakult a szárazbőpusztai tanoda fenntartóváltása. Ebben az esetben Átány község elöljárósága a mielőbbi megnyitás érdekében 1946. augusztus 28-án kérte annak államosítását. Kérelmét a község később módosította, az 1947. május 22-én hozott határozatával saját fenntartásába vette át a szárazbőpusztai iskolát. A tanítás több mint fél évvel később, 1948. február 12-én vehette kezdetét.[127] Az egykori szatmári püspöki uradalom tulajdonát képező, ám a földreform során fenntartó nélkül maradt pusztahídvégi és jánositanyai népiskolák további működtetését 1947-ben a hitközség és a politikai község is elutasította. Emiatt Sarud község elöljárósága 1947. június 13-án kelt határozatával kérte a két pusztai iskola államosítását. Ez a folyamat itt is elhúzódott, a fenntartóváltás csak 1948 tavaszán történt meg.[128]

Az iskolák fenntartásának kérdését az 1948. június 16-án hatályba lépő XXXIII. tc. rendezte. A jogszabály értelmében nyolc pusztai tanoda államosítására került sor a dél-hevesi térségben, melyből kettő községi – alatkai, szárazbőpusztai –, hat pedig felekezeti – dinnyéshátpusztai, hatházpusztai, hercegtagi, császpusztai, pusztafogacsi, vincetanyai – jellegű volt. A tanintézetek állami kezelésbe adása során keletkezett dokumentáció részletes képet nyújt az iskolák külső és belső állapotáról, berendezéséről, valamint taneszközökkel való ellátottságáról. A „fordulat évében" az iskolák épületeinek többsége egy fedél alatt volt a tanítói lakással. Az épületek a legtöbb esetben kő- vagy téglaalapon álltak, vályog falazattal, cserép tetőzettel. Ez alól csupán néhány tanoda jelentett kivételt. A Tiszafüredhez tartozó tanyák iskolaépületei – a klebelsbergi iskolaépítési akciónak köszönhetően – téglából épültek, tetőzetüket eternitpalával fedték. A vincetanyai tanoda

124 A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatásáról szóló 600/1945. számú ME rendelettel életre hívott földbirtokreform.

125 EFL X. Tarnaméra 981/1946.; Kisköre 3512/1947.

126 MNL HVL VI.501. 248/1948.; 2372/1948.

127 MNL HVL VI.501. 375-2/1948.; MNL HVL XXIII.18.c. 7. d. 13.

128 MNL HVL VI.501. 4657/1948.

tanterme a volt uradalmi istálló északi szárnyában helyezkedett el. Az épület kő alapzaton téglából épült, tetőzetét palával fedték. A tanterem mennyezetét vasbetonból készítették, ennek okán a téli időszakban meglehetősen hideg volt.

5. kép – A vincetanyai iskola épülete az államosításkor

Téglából épült a császpusztai és a dinnyéshátpusztai iskola épülete is.[129] Sárgapusztán a tanintézet épületét a földhivatal 1947-ben a Hevesi Földművesszövetkezetnek, majd a szövetkezet lemondását követően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kincstárának juttatta. Az 1944 óta tatarozásban nem részesült, 70 méter hosszú, tégla alapra vályogból épült ingatlan északi részén lévő tiszti lakból két tanítói lakást, a borházból pedig – az 56 tankötelesre való tekintettel – eredetileg két tantermet terveztek kialakítani. A tervekkel ellentétben azonban csak egy tanterem készült el, amelyben 1948 őszén nyílhatott meg újra a sárgapusztai tanoda.[130]

Az iskolaépületek még mindig magukon viselték a háború nyomait, állapotukkal kapcsolatban szinte mindenhol kifogást emeltek. Néhány helyen, például Hercegtagon, illetve Jusztustanyán az épület iskolai része még használható, a tanítói lakás viszont lakhatatlan volt. Jánositanyán az épületet annyira romos állapotban találták, hogy tartva a falazat kidőlésétől, 1950 elején a tanítást már nem a tanteremben, hanem a tanítói lakás

129 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948.

130 MNL HVL VI.501. 890/1948.; Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948.; Iskolai törzskönyvek, 1948.; MNL HVL XXIII.18.c. 7. d. 1. tétel.

egyik szobájában kellett végezni. A legtöbb épület esetében a tetőzet rongáltsága, hiányossága jelentett gondot. Ezek közé tartoztak a pusztafogacsi, a csász-, a hatrongyos-, a rét-, a sárgapusztai, a filagóriás-, a vince-, valamint a csárdatanyai – korábban alatkai – tanintézetek. Utóbbi helyen a cserepek hiányossága miatt nagyobb esőzéskor a víz a falba szivárgott, illetve a tanterem déli sarkába csepegett. Számos esetben az épületek falazata és külső vakolata is szomorú látványt nyújtott. Javítani, illetve pótolni kellett az ereszcsatornákat a szárazbőpusztai, illetve a töviskespusztai iskolákban. Lepergett a vakolata a filagóriástanyai, a pusztafogacsi, a rét-, a töviskes-, a kétútköz-, a csász-, a sárga-, illetve a szárazbőpusztai tanodáknak is. Szárazbőpusztán a vakolatot – mivel az törekes sár volt – a csapadék rendszeresen leáztatta, továbbá az épület statikailag is problémás volt, ugyanis az északkeleti részén megsüllyedt, így a tanítói lakás falazata is megrepedt.

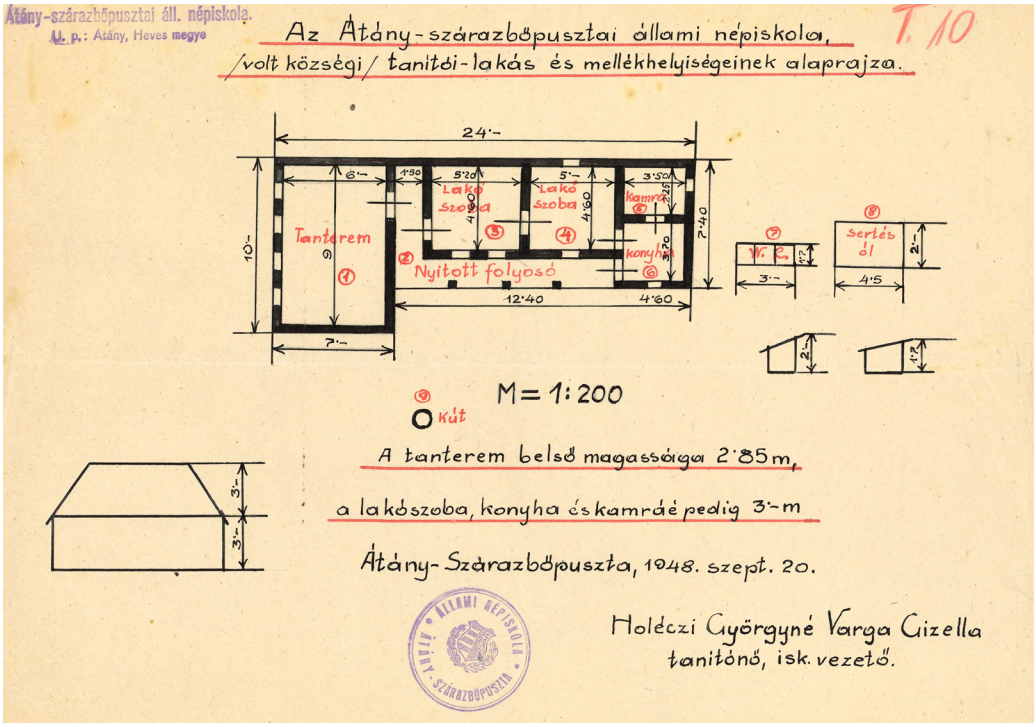

6. kép – A szárazbőpusztai iskolaépület alaprajza, 1948

A kétútközpusztai iskolánál a falazat felét omladékos állapotban találták, Pusztahídvégen pedig az 1876/77-ben épült iskolaépület egyébként jó állapotú falai nedvesedtek. Több helyen – Császpusztán, Sárgapusztán, Hatrongyospusztán, Filagóriástanyán, Rétpusztán, Töviskespusztán – rossz karban voltak az ablakok és az ajtók is, az üvegek rendszerint hiányoztak belőlük. Pusztahídvégen az ajtók és az ablakok kicsik voltak és rosszul záródtak, Hercegtagon pedig mind az ajtók, mind az ablakok hiányoztak a tanítói lakásról.[131]

131 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948.

A tantermek állapota is változatos képet mutatott attól függően, hogy mennyire sújtotta az adott tanyát a háború. Az osztálytermek többségének alapterülete többnyire 50–65 m^2 között alakult. Természetesen kivételek itt is voltak, a legkisebb tantermekkel a kétútközpusztai – 36 m^2 –, illetve a hercegtagi iskola – 42 m^2 – rendelkezett. A legnagyobb iskolatermek Pusztafogacson – 67 m^2 –, Vincetanyán – 68 m^2 –, illetve Pusztahídvégen – 72 m^2 – voltak.[132] A helyiségek bútorzatát és taneszközökkel való ellátottságát tekintve a dinnyéshátpusztai és a vincetanyai iskolák voltak a legkedvezőbb helyzetben. Előbbi esetében huszonegy pad, egy tanítói asztal és szék, egy dobogó, egy kályha, egy állványos tábla, egy számológép, öt térkép, kilenc szemléltető kép, egy üvegrúd és méterrúd volt. Az iskola épületét és a hiányzó tanszereket 1948 végén a minisztérium segítségével kijavították, illetve pótolták, így jutott az intézmény többek között tizennégy új padhoz és három szemléltető képhez.[133] Nagyon hasonló volt a vincetanyai tanoda berendezése és taneszközkészlete, amely húsz padból, egy tanítói asztalból és két székből, egy vaskályhából, egy iratszekrényből, egy dobogóból, két táblából, két zsinórírás tanítását segítő falitáblából, egy földgömbből, öt fali térképből, húsz szemléltető képből, egy űrmértékből és hosszmértékből állt.[134] Teljesnek volt mondható a töviskespusztai iskola bútorzata is. A többi intézmény tantermeiben többnyire padok, tanítói asztalok és székek, dobogók, kályhák, irattartó szekrények, táblák voltak. A hiányosságok tekintetében jelentős eltérések figyelhetők meg. Teljes egészében elpusztult a bútorzat a rétpusztai és a jusztustanyai iskolákban. Előbbi helyen mindössze négy darab pad és egy kályha, utóbbiban csupán tizenkilenc pad maradt az osztályteremben. A fent említett, bútorzatot teljesen nélkülöző tanodáknál valamivel kedvezőbb helyzetben volt a többi iskola. A bútorok közül nem rendelkezett megfelelő mennyiségű paddal a hercegtagi, a pusztahídvégi, a szárazbőpusztai, a császpusztai, a jánosi-, a csárda-, a filagóriás-, illetve a gyöngytanyai iskola. Ezen felül Jánositanyán nem volt tanítói asztal és szék, Csárdatanyán, Jánositanyán, Pusztahídvégen dobogó, Kétútközpusztán és Gyöngytanyán irattartó szekrény, Császpusztán tábla, kályha, illetve irattartó szekrény, Filagóriástanyán tábla. A kiegészítő berendezési tárgyak közül Pusztahídvégről, Filagóriástanyáról, Töviskespusztáról hiányzott a fásláda és a víztartó, továbbá mindezek mellett Hercegtagról, Rétpusztáról, Csárda-, Gyöngy-, Jusztus- és Jánositanyáról a fogas is. Bár a kétútközpusztai iskola a szükséges bútorokkal el volt ugyan látva, vélhetően azoknak rossz állapota miatt mégis szükséges volt új tanítói asztal és szék, illetve kályha beszerzése.[135] Teljesen nélkülözték a taneszközöket a hercegtagi, a pusztahídvégi, a jánositanyai, valamint a Tiszafüredhez tartozó tanyasi iskolákban. Szárazbőpusztán, Csárdatanyán és Császpusztán nem voltak számológépek, térképek, illetve szemléltető képek, ezenfelül Szárazbőpusztán mértékek sem. A kétútközpusztai iskolából csupán a szemléltető eszközök és képek hiányáról tettek jelentést.[136]

132 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948; 3871/1946.

133 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; 2288/1948.; 4342/1948.

134 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; 3871/1946.

135 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948.

136 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948.

A tanintézetek világítása kivétel nélkül petróleumlámpával, fűtése fa- vagy széntüzelésű kályhákkal történt. Utóbbi több helyen a tüzelőanyag – Pusztahídvég és Jánositanya – vagy a kályha – Császpuszta – hiánya miatt problémába ütközött. A legtöbb helyen megoldatlan volt a vízellátás, amelyet az iskola telkén lévő kutak biztosítottak, ám a víz számos helyen – Csárdatanyán, Császpusztán, Pusztahídvégen, Kétútközpusztán, Filagóriástanyán és Rétpusztán – ihatatlan volt. A hatrongyospusztai, a hercegtagi, a szárazbőpusztai és a jánositanyai iskola telkén pedig nem volt kút sem, ezért például Hercegtagon körülbelül 100 méterről kellett a vizet hordani, továbbá illemhely híján a tanulók a 75 méterre lévő magánárnyékszéket voltak kénytelenek használni.[137] A felekezeti fenntartású iskolák államosításával párhuzamosan széles körű társadalmi mozgalmat indítottak, amely a „*dolgozók az iskoláért*" nevet viselte. A program keretében megalakított iskolaépítési bizottságok munkájának köszönhetően 1948 őszére a térség számos külterületi iskolája is kisebb-nagyobb mértékű tatarozásban részesült.[138]

E fejezet végéhez érve elmondható, hogy a II. világháborút követően az oktatás beindítása és az anyagi károk helyreállítása mellett a tanyasi iskolák egy részének más problémával is meg kellett küzdenie, amely pedig a földbirtokreformból eredő fenntartóhiány volt. A földbirtok-politika változása az uradalmi iskolák fennmaradását veszélyeztette, ugyanis a kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt számos esetben mind a politikai község, mind az egyház vonakodott ezen intézmények fenntartási költségeit magára vállalni. Az említett jelenség ismét hangsúlyozta a tanyasi iskolák periférikus jellegét. Fejlesztés és bővítés terén – bár több helyen kísérletet tettek rá – szintén az elmaradottság jellemezte őket, a II. tanítói állást csupán a csárdatanyai és a pusztahídvégi iskolákban sikerült megszervezni.

A tanyasi iskolák alkonya

Az 1950-es évekkel új korszak kezdődött Dél-Heves pusztai iskoláinak életében, ugyanis ezen intézmények csillaga innentől kezdve fokozatosan leáldozott. Az 5.201/4/II.-1/1950. (I. 29.) BM rendelet értelmében 1950. február 1-én a Pusztakócson található öt tanyasi iskola Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez került.[139] Még ezt megelőzően, 1949 őszén a Heveshez tartozó Gergelytelepen új tanyasi iskolát létesítettek, így az 1949/50-es tanév végén 14 pusztai iskola működött a térségben, melyek túlnyomórészt osztatlan tanintézetek voltak. Kivételt csupán a csárdatanyai és a pusztahídvégi intézmények képeztek, ahol két-két tanulócsoport működött.[140]

137 MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára, 1948; Iskolai törzskönyvek, 1948.

138 Gál 2023. 109.

139 A belügyminiszter 5.201/4/II-1/1950. (I. 29.) számú BM rendelete számú rendelete a megyék nevének, székhelyének és területének megállapításáról szóló 4.343/1949. (XII. 14.) számú MT rendelet rendelet egyes rendelkezéseinek hatálybaléptetése és végrehajtása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1950. január 29. 157–158.

140 MNL HVL VI.501. 169. k. 2615/1949.; MNL HVL XXIII.18.c. 1210–21/1950–51.

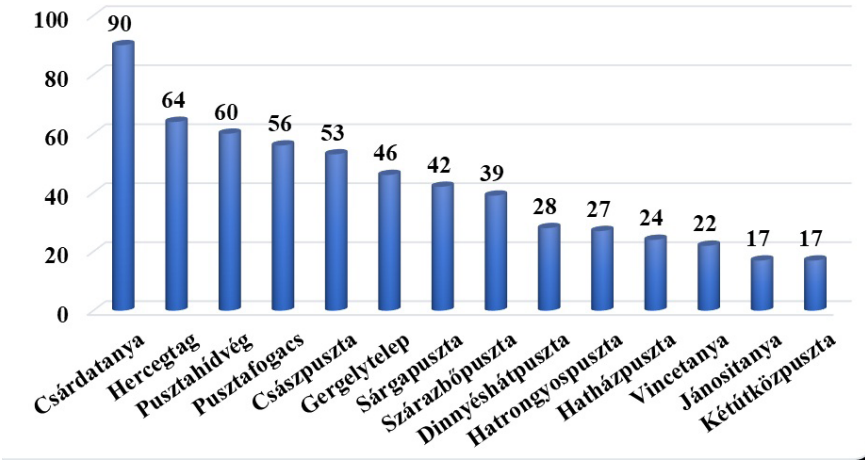

2. diagram – A dél-hevesi tanyasi iskolák tanulói létszáma az 1949/50-es tanévben[141]

A diagramra tekintve látható, hogy az iskolák tanulói létszáma nagyon változatos képet mutatott, a legnagyobb intézmény a csárdatanyai volt közel 90 fős létszámmal, de a nagyobbak közé tartozott a hercegtagi, a pusztahídvégi, a pusztafogacsi és a császpusztai iskola is, ahol a tanulói létszám meghaladta az 50 főt. A legkisebb tanintézet a jánositanyai és a kétútközpusztai volt, ahol a létszám még a 20 főt sem érte el, de szerényebb létszámmal működött a vincetanyai és a hatházpusztai is.

A fennmaradt szakfelügyelői jelentéseknek köszönhetően megismerhető a térség néhány iskolájának 1949/50-es tanévi állapota. A tantermek elhelyezése a II. világháború utáni viszonyokhoz képest többnyire megfelelő volt, kifogás alá csupán a hatházpusztai és a hercegtagi esett. Hatházpusztán a tanterem – mivel csak egyetlen ablakkal bírt – sötét, Hercegtagon pedig a tanulók számához képest kicsi volt, és higiéniailag sem felelt meg az elvárásoknak. Pusztahídvégen – ahol ekkor már csupán alsó tagozat működött – 1949. december 1-én egy másik tantermet is az iskola rendelkezésére bocsátottak, így az I–IV. osztályban tanuló hatvan gyermeket két tanulócsoportra tudták osztani. Ez a fejlesztés csupán átmeneti megoldást jelentett, katonai besorozás miatt 1951 januárjában ismét egy tanító tevékenykedett az intézményben egy tanulócsoporttal. A tanoda épülete jó állapotban volt, a legfőbb problémát a megfelelő mennyiségű taneszköz – csupán 2 darab térképpel bírt –, illetve a tüzelő hiánya jelentette. A taneszközökkel való ellátottság terén a korábbi időszakhoz képest nem történt számottevő változás a többi tanodában sem. A pusztahídvégi mellett jelentősebb mértékű hiánnyal küzdött a hercegtagi, a jánositanyai, a császpusztai, illetve a hatrongyospusztai iskola is, az elégtelenség többnyire a szemléltető képekben és térképekben mutatkozott. Császpusztán mindössze egy, a tanításhoz célszerűtlen kis tábla volt a tanteremben, a szemléltető eszközök és térképek teljes egészében hiányoztak. Nem rendelkezett semmiféle taneszközzel a kétútközpusztai tanoda sem, ahol – részben emiatt, részben pedig azért, mert 1949 októberétől 1950 januárjáig a tanyán nem volt rendszeres oktatás – a gyermekek előmenetele jelentős hátrányt szenvedett. A tantermek bútorzata tekintetében – a hatházpusztai iskola kivételével, ahol új és kifogástalan padok és tábla

141 MNL HVL XXIII.18.c. 1210–21/1950–51.

állt rendelkezésre – leginkább a régi, pedagógiailag célszerűtlen iskolapadok hagytak kívánnivalót maguk után, ami különösen Hercegtagon, Császpusztán, Hatrongyospusztán, valamint Pusztahídvégen volt tapasztalható. A padok mellett Császpusztán a tantermi szekrény, Jánositanyán a katedra, a tanítói asztal és székek, Kétútközpusztán a szekrény és a tanítói asztal hiányát rögzítették a jelentésekben, valamint Hercegtagon a kopott és zsíros felületű táblát. A legtöbb helyen továbbra is megoldatlan volt az iskola és a tanulók ivóvízzel való ellátása, Hatrongyospusztán az intézmény közelében egyáltalán nem létezett kút, de Pusztahídvégen is csak az 500 méterre lévő magánkutat tudták használni. Közegészségügyi szempontból kockázatot jelentett a hercegtagi iskolánál az illemhely hiánya, a tanulók az iskola környékén voltak kénytelenek szükségüket végezni.[142]

Az 1949/50-es tanév során a dél-hevesi tanyasi iskolák a csárdatanyai kivételével még mindig népiskolai keretek között működtek. Általános iskolává való átalakulásuk az 1950-es évek első harmadára tehető, az 1950/51-es tanévben a hatházpusztai és a hatrongyospusztai, az 1951/52-es iskolaév során pedig az 1951. évi 15. tvr. értelmében – a dinnyéshátpusztai és a pusztahídvégi kivételével – a többi tanyasi iskola is átalakult.[143] E két intézmény az 1952/53-as tanévben még népiskola formájában működött, az általános iskolává való átszervezés a pusztahídvégi esetében 1953 júniusában, a dinnyéshátpusztai esetében pedig 1953 szeptemberében történt meg.[144] 1950 novemberében új intézménynyel is gazdagodott a térség, melyet a Heveshez tartozó Ötödrészen állítottak fel.[145] Az 1951/52-es tanévben tizennégy iskola létezett a dél-hevesi pusztákon, amelyek a csárdatanyai és a sárgapusztai kivételével továbbra is teljesen osztatlan formában működtek. Csárdatanyán és Sárgapusztán a tanoda két tanulócsoportos volt, az alsó és felső tagozatos diákokkal két-két tanító foglalkozott. Mivel mindkét iskolában csak egyetlen tanterem állt rendelkezésre, így a két tagozat felváltva tanult délelőtt, illetve délután.[146] Az 1952/53-as tanévre két tanulócsoportossá vált a pusztafogacsi iskola is, ahol az oktatás immár két tanteremben zajlott. Ugyanebben a tanévben két tanulócsoportossá vált a gergelytelepi intézmény is, bár itt továbbra is csupán egyetlen tanterem állt a gyerekek rendelkezésére.[147]

Az ötvenes évek első harmadára tehető a pusztai iskolák megszűnésének első hulláma is, amit legfőképpen a mezőgazdaság kollektivizálására való törekvés idézett elő. A pártállam tanyákkal kapcsolatos legfőbb célkitűzését a tanyák mint a tervgazdálkodást akadályozó településtípus felszámolásában – községesítés, termelőszövetkezetekbe való betagozás – határozta meg. E célból 1949-ben létrehozták a Tanyai Tanácsot, melynek feladata a tanyák módszeres elsorvasztása volt. Az első ötéves terv során országosan mintegy 250 tanyaközpont felépítését tervezték, hogy ezáltal elősegítsék a tanyasi lakosság tanyaközpontokba költözését. A tanyák leépítését volt hivatott elérni az az intézkedés is, hogy 1949-ben külterületi építési tilalmat rendeltek el, ezzel párhuzamosan pedig igyekeztek támogatni a belterületeken történő építkezéseket. A gazdasági szempontok mellett a tanyák felszámolását a kulturális integráció szempontjából is kívánatosnak tartották, mivel

142 MNL HVL XXIII.18.c. 1212–1950.; XXIII.226.b. 126.A.84–1/1951.; 626–2/1951.
143 MNL HVL XXIII.18.c. 1210–21/1950–51.; 10. d. 2.; XXIII.326.b. 12–7/1950.; 12–30/1950.; 10–12/1951.; 10–23/1951.; 12–238/1951.
144 MNL HVL VIII.250. 1.; XXIII.18.c. 10. d. 2.; XXIII.226.b. 315–24/1953.; XXIII.326.c. 23. d. 2.
145 MNL HVL VIII.293. 1.
146 MNL HVL XXIII.326.c. 26. d. 7.
147 MNL HVL XXIII.326.c. 23. d. 2.; 26. d. 8.

úgy vélték, hogy az oktatás megszervezése komoly nehézségekbe ütközik, olykor pedig lehetetlen, így a megfelelő infrastrukturális ellátottság hiánya miatt a tanyák lakossága kimarad a „*központi direktívának megfelelő nevelésből*".[148]

A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) intézkedései természetesen a dél-hevesi térségben is éreztették hatásukat. Az 1950-es években az ötödrészi iskola megnyitása után további iskolaalapítások és építések már nem történtek. Mindezek mellett a termelőszövetkezetek létesítése magával hozta azt a jelenséget is, hogy a kisebb tanyák fokozatosan elnéptelenedtek, így az iskola a tanulók hiánya miatt természetes módon szűnt meg. Ennek köszönhetően zárta be kapuit elsőként a hatházpusztai intézmény, ahová az 1950/51-es tanévre huszonkét tanuló iratkozott be, az 1951/52-es tanévet is huszonöt gyermekkel tervezték elindítani, ám az a tanító távozása, illetve a lakosság elköltözése miatt nem vehette kezdetét. Mivel a tanyán a tsz fokozatosan megszüntette a lakásokat, így a teljesen elnéptelenedő pusztán a szünetelő iskolát az 1951/52-es tanév befejezésével végleg bezárták.[149] Az 1951/52-es tanév végén végleg kicsengettek a szárazbőpusztai és a vincetanyai iskolákban is. Vincetanyán már az 1950/51-es tanévben is csupán alsó tagozat működött, a felső tagozatos gyermekek a tarnamérai iskolába jártak be. Az 1951/52-es iskolaévre még tizenöt, az 1952/53-as tanévre viszont már csak tíz tanuló iratkozott be az intézménybe, ezért a Hevesi Járási Tanács VB 1952. szeptember 11-én hozott 134/1952. XLI. sz. határozatával a tanintézetet megszüntette, tanulóit és tanítóját a Tarnamérai Állami Általános Iskolába helyezte át.[150] A keleti felén erőteljesen behorpadt – és bottal alátámasztott – tetőzetű, 80%-ban lehullott vakolatú épületben működő szárazbőpusztai iskola az előzőekhez képest a népesebbek közé tartozott. Az 1951/52-es tanév harminc tanulóval indult, ám félévkor az átiratkozások miatt már csak huszonnégy diák tanult a pusztán. Az 1952/53-as iskolaévre mindössze tizenkilenc tanuló iratkozott be, ezért az intézményt az 1951/52-es tanév végével megszüntették, tanítónőjét Veszprém megyébe helyezték át.[151] 1952 nyarán bezárták a hatrongyospusztai iskolát is, ám a többi bezárt tanintézettel szemben ez az intézmény két évi szünetelés után a szülők kérésére 1954 szeptemberében újból megnyitotta kapuit a tanulók előtt.[152]

Az első iskolabezárási hullám után, az 1953/54-es tanévben a megmaradt tizenegy pusztai iskola közül csupán a pusztafogacsi bírt két tanteremmel, a többi intézményben továbbra is egyetlen terem állt a gyerekek rendelkezésére. Tanulócsoportok és tanítók tekintetében jobb arány figyelhető meg: két tanulócsoporttal – külön alsó és felső tagozattal – és ugyanennyi tanítóval bírt a pusztafogacsi, a csárdatanyai, a gergelytelepi, valamint a sárgapusztai tanintézet. A többi osztatlan formában működött, melyek közül összevont alsó és felső tagozat volt Dinnyéshátpusztán, Hercegtagon, Ötödrészen, Jánositanyán és Kétútközpusztán. 1953 szeptemberétől szervezeti átalakítás eredményeképpen a császpusztai iskola a Hevesi IV. számú Állami Általános Iskola alsótagozatú tagiskolája lett.[153]

148 Kimmel 2025. 217–219.
149 MNL HVL XXIII.326.b. 12–7/1950.; 10–12/1951.; 10–23/1951.
150 MNL HVL XXIII.326.b. 12–7/1950.; 10–12/1951.; 10–23/1951.; MNL HVL XXIII.326.a. 1. k., 734.
151 MNL HVL XXIII.326.b. 10–23/1951.; 14–39/1952.; MNL HVL XXIII.1006.b. 84–21/1952.
152 MNL HVL XXIII.326.a. 1. k. 734.; 3. k. 561.
153 MNL HVL XXIII.18.c. 13. d. Statisztikai tájékoztató az általános iskolákról, 1953/54. tanév II. félév; MNL HVL XXIII.326.c. 26. d. 14.

7. kép – Életkép a pusztafogacsi iskola udvarán (a fotó az 1950-es, 1960-as években készült)

Az első bezárási hullámot követően az 1950-es évek derekától rövid ideig tartó szerény előrelépés figyelhető meg a térség tanyasi iskoláztatásában. 1954. január 1-én új pusztai iskolát kapott a dél-hevesi régió, közigazgatásilag is Heves megyéhez csatolták Akolhátpusztát, ezzel együtt annak két tanulócsoportos, két tanteremből álló tanintézetét is.[154] Az 1954/55-ös iskolaév kezdetével két tanulócsoportossá fejlődött a hercegtagi és az ötödrészi iskola is, mindkét helyen két tanító oktatta külön az alsó és a felső tagozatot. Egy évvel később, 1955 nyarán megvalósult az elhanyagolt külsejű ötödrészi intézmény felújítása, illetve a második tanterem kialakítása is.[155] 1956-ban ismét jelentős változások érintették a térség tanyasi iskoláit. Az 1955/56-os tanévre a jánositanyai intézmény tanulóinak száma mintegy tizenegy főre csökkent. Ennek az volt az oka, hogy ez a tanya is termelőszövetkezeti birtokba került, így a lakosság fokozatosan elköltözött onnan. A tanya elnéptelenedése okán a Besenyőteleki Állami Gazdaság kérelmezte a Jánositanyán lévő tanintézet megszüntetését, ezzel párhuzamosan pedig a Besenyőtelekhez tartozó Tepélypusztán új iskola megnyitását. Az Oktatásügyi Minisztérium elfogadta a kérelmet, a jánositanyai iskolát 1956. szeptember 1-i hatállyal áthelyezte Tepélypusztára. Az új in-

154 Közlemények a Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkárságától. *Magyar Közlöny*, 1954. június 17. 238.
155 MNL HVL XXIII.326.c. 26. d. 6.; 9.

tézmény részére a tantermet az állami gazdaság épületében helyezték el, a tanító pedig a volt jánositanyai iskolából érkezett.[156]

Az 1950-es évek utolsó harmadában csupán Hercegtagon és Sárgapusztán történt számottevő változás a tanyasi iskoláztatásban. 1958 tavaszán a Heveshez tartozó Rózsahegy, Bánom és Bernáthegy lakossága kérelmezte a hercegtagi tanintézet épületének lebontását és Bernáthegyre való áthelyezését. Kérelmüket azzal támasztották alá, hogy a hercegtagi iskola elnéptelenedett, a közelben lévő csárdatanyai pedig nem tudta már befogadni a kérelmezők tanköteles gyermekeit.[157] A petíció nem vezetett eredményre, sőt, 1958 őszén további egy tanteremmel bővítették a hercegtagi intézményt. Ezzel párhuzamosan, 1958-ban a Hevesi Állami Gazdaság támogatásával egy új tanteremmel bővítették a sárgapusztai iskolát is.[158] Ezek a fejlesztések nem voltak hosszú életűek, 1959. január 1-gyel az egyik tanító áthelyezése miatt a hercegtagi tanintézet egytanítós, osztatlan iskolává fejlődött vissza, ahol ismét egyetlen tanteremben tanult az összevont alsó és felső tagozat. A feleslegessé vált tantermet a hevesi Kossuth MgTsz kapta meg használatra.[159] A hercegtagihoz hasonlóan a diákok számának drasztikus csökkenése miatt az 1959/60-as iskolaév során osztatlanná kellett visszafejleszteni a sárgapusztai iskolát is, mivel az 1958/59-es tanév végi negyvennégy fős létszám az új iskolaév elejére – a magasabb szintű, szakrendszerű oktatást biztosító iskolákba történő átiratkozások miatt – huszonhat főre csökkent. Az alacsony létszám miatt a tanév során redukálni kellett a tanítók számát, a feleslegessé váló második tantermet pedig szertárként használták.[160]

Az 1959/60-as iskolaév végén tehát tizenhárom tanintézet működött a dél-hevesi pusztákon, ami az 1949/50-es tanévihez képest eggyel kevesebb. Az iskolák közül az akolhátpusztai, a csárdatanyai, a gergelytelepi, az ötödrészi, a pusztafogacsi két tanulócsoportosak voltak, külön alsó és felső tagozattal, ahol a diákokkal két pedagógus foglalkozott. Tantermek tekintetében a csárdatanyai és a gergelytelepi tanintézet továbbra is csak egy tanteremmel bírt, a többi intézményben két tanterem állt rendelkezésre. Osztatlan formában, egyetlen teremmel működött a dinnyéshátpusztai, a hatrongyospusztai, a hercegtagi, a kétútközpusztai, a sárgapusztai, a tepélypusztai, a császpusztai és a pusztahídvégi iskola, melyek közül az utóbbi kettő továbbra is csak alsó tagozattal rendelkezett.[161]

Az 1960-as években felgyorsult a térség pusztai iskoláinak felszámolása. Az 1961. évi III. törvény nagyszabású oktatásügyi reformokat vezetett be, amelyeknek az elavult, korszerűtlen tanyasi iskolák sem pedagógiai, sem infrastrukturális szempontból nem tudtak megfelelni. A hatvanas évekre tehető a tömegközlekedés ugrásszerű fejlődése is, melynek eredményeként a tanyák izoláltsága megszűnt, egyszerűbbé vált a gyermekek beszállítása a szakrendszerű oktatást biztosító körzeti iskolákba. Ezek a tényezők jelentős hatást gyakoroltak a tanintézetek tanulói létszámára, amit a 3. számú diagram segítségével mutatok be.

156 MNL HVL XXIII.18.c. 85–5/5–7/1956.
157 MNL HVL XXIII.1046.a. Heves Községi Tanács VB 1958.05.12. napi ülésjegyzőkönyve.
158 MNL HVL XXIII.326.c. 26. d. 7.; 9.
159 MNL HVL XXIII.18.a. 9. d. 1.
160 MNL HVL XXIII.18.a. 4. d. 1.; 9. d. 1.
161 MNL HVL XXIII.18.a. 9. d. 1.

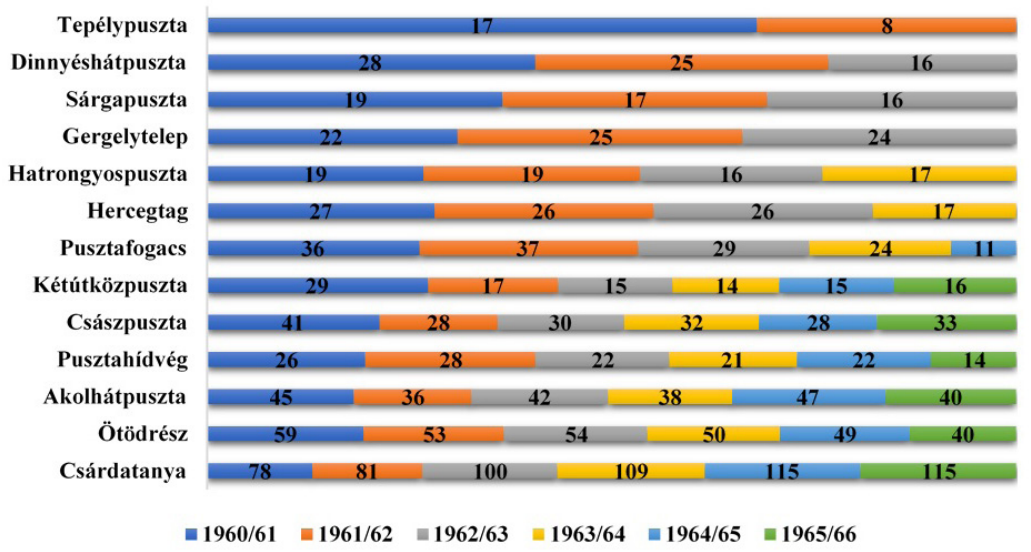

3. diagram – A dél-hevesi pusztai iskolák tanulói létszámának alakulása az 1960-as évek első felében[162]

A diagramra tekintve látható, hogy az 1960-as évek első felében évről évre drasztikusan csökkent a tanyasi iskolák tanulóinak létszáma. Számottevő csökkenés figyelhető meg az akolhátpusztai, a császpusztai, a kétútközpusztai, illetve a tepélypusztai intézmény esetében, ahol az 1961/62-es iskolaévre kilenc–tizenhárom diákkal kevesebben iratkoztak be, mint az előző tanévben. Nagyarányú visszaesés jellemezte az 1961/62-es és az 1962/63-as iskolaévek között a dinnyéshátpusztai, az 1962/63-as és az 1963/64-es tanévek között a hercegtagi, illetve az 1963/64-es és az 1964/65-ös tanévek között a pusztafogacsi iskolákat is. Folyamatosan emelkedő tendenciát csupán a csárdatanyai tanintézet mutatott, ami azzal magyarázható, hogy a Boconád és Heves közötti országút két oldalán elterülő szórt tanya lakosságának egyik felét a boconádi, a másikat pedig a hevesi tsz dolgozói alkották, így a népességszám is jelentősen meghaladta a többi tanyáét.[163] Ennek megfelelően 1961-ben felépítettek egy új, két tanteremből álló iskolaépületet, aminek köszönhetően a négy tanulócsoportra osztott gyermekeket az 1961/62-es iskolaévtől már három tanterem és négy tanító várta. A diákok létszámának további emelkedése miatt az 1962/63-as tanévtől már öt pedagógust alkalmaztak.[164]

A tanulói létszám tekintetében csökkenő tendenciát mutató iskolákat fokozatosan elsorvasztották, majd megszüntették. Elsőként a tepélypusztai tanintézet került sorra, amelyet az 1961/62-es tanévben alsótagozatú tagiskolává szerveztek át, majd az iskola-

162 MNL HVL XXIII.18.a. 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.

163 Tanyának nagy – falunak kicsi. Alatka-Csárdatanya-Újfalu. *Heves Megyei Népújság*, 1964. december 10. 3. Csárdatanyát az 1950-es évek közepén az infrastrukturális és népességszámbeli viszonyaira tekintettel Alatka néven kisközséggé kívánták szervezni. Ez a terv azonban nem valósulhatott meg, a tanya még az 1960-as években is egy kisközség alsó határán mozgott. (Lásd: Új község születik. *Heves Megyei Népújság*, 1955. augusztus 4. 2.)

164 MNL HVL XXIII.18.a. 16. d. 2.; 20. d. 1.; 26. d. 2.; 30. d. 2.; 33. d. 4.; MNL HVL XXIII.1013.b. 131/1961.

év végével bezártak. Ugyanebben a tanévben a Füzesabonyi II. számú Általános Iskola alsótagozatú tagiskolájává szervezték át a kétútközpusztai intézményt. Visszafejlesztés történt a gergelytelepi iskolában is, a korábbi két tanulócsoportos tanintézet az 1961/62-es tanévtől egy tanulócsoportos, egytanítós, osztatlan iskolává alakult át.[165] Az 1962/63-as tanév végével újabb iskolabezárás történt: 1963 nyarára Dinnyéshátpuszta lakossága olyan mértékben elköltözött a tanyáról, hogy az új iskolaévre mindössze a tanító két gyermeke maradt volna. Ezzel egyidőben a sárgapusztai szülők is magasabb alaptudást nyújtó, szakrendszerű iskolába kívánták járatni gyermekeiket. A Hevesi Járási Tanács Végrehajtóbizottsága az 1963. augusztus 7-én tartott ülésén a 184-5/1963. szám alatt határozatot hozott a dinnyéshátpusztai, a gergelytelepi és a sárgapusztai iskola megszüntetéséről, ugyanakkor kilátásba helyezte a hercegtagi, az ötödrészi és a hatrongyospusztai intézmények felszámolását is.[166]

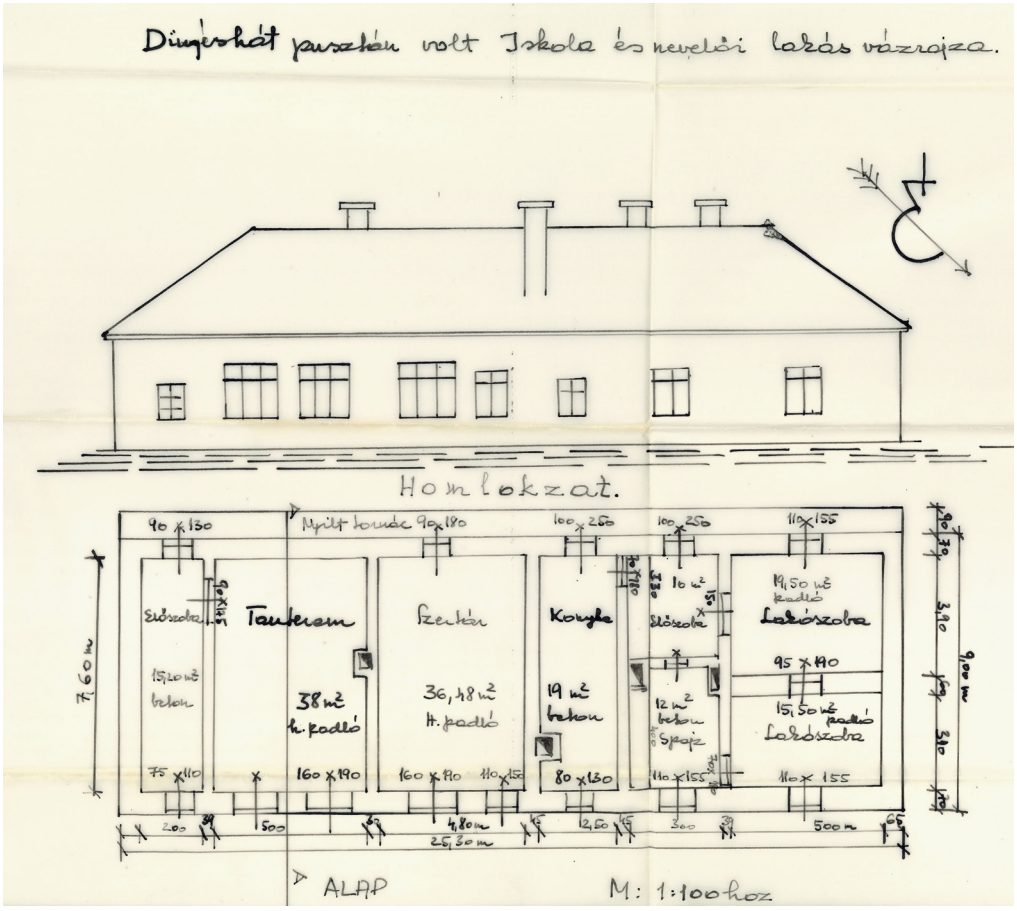

8. kép – A dinnyéshátpusztai iskola homlokzati és alaprajza a lebontás előtt, 1968

165 MNL HVL XXIII.18.a. 20. d. 1.; 8.d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.

166 MNL HVL XXIII.326.a. 16. d. 1. k. A Hevesi Járási Tanács VB 1963.08.07. napi ülésjegyzőkönyve.

A hercegtagi tanintézet az 1963/64-es iskolaévet még tizenhét tanulóval kezdte meg, ám elnéptelenedés és a szülők kérése okán 1964. január 6-tal megszűnt. Az intézmény diákjait a csárdatanyai iskolában helyezték el.[167] Hasonló sorsra jutott a hatrongyospusztai iskola is: az 1963/64-es tanévet ugyancsak tizenhét tanulóval kezdte meg, a szülők kezdeményezésére az 1964/65-ös tanévtől a tanintézet diákjait azonban kisvasúton naponta Pélyre szállították, így az intézmény az 1964/65-ös iskolaév kezdetén bezárta kapuit.[168] Pusztafogacson az iskola megszüntetése nem volt zökkenőmentes a szülők heves ellenállása miatt. A legfőbb aggodalmat az képezte, hogy a tanulókat nem tudták Tarnamérán elhelyezni, valamint a falutól 5 km-re fekvő tanyáról csapadékos és fagyos időben a 8–10 éves gyermekek képtelenek voltak naponta megtenni az iskolába vezető utat. A felszámolás gondolata a létszámcsökkenés miatt már az 1963/64-es tanév végén felmerült, ám a szülők kérésének engedve a Hevesi Járási Tanács VB Művelődésügyi Osztálya az 1964/65-ös iskolaévre engedélyezte az intézmény működését, de már csak az alsó tagozat tizenegy tanulójával. A felső tagozatos gyermekek a tarnamérai iskolába jártak be. A tanyára kirendelt új tanító, Keresztesi Péter ugyanakkor azt a feladatot kapta, hogy a tanév során győzze meg a szülőket a tanyasi oktatás hátrányairól, illetve a falusi iskola korszerűségéről. Az 1965/66-os tanévre már csupán hat tanulója maradt volna a pusztafogacsi intézménynek, így a szülők további tiltakozása ellenére az 1964/65-ös iskolaév végével megszüntették.[169]

A hatvanas évek második felére a megmaradt három osztatlan pusztai tanintézet felszámolása volt az elsődleges célja a járási tanács oktatási osztályának. Az 1967/68-as tanév végével megszüntették a kétútközpusztai és a császpusztai iskolákat is. Előbbi esetében az 1967/68-as tanévre még tizenhárom tanuló iratkozott be, az iskolaév végére számuk azonban kilenc főre apadt. A további létszámcsökkenés miatt – mivel az 1968/69-es tanévre már csak öt diák maradt volna – az iskolát megszüntették, tanulóit a Poroszlói Általános Iskolában helyezték el.[170] A császpusztai iskola valamivel nagyobb létszámmal bírt, az 1967/68-as iskolaévben húsz gyermek látogatta az intézményt. A megszüntetést a kétútközpusztai iskolával egyidőben, az 1967/68-as tanév végén hajtották végre.[171]

A tanyasi iskolák bezárása után az ott lakó tanköteles gyermekek rendszerint a legközelebb fekvő települések iskoláiba jártak be, többnyire napi ingázással. Ez a megoldás hosszabb távon nem bizonyult ideálisnak, amit a hatrongyospusztai gyerekek helyzete is bizonyított. Évekkel az intézmény bezárását követően, 1969. február 1-én megszűnt a tanulókat a pélyi iskolába szállító kisvonat, a tizenöt tanyasi diák iskolába járása így megoldhatatlanná vált. A hatrongyospusztai iskola épületét annak megszüntetése után lebontották, ezért a Hevesi Járási Tanács VB Művelődésügyi Osztálya az 1968/69-es tanév végéig

167 MNL HVL XXIII.326.c. 23. d. 4.; XXIII.1046.b. 2352/1963.; 397/1964.

168 MNL HVL XXIII.18.a. 20. d. 1.; 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.; XXIII.326.c. 23.d. 4.

169 MNL HVL XXIII.326.c. 23. d. 4.; XXIII.1103.a. Tarnaméra Községi Tanács VB 1965.06.10. napi ülésjegyzőkönyve.

170 MNL HVL XXIII.226.a. 26. d. 3. A Füzesabonyi Járási Tanács VB 1968.08.14. napi ülésjegyzőkönyve. Beszámoló az általános iskolai oktatás helyzetéről és a további feladatokról; MNL HVL XXIII.18.a. 51. d. 1.; 56. d. 36869/1968.; 57. d. 5. A III. ötéves művelődésügyi terv várható teljesítésének értékelése, 1970. 4.

171 MNL HVL XXIII.18.a. 51. d. 1.; 57.d. 2. Összesítő statisztikai jelentés az általános iskolák 1968/69. tanévi helyzetéről; 57. d. 5. A III. ötéves művelődésügyi terv várható teljesítésének értékelése, 1970. 4.

a tanyán egy helyiséget tanteremnek rendezett be és egy pedagógust is biztosított.[172] Az ideiglenesen megnyitott intézmény végül két tanéven keresztül működött, az 1969/70-es iskolaévre tizenkét tanuló iratkozott be, a tanév végén már csak tíz diák látogatta. A tanintézet működése 1970 nyarán megszűnt.[173] Ugyanebben a tanévben az utolsó alsótagozatú osztatlan iskolát, a pusztahídvégit mindössze tizenöt diák látogatta.[174] Az intézményt a további létszámcsökkenés miatt a Sarudi Községi Tanács VB – dacára a szülők ellenállásának – a 87/1970. /VI.18/. számú határozata értelmében 1970. július 1-i hatállyal, körzetesítés folytán szüntette meg.[175] A pusztahídvégi iskola bezárásával egyidőben – az 1969/70-es tanévre – a tanulók létszámának csökkenése miatt vegyes tagozatú osztatlan iskolává vált az akolhátpusztai, a nyolc évfolyamon huszonegy diákkal. Tantermeinek és tanítóinak száma is egyre csökkent.[176] 1972 májusára a csárdatanyai tanintézetbe bevezették az ivóvizet, melynek költségeit a helybeli tsz állta, cserébe az 1902-ben épült iskolaépületet a tsz használatára adta át az intézmény. Ennek eredményeképpen az 1972/73-as tanévtől már csak az 1960-ban épült kéttantermes iskolaépületben folyt a tanítás.[177]

Az 1971-ben bevezetett Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció célként tűzte ki a közoktatási intézményhálózat fejlesztését is. Ennek köszönhetően az 1970-es évekre elérte tetőpontját az iskolák körzetesítésének folyamata. A koncepció keretében bővíteni kívánták a diákotthonok, vagy más néven tanyasi kollégiumok számát, hogy ezzel tovább csökkenthessék a tanyákon működő, korszerűtlen iskolákat.[178] A kormányprogram hatásai a dél-hevesi térségben is jelentkeztek. Okulva a hatrongyospusztai gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos anomáliából, Dél-Heves tanyáin élő és a körzeti iskolákba naponta ingázó gyermekek szakrendszerű oktatásának és bentlakásának biztosítására tervbe vették, hogy 1974. szeptember 1-i megnyitással Hevesen egy nyolc tantermes iskolát és százhúsz férőhelyes diákotthont létesítenek. Ennek köszönhetően megvalósult a térségben még működő három tanyasi iskola felszámolása is. Már az előkészületek fázisában a Pélyi Községi Tanács VB a 86/1973. /XI.22./ számú határozatával kimondta a mindössze tizenkét tanulóval, egy tanteremmel és egy tanítóval bíró akolhátpusztai tanintézet 1974. augusztus 31-i hatállyal történő megszüntetését. A határozat értelmében a tanulókat a hevesi új iskolában kívánták elhelyezni.[179]

172 Interpelláció. Mi lesz a hatrongyosi iskolásgyerekekkel? … *Heves Megyei Népújság*, 1969. február 16. 6.
173 MNL HVL XXIII.18.a. 57. d. 2.; 67.d. 2.
174 MNL HVL XXIII.18.a. 67. d. 2.
175 MNL HVL XXIII.1091.a. Sarud Községi Tanács VB 1970.06.18. napi ülésjegyzőkönyve.
176 MNL HVL XXIII.18.a. 57. d. 2.
177 MNL HVL VIII.226.a. 5.
178 Reisz 2004. 25–26., 30–31.
179 MNL HVL XXIII.1085.a. Pély Községi Tanács VB 1973.11.22. napi ülésjegyzőkönyve.

9. kép – A térség utolsó pusztai iskoláinak egyike Akolhátpusztán (a fotó az 1950–1960-as években készült)

1974 elején döntés született a csárdatanyai és az ötödrészi iskola felszámolásával kapcsolatban is. A négy tanulócsoportra elosztott ötvennégy tanulólétszámú, két tanteremből álló és öt pedagógust foglalkoztató csárdatanyai tanintézet 1974. szeptember 1-gyel történő megszüntetését a Boconádi Községi Tanács VB az 1974. február 12-én hozott 11/1974. /II.12./ számú határozatával mondta ki. Alig egy hónappal később, 1974. március 28-án Heves Nagyközség Tanácsa is döntött az ötödrészi iskola sorsáról, a 15/1974. számú tanácshatározat értelmében elrendelte a két tanulócsoportban huszonnégy tanulóval és két pedagógussal működő intézmény 1974. szeptember 1-i hatállyal történő bezárását. A diákok további taníttatásáról és elhelyezéséről mindkét község a Hevesen épülő új iskolában kívánt gondoskodni.[180] 1974. szeptember 1-én a hevesi Körzeti Általános Iskola és Diákotthon megnyitásával lezárult a dél-hevesi tanyasi iskoláztatás 109 éves története. Az egykori iskolák épületeinek egy részét a megszűnést követően lebontották, például 1964-ben a hercegtagit, 1965-ben a hatrongyospusztait, 1968-ban a dinnyéshátpusztait, 1974-ben pedig az ötödrészit.[181] Az iskolaépületek másik része új gazdára talált. A megszűnés folytán használaton kívül álló sárgapusztai iskolaépületről 1965 januárjában a Polgári Védelem Megyei Parancsnokságának javára mondott le a Heves Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya.[182] Több iskolaépületet a helybeli tsz vásárolt meg, így többek

180 MNL HVL XXIII.1013.a. Boconád Községi Tanács VB 1974.02.12. napi ülésjegyzőkönyve; MNL HVL XXIII.1046.a. Heves Község Tanácsának 1974.03.28. napi ülésjegyzőkönyve.

181 MNL HVL XXIII.1046.b. 2352/1963.; 397/1964.; MNL HVL XXIII.1085.b. 513/1965.; MNL HVL XXIII.1110.b. 130/1968.; MNL HVL XXIII.1046.a. Heves Község Tanácsának 1974.03.28. napi ülésjegyzőkönyve.

182 MNL HVL XXIII.1046.b. 95/1965.

között a pusztahídvégi 1971-ben a sarudi Tiszamenti MgTsz, a csárdatanyai 1974-ben a Tarnagyöngye MgTsz tulajdonába került.[183]

Összegzésként megállapítható, hogy az 1950-es évektől kezdve megkezdődött a dél-hevesi térség tanyasi iskoláinak fokozatos felszámolása, ami egybecseng az országos trendekkel. Láthattuk, hogy az intézmények megszüntetése három hullámban történt, a kiváltó ok minden esetben más volt, melyek között megtalálható volt a pártállam tanyapolitikája, a szakrendszerű oktatás hiánya, illetve az úgynevezett tanyasi kollégiumok elterjedése. Az okok mellett a bezárási folyamat intenzitása kapcsán is párhuzamot vonhatunk az országos tendenciákkal, a dél-hevesi térség pusztáin 1950 és 1960 között három, 1961 és 1970 között tíz, 1971 és 1974 között pedig három darab tanintézet felszámolása történt meg.

Összegzés

A tanulmány végéhez érve átfogó képet kaphattunk a dél-hevesi térségben egykoron működő tanyasi iskolák példáján keresztül a magyar iskolarendszer eme sajátos intézménytípusának fejlődéstörténetéről, a pedagógiai terének és társadalmi szerepének történeti változásairól, valamint az oktatásügyön belül elfoglalt helyéről. Megállapíthatjuk, hogy a dél-hevesi pusztai iskoláztatás 109 évet felölelő története során a tanyasi iskolák egy rövid időszakot kivéve mindig az oktatásügy peremére szorultak. Ezt bizonyítja az is, hogy úgy a létrehozásuk, mint a felszámolásuk a jogszabályi környezet mentén olykor erőszakos módon történt. Munkámban rávilágítottam ugyanakkor arra is, hogy a pusztai iskolák perifériás helyzetének jellege és mértéke a különböző történelmi korokban számos eltérést mutatott. Peremvidéki jellegükből adódóan ezen intézmények emlékét napjainkban már csupán néhány, még élő egykori tanuló emlékezete, illetve a levéltárak raktáraiban fellelhető csekély mennyiségű iratanyag és fotó őrzi.

Képjegyzék

1. kép	Iskolával rendelkező puszták a dél-hevesi térségben. A szerző saját szerkesztése.
2. kép	A pusztahídvégi iskola 1870-es években emelt épülete. MNL HVL XXIII.18.a. 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.
3. kép	Az Akolhátpusztai Római Katolikus Elemi Népiskola pecsétjének lenyomata, 1908. EFL-X. Kisköre 7167/1908.
4. kép	A császpusztai iskola 1927-ben emelt épülete. MNL HVL XXIII.18.a. 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.

183 MNL HVL XXIII.1091.b. 112/1972.; MNL HVL XXIII.1013.a. Boconád Községi Tanács VB 1974.10.08. napi ülésjegyzőkönyve.

5. kép	A vincetanyai iskola épülete az államosításkor. MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára. Tarnaméra-Vincetanya, 1948.
6. kép	A szárazbőpusztai iskolaépület alaprajza, 1948. MNL HVL VI.501. Az államosításkor átvett ingatlan vagyon okmánytára. Átány-Pusztaszárazbő, 1948.
7. kép	Életkép a pusztafogacsi iskola udvarán. MNL HVL XXIII.18.a. 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.
8. kép	A dinnyéshátpusztai iskola homlokzati és alaprajza a lebontás előtt, 1968. MNL HVL XXIII.1110.b. 130/1968.
9. kép	A térség utolsó pusztai iskoláinak egyike Akolhátpusztán. MNL HVL XXIII.18.a. 8. d. Heves megyei iskolák járásonként (fotók, létszámadatok) 1958–1965.

Levéltári források

EFL	Egri Főegyházmegyei Levéltár
X.	Acta Parochialia
XI.	Acta Meritorum.
MNL HVL	Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára
IV.404.a.	Heves vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (1877–1950)
V.280.	Tarnaméra nagyközség iratai (1857–1949)
VI.501.	Heves Vármegyei Tanfelügyelőség iratai (1904–1950)
VIII.148.b.	Hevesi I. számú Általános Iskola iratai. Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1900–1975)
VIII.226.a.	Boconád-Csárdatanyai Állami Általános Iskola iratai. Általános és ügyviteli iratok (1955–1975)
VIII.228.b.	Tarnaméra-Pusztafogacsi Általános Iskola iratai. Anyakönyvek, tanulói nyilvántartások (1928–1963)
VIII.243.	Pély-Akolhátpusztai Általános Iskola iratai (1936–1972)
VIII.250.	Sarud-Pusztahídvégi Általános Iskola iratai (1953–1969)
VIII.293.	Heves-Ötödrészi Általános Iskola iratai (1950–1974)
XII.2.a.	Egri káptalan magánlevéltára. Tanácskozmányi jegyzőkönyvek és iratok (1754–1945)
XXIII.18.a.	Heves Megyei Tanács VB Művelődési szakigazgatási szerv iratai. Művelődési Osztály iratai (1957–1990)

XXIII.18.c.	Heves Megyei Tanács VB Művelődési szakigazgatási szerv iratai. Oktatási Osztály iratai (1950–1957)
XXIII.226.a.	Füzesabonyi Járási Tanács VB iratai. Testületi iratok (1950–1971)
XXIII.326.a.	Hevesi Járási Tanács VB iratai. Testületi jegyzőkönyvek, munkatervek (1950–1971)
XXIII.326.b.	Hevesi Járási Tanács VB iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1971)
XXIII.326.c.	Hevesi Járási Tanács VB iratai. Nem iktatott iratok (1950–1976)
XXIII.1006.b.	Átány Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)
XXIII.1013.a.	Boconád Községi Tanács iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1950–1990)
XXIII.1013.b.	Boconád Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)
XXIII.1046.a.	Heves Községi Tanács iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1950–1990)
XXIII.1046.b.	Heves Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)
XXIII.1085.a.	Pély Községi Tanács iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1950–1990)
XXIII.1085.b.	Pély Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)
XXIII.1091.a.	Sarud Községi Tanács iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1950–1989)
XXIII.1091.b.	Sarud Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)
XXIII.1103.a.	Tarnaméra Községi Tanács iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1951–1990)
XXIII.1110.b.	Tiszanána Községi Tanács iratai. Általános közigazgatási iratok (1950–1990)

Sajtóforrások

Eger / Egri Újság / Egri Népújság, 1879, 1919, 1921

Heves Megyei Népújság, 1955, 1964, 1969

Hevesmegyei Tanügy, 1896, 1897, 1899, 1901, 1902, 1914–1919

Hevesmegye Közigazgatási Lapja / Heves Vármegye Hivatalos Lapja, 1889–1895, 1914, 1926, 1927, 1928

Hevesvármegyei Népművelés, 1926
Magyar Közlöny – Hivatalos Lap, 1947, 1950, 1954
Magyar Szó, 1922
Néptanítók Lapja, 1895, 1925

Nyomtatott források

Az Egri Főegyházmegye sematizmusa. Eger, 1915–1919. 1942.
Circulares dioecesanae. Eger, 1886.
A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint. *Magyar Statisztikai Közlemények – Új sorozat,* 1902.

Online források

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. (1868.12.05). (https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV) [2026.01.24.]
1926. évi VII. törvénycikk a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról. (1926.03.24). (https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV) [2026.01.24.]
1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. (1948.06.16). (https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43) [2026.01.24.]
1951. évi 15. törvényerejű rendelet a tankötelezettségről és az általános iskoláról. (1951.05.27). (https://jogkodex.hu/jsz/1951_15_tvr_8729604?ts=1951-05-27#ss6) [2026.01.24.]
1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. (1961.10.17). Forrás: (https://jogkodex.hu/jsz/1961_3_torveny_7310759) [2026.01.24.]
Erdőtelki R. K. Plébánia halotti anyakönyv 1894. évi 49. folyószám. (https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33H-1DL9-W?cat=koha%3A44130&i=660&lang=hu) [2026.01.24.]
Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től. (https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/) [2026.01.10.]

Irodalom

Ács 2017 — Ács Rajmond: A tanyai iskoláztatás – A Bogárzó környéki tanyai iskolák története. *Deliberationes – A Gál Ferenc Főiskola tudományos folyóirata* 10. (2017):1. 73–109.

Bray – Kovács 2021	Bray Ágnes – Kovács Teréz: Az alföldi tanyák és a tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 7. (2021):1. 4–22. DOI: https://doi.org/10.15170/AS.2021.7.1.1
Demeter et al. 2017	Demeter Gábor – Nagy Béla – Németh Gábor – Bottlik Zsolt – Csámer Loránd: A történeti Magyarország település, járás és megye szintű digitális GIS alaptérképei 1910. In: *Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910)*. Szerk. Bottlik Zsolt et al. Budapest, 2017. (http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka) [2026.01.30]
Gál 2023	Gál Máté: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében (1950–1962)*. Pécs, 2023.
Gortva 2014	Gortva János: Bevonulás, hadikölcsön és jótékonyság Pásztón az első világháború időszakában. *Lakóhelyünk Honismereti Folyóirat* 1. (2014):1. 3–15. (https://epa.oszk.hu/02600/02638/00001/pdf/EPA02638_lakohelyunk_2014_01.pdf) [2026.07.28.]
Gortva 2020	Gortva János: *A pásztói polgári fiúiskola regionális szerepének vizsgálata 1895 és 1920 között*. Doktori disszertáció. Eger, 2020. DOI: 10.15773/EKE.2020.004
Kimmel 2025	Kimmel Máté: A tanya és a tanyafelszámolás a propagandában. *Axis – Vallás- és eszmetörténeti folyóirat* 6. (2025):1. 217–227. DOI: https://doi.org/10.61176/Axis.2025.6.1.12
Komlóssy 1997	Komlóssy Ákos: Tanyai iskolák, tanyai tanítók. *Iskolakultúra* 7. (1997):6–7. 94–102.
Koncz 2006	Koncz Sándor: *Tanyai iskolák Hódmezővásárhelyen 1919–1949 között*. 2006. (https://mek.oszk.hu/06200/06245/html/index.htm) [2026.07.28.]
Lelkes 1991–2019	Lelkes Pál: A szarvasi tanyai iskolák története. *Szarvasi Krónika* 5–33. (1991–2019).
Reisz 2004	Reisz Terézia: A Baranya megyei közoktatás-politika történetéről. *Iskolakultúra* 14. (2004):6–7. 23–38.

Learning on the Periphery: The Spatial and Social Dimensions of Farmstead Schools through the Example of the Southern Heves Region

by Ádám Mészáros

(Summary)

It is well known that farmsteads were an important component of the Hungarian settlement structure in the nineteenth and twentieth centuries, emerging primarily in the Alföld region (the Great Hungarian Plain). The increasingly widespread expansion of sparsely populated outlying areas also generated a demand for schooling for the children of the agrarian population living on these prairies. Although the issue was already discussed at the Diet of 1790, the first statutory regulation was enacted only in 1868: section 47 of the Public Education Act stipulated the obligation to educate children living in outlying areas. The farmstead schools that were subsequently established gradually became distinctive institutions within the Hungarian school system, reaching their heyday in the interwar period. Their significance is further demonstrated by the adoption of a separate piece of legislation to govern farmstead schooling, namely Act VII of 1926. After the Second World War, however, changes in lifestyle and occupational structure, technological development, and the modernization of education increasingly rendered farmstead schools obsolete. As a result, their number first declined gradually, then sharply, and by the 1980s they had largely ceased to exist.

The Southern Heves region provides a particularly suitable field for presenting the evolutionary process of farmstead schools, as it geographically belonged to the Alföld. Consequently, within the county, this area recorded the highest proportion of agrarian population and outlying settlements. The research is based on sources from state and ecclesiastical archives, enabling an exploration of the circumstances surrounding the establishment of these schools, an insight into the internal world of small, ungraded schools and an examination of the reasons for and processes of their closure. The surviving student registers also make it possible to analyse the interrelationships between school infrastructure, spatial location and the effectiveness of learning.

Műhely

Simon Katalin

Az orvosképzés színhelyei mint az orvostudomány reprezentációs terei Pesten az Üllői úti klinikai tömb felépüléséig

Bevezetés

A Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635-ben Nagyszombatban alapított egyetem bölcseleti és teológiai fakultása előbb jogi (1667), végül orvosi (1769) karral egészült ki. Az egyetem Mária Terézia átfogó oktatási reformjainak keretében 1769-ben állami irányítás alá került. Szintén az uralkodónő döntése értelmében helyezték át 1777-ben az univerzitást az ország központjába, Budára, a királyi palotába, amelyet a királynő nem kívánt uralkodói rezidenciaként használni, tágas tereit azonban alkalmasnak tartotta oktatási célokra. A palotát királyi adománylevéllel adta át az egyetemnek. A költözés 1780-ig elhúzódott, pár év múlva viszont ismét másik székhelyet választott ki az új uralkodó, II. József az egyetem számára. A dinamikusan fejlődő Pestet jelölte ki, részben azért, mert a budai Várba a központi kormányszerveket tervezte áthelyezni. A karhoz ekkor tartozó tanszékeket (anatómia, élettan, általános kórtan, belső bajok orvostanhallgatók számára, ásvány- és állattan, elméleti orvostan sebészek számára, vegytan és botanika, sebészet és szülészet) a költözés előtti tanévben, 1783/84-ben szervezték át – részben az orvosdoktori és a sebészi képzés eltérő igényei miatt.[1] A hallgatók létszáma ekkor még mindössze pár tucat főt tett ki, így a Pesten kijelölt épület(ek) elegendőnek ígérkeztek befogadásukra.[2] A 19. század első felében azonban jelentősen megnőtt a hallgatói létszám, különösen a napóleoni háborúkat követően. Ez kiváltképp igaz a sebészképzésre, ahol az 1770-es egészségügyi rendelet, a *Generale Normativum* előírásainak megfelelően a hagyományos céhes képzés kiszorulása és az egyetemi előtérbe kerülése hozzájárult a létszám ugrásszerű növekedéséhez. A sebészképzésben a kezdetektől fogva kiemelt szerepet kapott a gyakorlati oktatás, míg az orvosdoktori képzésben is fokozatosan hangsúlyossá vált a klinikai gyakorlat, emellett új tanszékek alakultak, amelyek számára szintén fontosak voltak a gyakorlati órák (például a sebészetből önállósodó szemészet 1804-től).[3] Már a század első felében egyértelmű volt, hogy a kar pesti épületében, az ún. „jezsuita házban" a nagyszámú hallgatóságnak nem vagy nehezen tudják biztosítani a szükséges gyakorlati oktatást, ráadásul a klinikai részleg elhelyezése sem volt célszerű az épületen belül. Az egyetem ezért igyekezett az 1798-ban megnyílt Rókus Kórházat bevonni az oktatásba, törekvései azonban Pest város tanácsának ellenállásába ütköztek. Ahogy az egyetem füvészkertje, úgy az orvoskar is egyre kijjebb került a város centrumából növekvő helyigénye miatt. Utóbbi egy része (sebészet, szülészet, élettan, kari adminisztráció) 1859-ben költözött ki az ún. Kunewalder-házba, azonban ez csak ideiglenes megoldást jelentett. A kérdés végül – számos alternatív javaslatot követően – a Műegyetem elhelyezésével párhuzamosan, az Üllői úti klinikai tömb felépítésével oldódott meg.

1 Hőgyes 1896. 67.; Győry 1936. 785–790.

2 1784/85-ben 23 orvostan- és 27 gyógyszerészhallgatót, 1785/86-ban 45 orvostan- és 21 sebészhallgatót írtak össze. Hőgyes 1896. 123.

3 Győry 1936. 794.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.06

Az egyetem és az orvosi kar letelepítése Pesten

A nagyszombati alapítású, 1777-ben Budára áthelyezett egyetem 1784. évi Pestre történt átköltöztetése idején a város épp robbanásszerű fejlődés küszöbén állt. A későbbi Belváros maga „a" város, ami élesen elkülönült az önálló városrészekké alakuló külvárosoktól, hiszen a városfalat, valamint az azt tagoló kapukat és bástyákat csak a század végére bontották le (vagy építették be). Az ún. „Újváros", a későbbi Lipótváros még csak tervezés alatt állt. Az egyetem épületei így viszonylag kicsiny területen, egymáshoz közeli épületekben nyertek elhelyezést. Az orvosi kar, a füvészkert, a volt ferences kolostorban kialakított könyvtár és vele szemközt a bölcseletnek és jognak helyet adó volt Királyi Kúria épülete szinte egy tömböt alkotott, egyedül a teológiai kar helyezkedett el ezektől kicsit távolabb, a volt pálos kolostorban.[4]

Az orvoskar belvárosi épülete

A fakultás legfontosabb épülete a Hatvani (ma Kossuth Lajos) és az Újvilág (ma Semmelweis) utca sarkán álló ház volt. A telken eredetileg két épület állt (a korabeli teleknyilvántartásban 407. és 408. sz. alatt). A 407. számút Pest épp városi kórházként használta 1753-ig. Ekkor vásárolta meg Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek az ingatlant a szomszédos (408. sz. alatti) magánházzal együtt. A két épületet egyesítették, a városi telekhivatal egy szám alá vonta össze.[5] Klobusiczky átengedte a jezsuitáknak az ingatlan használatát, innen ered annak még a 19. században is használt neve: *Jesuiterhaus*, vagyis jezsuita ház. (1. kép) A rend 1773. évi feloszlatását követően, 1776-ban a Magyar Királyi Udvari Kamara révén a Királyi Jogügyigazgatóság költözött ide (*Directorial Hauß*), ekkor bővítették kétemeletesre.[6] Az ingatlan 1776-tól állami tulajdon lett. Mivel mind a jogügyigazgatóság, mind a jezsuita rend feloszlatását követően az egyetem is az állam irányítása

1. kép – A Semmelweis utca, bal oldalán az egykori jezsuita házzal 1894-ben

4 A volt pálos kolostor szolgált a nagyszeminárium, a volt klarissza pedig 1794-ig a kisszeminárium helyszínéül (az előbbi ma a Központi Papnevelő Intézet székhelye, V. kerület Papnövelde utca 5–7., utóbbi pedig az ELTE Alumni Központja, V. kerület Szerb utca 21. – Királyi Pál utca 1–3.). Simon – Sudár – Ternovácz 2025. 127.

5 A 408. számú házat a kalocsai érsek 1800 forintért vásárolta meg Georg Ledermüller özvegyétől, a volt városi kórházról pedig 1751. december 16-án kötött szerződést Pest városával, melynek vételára 4000 Ft volt. BFL IV.1215.c. 4. kötet fol. 20v Nr. 408. A bejegyzés kelte: 1753. február 28.

6 BFL IV.1215.f. 3. kötet fol. 203v–204r Nr. 407–408. és fol. 253. Nr. 529. Az egyesített telek méretei: elöl 31 öl 1 láb, hátul 28 öl 2,5 láb, jobb oldalt 23 öl, bal oldalt 24 öl 4,5 láb, 693 négyszögöl. R. Harkó 1974. 2506.

alá került, így az állam szabadon dönthette el, hogy a saját tulajdonában álló épületbe kit költöztet be. II. József rendeletileg jelölte ki a pesti ingatlanokat. 1784-ben még csak a természeti, bonctani és vegytani intézetek kaptak benne helyet, két év múlva a klinikák is beköltözhettek – ami az épület működésének legproblematikusabb részét jelentette, mivel a kórtermek szűkösek voltak, és célszerűtlenül helyezték el őket a házon belül.[7]

A „jezsuita ház" a 19. század első felében

Míg a bölcseleti, jogi és teológiai kar egy tömböt alkotott az egykori szeminárium épületében, addig az orvosi kar elméleti és gyakorlati előadásainak, valamint a vegyészeti laboratóriumnak a „jezsuita ház" adott otthont.[8] 1784-ben csak az orvosi kar természetrajzi, bonctani és vegytani intézetei kerültek ide, az átalakításokat követően, 1786-tól már a kar elméleti tanszékei és a kóroda is.[9] A klinikai intézet a második emeleten működött, ahol egy-egy hatágyas férfi és női kórterem állt a belgyógyászati betegek rendelkezésére. Az orvos-sebészi osztályra az első félévben férfi, a másodikban női betegeket vettek fel. A sebészeti klinika egyik kétszobás, nyolcágyas termében végezték a műtéteket. A szemészet 1821-ben hat ággyal, a szülészet pedig három szobában, összesen 12 ággyal működött.[10]

Noha 1784 és 1786 között jelentős átalakítási munkákat végeztek az épületen, kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a ház hosszú távon alkalmatlan az orvosi oktatásra. A kar emiatt 1791-ben kérvényezte az átköltöztetését a város északi részén készülő Újépületbe, ám ez a kezdeményezés sikertelen maradt.[11] Az intézményt laikus szemmel néző Vályi András leírásában viszont Pest rangjának emelkedését jelentette az orvosi kar pesti működése: „*Illyen lépésekkel emelkedett Pest Városa a' maga fénnyéhez, és mind a' Hazában, mind pedig a' Külföldiek előtt méltó, és különös szép tekintetben tartatott.*"[12]

Jankovich Antal, József nádor orvosának 1838-ban megjelent orvosi topográfiája részletesen foglalkozik az orvosi kar épületeivel. Noha bevezetőjében kitűnőnek minősíti a klinikai intézeteket, a részletekben már kritikusabb. Kortársaihoz hasonlóan problémaként említi, hogy a hallgatók nagy számához képest maga az épület kicsi, a jezsuita házat ideiglenes megoldásnak tartotta: „[Az épületet] *csak alkalmasabb helyszín híján alakították át jelenlegi rendeltetésére*."[13] Jankovich külön foglalkozik az épület városon belüli helyével, és hátrányként említi, hogy annak központi részén, forgalmas út mellett fekszik, így sem a betegek, sem a hallgatók számára nincs biztosítva a gyógyuláshoz, illetve a tanulás-

7 A volt klarissza, illetve a pálos kolostor is felmerült a gyakorlati oktatás helyszíneként, azonban 1784 és 1786 között végül az ún. Kecskeméti házban működő városi kórházban oktattak (ma V. kerület Veres Pálné utca 5. telkén állt). R. Harkó 1974. 2505.; Simon – Sudár – Ternovácz 2025. 123.

8 Az 1786-ban alapított állatgyógyászati intézet a Józsefvárosban volt. Schams 1821. 158–159., 166–167.

9 R. Harkó 1974. 2505.

10 A szülészeti osztályon elsősorban megesett lányok kaptak elhelyezést. Ez a tendencia a Rókus Kórházban is megfigyelhető volt, amit a törvénytelen születések magas száma is jelez. Schams 1821. 317–320.

11 1789-től Felice Fontana viaszpreparátumait is a jezsuita házban őrizték. A belső részletes leírását lásd R. Harkó 1974. 2506–2507. Az Újépület (*Neugebäude*) 1786 és 1814 között épült fel a történelmi városmagtól északra eső területen, a mai Lipótvárosban. Eredetileg laktanya, kórház, tébolyda, árvaház is lett volna benne. 1793 és 1796 között francia hadifoglyok börtöne, később tüzérlaktanya volt. Simon – Sudár – Ternovácz 2025. 102.

12 Vályi 1799. 65.

13 „*nur aus Mangel eines passendern Lokals zu der jetzigen Bestimmung eingerichtet wurde*." Jankovich 1838. 213. (Szerző fordítása)

hoz szükséges nyugalom.[14] A Jankovichcsal közel egy időben Pestet leíró Schlesinger Ignác gyakorló orvos, a Budapesti Királyi Orvosegyesület alapító tagja szintén a kevés hely és a sok hallgató aránytalanságát emelte ki, valamint azt a többször felmerült ötletet, mely szerint a helyzeten a városi Rókus Kórház klinikai célú bevonásával lehetett volna segíteni.[15]

Érdemes továbbá megvizsgálni, hogy a kar tanári gárdája az egyetem épületétől mekkora távolságban helyezkedett el, hiszen a gyakran gyalog közlekedő oktatók szempontjából nem volt mellékes kérdés, hogy a lakóhelyük, az egyetem és az esetleges magánügyfeleik közötti ingázás mennyi időt vesz igénybe. Maga a probléma a kortárs diskurzusban csupán 1827-ben merült fel: ekkor jelent meg Joseph A. Dorffinger útikalauza (*Wegweiser*), mely az orvoskar oktatóinak lakóhelyét is közli. A kar élén ekkor Lenhossék Mihály állt, aki az országos főorvosi, valamint az ehhez kapcsolódó helytartótanácsi munkája miatt Budán, a Várban élt. A dékán, Sadler József szintén távolabb, a Nemzeti Múzeum akkori épületében lakott. Az oktatók egy része magában a jezsuita házban (2 fő) vagy annak közelében szállt meg (például a gyakorlati sebészet rendes tanára, Eckstein Ferenc a Hatvani utca 599. sz. alatt), míg a többiek a Belváros egyéb részein (9 fő). Legtávolabb a szemészet professzora, Fabini János Teofil lakott, a Lipótváros elegáns terén, az Új Vásártéren, az Eötvös család házában. A hét tanársegéd közül ötöt az orvoskar épületében szállásoltak el.[16]

Bár a század folyamán mutatkozott törekvés az ágyszám növelésére, ez nem tudott lépést tartani a hallgatói létszám dinamikus emelkedésével.[17] Az 1850-es években továbbra is a klinikák szűkössége, a Rókus Kórházzal történő sikertelen kapcsolatfelvétel okozott nehézséget, még az is felmerült, hogy a Hatvani utcai ingatlan eladása révén a Rókus Kórház közelében létesítsenek új orvoskari épületet, hogy megkönnyítsék a két klinika közötti kapcsolatot.[18]

1850-ben, a szabadságharc leverését követő retorziók során felmerült az egyetem visszahelyezése Budára, a királyi palotába, részben annak tágasabb terei, részben pedig az egyetemi hallgatóságnak a korábbi forradalom központjától történő távolabb helyezése miatt. Az orvosi kar azonban – az ellentmondásos körülmények ellenére – ragaszkodott Pesthez.[19] Egy korabeli publicista érvelése szerint már önmagában az orvosi fakultás áthelyezése is nagy költségeket emésztett volna fel, ha pedig csak az orvoskar maradna Pesten,

14 Jankovich nem új helyet, hanem a klinika bővítését javasolta, mégpedig a könyvtárral szomszédos, kihasználatlan telek megszerzésével. Jankovich 1838. 213–214.

15 Schlesinger 1840. 132–133.

16 A professzorok lakhelyei: Nagyhíd utca 4. (Stáhly Ignác), Kishíd utca 13. (Tognio Lajos), Régiposta utca 31. (Birly Ede Flórián), Városház tér 47. (Karl Franz Böhm), Sebestyén tér 382. (Schordan Zsigmond), Úri utca 434. (Veleczky János), Hatvani utca 545. (Bugát Pál), Sütő utca 620. (Gebhardt Xavér Ferenc). A Füvészkertet vezető Haberle Károly botanikus az egyetemi könyvtár épületében lakott, az 538. sz. alatt. Az 593. sz. alatti ház *medicinisches Facultätsgebäude*, *Spitalsgebäude* és *Universitätsspitalgebäude* néven szerepel a listában. Dorffinger 1827. 264–266.

17 R. Harkó 1974. 2506. A kar jegyzőkönyveiben mindössze az Eckstein Ferenc és Birly Ede Flórián által benyújtott bővítési terv szerepel a házról. SEKL 1.a. 1819. február 1. 33. sz. A Dékáni Hivatal irataiban inkább az 1848/49-es kórházi működésről és az egyes gyűjtemények sorsáról találni anyagot, lásd például SEKL 1.b. 1848. október 2., december 2., 6., 20.; 1849. január 15.

18 A Rókus Kórház egy 1856-os jelentés szerint még a lábadozókat sem akarta átvenni, noha az például Bécsben is bevett szokás volt a klinika és a városi kórház között. Palugyay 1852. 409.; Buzinkay 1973. 171–174.

19 Az orvosi kar jelentősen átalakult. 1851-től leválasztották az állatgyógyászatot, a természettudományi tanszékek átkerültek a bölcsészethez, a gyógyszerészek képzése emiatt felemás lett, mivel mindkét karon kellett órákat hallgatniuk. Buzinkay 1973. 163.; R. Harkó 1974. 2508.

az egyetem szempontjából hátrányos lenne az egyes fakultások térbeli különválasztása is: *„Azt vethetnék továbbá ellenünk, hogy Budapest egy városnak tekinthető, különben is eddig sem volt az orvosi kara többi karokkal egy épületben? ha úgy, akkor a kérdést így lehetne megfordítni: ha Budapest csakugyan* egy *város, minek azt kimozdítni helyéből, hogy a város egy másik részébe roppant költséggel és bajjal átvitessék?*"[20] A terv nem valósult meg, az orvosi oktatás egyelőre a korábbi épületben folytatódott.[21]

Az orvoskar és a botanikus kert

A füvészkert költöztetéseinek története hasonlóságot mutat az orvosi kar elhelyezésének kérdésével. Mindkettő egyre nagyobb helyet igényelt, s így fokozatosan kijjebb került a központból.

Mivel az orvosi stúdiumokhoz hozzátartozott a botanikai ismeretek elsajátítása is, ezért a kert eredetileg a jezsuita ház közvetlen közelében, a ferences kolostor mögötti telken kapott helyet, ahol kis területre kellett (volna) sokféle növényt telepíteni. Mivel üvegháza a Hatvani utcára nézett, az orvostanhallgatóknak körbe kellett sétálniuk, hiszen csak a könyvtár felől léphettek be a kertbe.[22] (2. kép) 1809 és 1813 között kiköltöztették a városfalon túlra.[23] Ebben szerepe volt Pest város 1808-ban létrejött Szépítő Bizottmányának is, amely Szépítési Tervében a botanikus kertet – a temetőkhöz és vágóhidakhoz hason-

2. kép – A jezsuita ház (550), az egyetemi könyvtár (494), a bölcseleti kar (394) és a botanikus kert Pest város áttekintő térképén

20 Igénytelen szózat a m. kir. egyetem áttétele tárgyában II. *Pesti Napló,* 1850. április 4.

21 Kevésbé volt szerencsés a József Ipartanoda (1857/58-tól Polytechnikum), amelyet megszüntetés helyett áthelyeztek Budára. Buzinkay 1973. 168.; Gy. Balogh 2023. 25.

22 Gombocz 1914. 44–46.

23 Grassalkovich Antal eredetileg a Nemzeti Múzeum céljára ajánlotta fel telkét, mivel azonban azt a város központibb részére kívánták tenni, az ingatlant az orvoskar kapta meg. Bár a telek talajminősége és méretei kedvezőbbek voltak a belvárosi kertéhez képest, azonban tele volt tarackkal és lucernával, az Országútról pedig port vitt be a szél. Gombocz 1914. 72–73.

lóan – kijjebb helyezendő elemként jelölte meg.[24] Schlesinger Ignác szerint ez mindösszesze „pár lépés" távolság volt a hallgatók számára (ez nagyjából 400 métert jelentett).[25] A kert Haberle 1832-es halála után, majd az 1838-as árvízkároknak köszönhetően egyre elhanyagoltabb állapotba került. Emiatt már 1840-ben felmerült annak tovább költöztetése, ami végül 1847-ben, a Festetics-kert megszerzésével valósult meg.[26] (A kereskedő Kunewalder-testvérek, Fülöp és Jónás tervezték a terményházuk szomszédságában álló „régi" botanikus kert megvásárlását, ez azonban, mint látni fogjuk, épp fordítva valósult meg: az egyetemé lett az elhanyagolt kert mellett Kunewalderék épülete is.[27])

Az orvoskar és a Rókus Kórház

Az orvoskar Pestre költözésekor már tervezték az ágy melletti oktatás és a városi szegényház – a leendő Rókus Kórház – összekapcsolását. Az egyetem azonban ekkor még elvetette az ötletet, melyet azzal indokolt, hogy a szegényház túl messze van a várostól, az épület emellett a betegek befogadására, ellátására sem alkalmas.[28] Az egyetem már a Rókus Kórház megnyitásától kezdve próbált oktatási lehetőséget biztosítani a városi intézményben, azonban Pest tanácsa ezeket mereven elutasította, akár betegágyak oktatáscélú használatáról, akár toldaléképület létesítéséről volt szó (mint 1833-ban).[29] Így egymás közelében, ugyanazon útvonal két oldalán működött a modern városi és az elavult, célszerűtlen épületben álló, zsúfolt egyetemi kórház. A két intézmény között azonban mégis volt némi munkakapcsolat. A Gyakorlati Sebészeti Klinika 1826/27. tanévből fennmaradt jelentéseiben például említenek két, a Rókus Kórházba továbbküldött beteget.[30] Utóbbi intézményből viszont csak bonctani vizsgálatokra szállítottak át halottakat az orvosi karra. Ez a Magyar (Nemzeti) Színház 1837-es megnyitását követően okozott kellemetlenségeket, amikor esténként az előadásra igyekvő közönség szembetalálkozott a nem túl kellemes látvánnyal. A kritikus Nagy Ignác szerint maga a színház sem volt jó helyen, de a halottszállításra is kereshettek volna egy alkalmasabb napszakot:

> „*Mindenki tudja, hogy nemzeti színházunk nem legjobb helyen áll, és azért nem ártana legalább minden sértőt elmellőzni, mi azokra nézve történhetik, kik azt mindemellett is látogatják. Többször megtörtént már, hogy este hat és hetedfél óra*

24 Simon 2025. 38., 43.

25 A diákoknak csak ki kellett menniük a Hatvani kapun. Schlesinger 1840. 131–132. Ugyanezt emelték ki az 1830-as jubileumi évkönyvben is. *Status praesens…* 1830. 27.

26 A növények és az épületek is elhanyagolt állapotban voltak. Gombocz 1914. 106–110.; Csepely-Knorr 2016. 17.

27 A vásárlási szándék egy 1849-es jelentésben szerepel. Buzinkay 1973. 169.

28 A Kancellária határozata, 1786. augusztus 16. „*Was das Krankenhaus der Stadt Pest betrifft, dieses könnte wegen der entfernten Lage von der Stadt zu den Vorlesungen nicht füglich dienen.* (…) *Das städtische Spital scheint wegen der Entlegenheit zum praktischen Collegium nicht wohl geeignet zu seyn…*" („*Ami Pest város kórházát illeti, ez a várostól való távoli fekvése miatt az előadások számára nem lenne alkalmas.* (…) *A városi kórház a távoli fekvése miatt nem tűnik alkalmasnak a gyakorlati kollégium számára…*" – A szerző fordítása) Linzbauer 1853. Nr. 997.

29 A Hatvani és Újvilág utca sarkán állt városi kórház 1751 előtt kétszer is leégett, ezt követően az ún. Kecskeméti házban (a mai Veres Pálné utcában) alakítottak ki kórházat. A Rókus Kórház hosszas tervezést és jelentős anyagi ráfordítást követően 1798-ben nyílt meg. R. Harkó 1974. 2508.; Simon 2025. 37–38., 128.

30 SEKL 1/g. Gyakorlati Sebészeti Klinika jelentései, 1826/7. Ezúton szeretném megköszönni Dr. Molnár László és Osváth Zsolt segítségét.

közt, tehát épen akkor, midőn legtöbb ember jár színházunk felé, iszonyú bűz üté meg orrunkat, 's mit láttunk, midőn körültekinténk? fekete koporsót, mellyben városi poroszlók, vagy sírások, halottat vittek bonczolás végett a városi kórházból az orvosi kar épületébe. Ez nemcsak az illendőséggel ellenkezik, hanem az egészségi rendszabályokkal is, és azért az illy szomorú szállításokat csak éjfél felé, vagy hajnalban kellene eszközöltetni. Elég, ha néha a színházban halottunk van, de az már csakugyan luxus, hogy az oda vezető úton is büzhödt holttestekkel találkozzunk."[31]

Egyes kortársak az egyetem és a városi kórház fizikai összekapcsolását azért tartották kivitelezhetetlennek, mert az orvosi kar jelentős térigénye mellett a két intézmény közötti távolság a gyakorlati és elméleti órák folytonosságát a nagy sétatávolság miatt akadályozta volna.[32] A kérdésben az 1850-es évek sem hoztak változást, a Rókus Kórházban továbbra sem végezhettek gyakorlatot az orvostanhallgatók.[33]

Alternatív ötletek: az Erdősor és a Duna-part, avagy hol a helye az orvosi karnak?

Az orvoskari épületek kérdésének rendezésére 1858-ban – a bécsi sajtóban – felmerült egy a város szélén, az Erdősoron, a temető mellett újonnan építendő klinika terve is.[34] A mai Alsó Erdősor utca Pest belterületének határán, az 1840-ben felépült lövöldétől indult a Kerepesi út felé, mellette homokbuckák, kijjebb szőlőskertek húzódtak, a környezetet Markusovszky Lajos „*szemétdombok és ganajkupaczok tengere*"-ként jellemezte.[35] Itt állt 1856-tól Pest új szegényháza, az *Elisabethinum* is.[36] Emellé tervezték volna az új központot.

A Duna-partot Markusovszky cikksorozatában több okból megfelelőbb helynek látta a központi épület céljára. Egyrészt, mert közegészségügyi szempontból előnyösebb fekvése volt, másrészt, mert fontosnak tartotta, hogy az épület a város központjában legyen.[37] Nézete szerint az egyes tudományos intézeteknek és a hallgatóknak a lehető legközelebb kell elhelyezkedniük egymáshoz, mivel az egyetemhez kapcsolódó szolgáltatások sem fognak kiköltözni a centrumból.

31 Mindenki tudja, hogy nemzeti színházunk nem… *Budapesti Híradó,* 1845. január 19. 45. Nagy máskor is panaszkodott a *Budapesti Hírharang* rovatában a színházi előadások kezdete és a halottszállítás idejének egybeesésére. „*Ismét kérnünk kell az illető hatóságot, hogy ne méltóztassék este 7 óra előtt a városi kórházból halottakat boncolás végett a Nemzeti Színház mellett a tud. egyetem kórházába vitetni, mert ez igen botrányos, sőt az egészségre nézve sem igen kedvező. Ezen szomorú szállítást legcélszerűbb lenne hajnalban eszközleni, vagy legalább a színházi előadás után.*" *Budapesti Híradó,* 1845. november 2. 293.

32 Mráz M[ihály]: Lehet-é az egyetemi kórodákat a pesti polgári kórházzal egybekapcsolni? s mikép. *Nemzeti Ujság,* 1846. január 20. 46. Mráz a Rókus Kórház lelkésze volt, így a pestiek szemszögéből értékelte a helyzetet. Elismerte ugyan a kari klinikák rossz állapotát, de a várositól független kórházépületben látta a megoldást.

33 Ferenc József kért tervezetet a lehetséges helyekről. *Orvosi Hetilap,* 1862. augusztus 31. 697.; Buzinkay 1973. 164.

34 Buzinkay 1973. 177.

35 Markusovszky Lajos: A pesti orvosi központi épület tárgyában. *Orvosi Hetilap,* 1859. február 27. 147–149.

36 Építését Pest városa Ferenc József és Erzsébet esküvője alkalmából határozta el. Nagy 1983. 204.

37 „*A város központjának pedig mi sokkal inkább hajlandók vagyunk a Dunát tekinteni, mely Budapestet két testvérvárosra osztja s mely körül mindkettőnek élete öszpontosul, mint a hatvani utcza sarkát, a Zrínyit.*" Markusovszky Lajos: A pesti orvosi központi épület tárgyában. *Orvosi Hetilap,* 1859. április 17. 258.

> *„De az orvosi tudományok egyesítése, melyhez oly szép reményeket kötünk, nem fogja czélját elérni, ha az intézet a város távol fekvő részén, a polgárisodás végén, a favágók, napszámosok és gyári munkások szegény hajlékain túl, messze a mivelt osztálybeliek lakhelyétől s a kereskedés és ipar forgalmi helyétől állíttatik fel. Mert, hogy az intézet körül egy kis Erlangen vagy Heidelberga Pesten keletkezzék, hogy ott könyv és műkereskedések, papírboltok, vendéglők, kávéházak és olvasó termek emeltessenek, droguisták, műszerészek, szabók, czipészek, bádogosok stb. a közkórház és az akadémiai polgárok kedvéért megtelepedjenek, s a város élete természetes medréből eltérittessék, azt mi nem hisszük…”*[38]

Az oktatóknak – érvelt – nemcsak családjuk miatt volt fontos a központban élni, hanem mert fizetésükből adódóan a többségük gyalog és nem kocsival közlekedett, és gyakran éjszakai betegellátásra is hívták őket.[39]

A modern hazai közegészségügy megteremtésében később kulcsszerepet játszó Markusovszky szerint egy kisvárosban mindegy, hol állítják fel a kórházat, mivel bármelyik pontjára rövid idő alatt el tudják szállítani a betegeket, egy nagyvárosban azonban jobb a centrumban, szakintézetek esetén pedig a város különböző pontjain (elmebetegnek például jobb a város szélén, ellentétben a sérültekkel, gyermekágyasokkal).[40]

Az orvoskar tanárai 1859 novemberében sikeresen tiltakoztak az erdősori ingyen telek ellen, lévén azt a város közegészségügyi szempontból legkevésbé előnyös részén, a legalacsonyabban fekvő területen, temető mellett kívánták létrehozni.[41] Az Erdősor így lekerült a napirendről és ezzel együtt – egyéb alternatíva híján – az áthelyezés is. Legközelebb 1862-ben a Helytartótanács kezdeményezésére Semmelweis Ignácot mint a szülészet és Balassa Jánost mint a sebészeti tanszék ekkori vezetőit jelölte ki a kar a megfelelő hely kiválasztására, de sem ez, sem Ferenc József 1865. évi látogatása nem hozott eredményt.[42] 1862-ben Tormay Károly, Pest város főorvosa szintén megvizsgálta a felmerült helyszíneket, a Füvészkert és a Duna-part (a volt sóház és dohányraktárak) előnyeit és hátrányait is számba véve, ugyanarra a konklúzióra jutva, mint Markusovszky: az Erdősor kivételével mindegyik célszerű lenne.[43] 1869-ben felmerült a Kunewalder-ház átengedése az elméleti tanszékek számára, míg a gyakorlati kórodák és a hullaház áthelyezését a közegészségügyi szempontból szerencsésebbnek számító Duna-partra tervezték. Pest városa azonban az egykori sóház telkét a Műegyetemnek szánta, az orvosi fakultást pedig továbbra is az Erdősorra költöztette volna.[44] Az orvoskar ezen korszaka tehát állandó bizonytalanságban, az ideiglenesség tudatában telt el.

38 Markusovszky Lajos: A pesti orvosi központi épület tárgyában. *Orvosi Hetilap,* 1859. április 17. 258–259.

39 Markusovszky Lajos: A pesti orvosi központi épület tárgyában. *Orvosi Hetilap,* 1859. április 17. 259.

40 Markusovszky Lajos: A pesti orvosi központi épület tárgyában. *Orvosi Hetilap,* 1859. május 1. 287–290.

41 E napokban alkalmunk volt Dr.Well… *Orvosi Hetilap,* 1859. november 20. 761.; Buzinkay 1973. 177.

42 Kivonat a pesti kir. egyetem orvoskari tanártestületének az egyetemi építkezések ügyében tett felterjesztéséből. *Orvosi Hetilap,* 1871. szeptember 24. 659.; R. Harkó 1974. 2511.

43 A Füvészkertről szóló érveit lásd lentebb. A sorozat 2–3. része: Terv az egyetem orvoskari épületére vonatkozólag. *Orvosi Hetilap,* 1862. szeptember 21. 755–758. és Terv az orvoskari épületre vonatkozólag. *Orvosi Hetilap,* 1862. november 2. 875–876.

44 Az egyetemi orvosikar épülete… *Pesti Napló,* 1870. január 18.; Kivonat a pesti kir. egyetem orvoskari tanártestületének az egyetemi építkezések ügyében tett felterjesztéséből. *Orvosi Hetilap,* 1871. szeptember 24. 661–662.; Győry 1936. 582–583.

A Kunewalder-ház és környezete

Az Országút Hatvani kaputól délre eső része (a mai Múzeum körút) a Belvárost a külterületektől (a későbbi Józsefvárostól) elválasztó városfal menti útvonal volt, melynek fokozott beépülése a 18. század utolsó harmadában kezdődött. A Nemzeti Múzeum és a Múzeumkert területe már korábban is meghatározó pontja volt a városrésznek: előbb báró Sándor Antal, majd Batthyány József hercegprímás rezidenciája és kertje feküdt itt.[45] A Hatvani kapu szomszédságában Grassalkovich Antal ingatlana helyezkedett el, amely – mint láttuk – 1809-től a Belvárosból áttelepített botanikus kertnek (füvészkertnek) adott otthont.[46]

Az 1838-as árvíz nagy károkat tett a jezsuita házban, ezért kérdéses volt annak sorsa. 1841-ben felmerült az átépítése, a klinikák áttelepítése a kórházba, valamint egy új épület felhúzása a szintén rossz állapotú füvészkert helyén. 1846-ban ismét a Rókus Kórház melletti klinika építését tervezték, ez azonban a kitörő forradalom miatt nem realizálódott.[47] Érdekes, hogy a pesti híreket figyelő Nagy Ignác utóbbi esetben is a botanikus kert helyét említi a tervek között.[48]

Az 1847-re felépült Nemzeti Múzeum környékét ekkor még kevésbé elegáns házak foglalták el. A mai Kálvin tér közelében állt a hírhedt Két Pisztoly, a botanikus kert mellett pedig a Rongyos Lámpás nevű kocsma. 1838-ban vásárolta meg az izraelita nagykereskedő Kunewalder testvérpár, Jónás és Fülöp a telket, ahol Hild József tervei alapján építették meg a *Produktenhof*ot, egy olyan épületkomplexumot, amelynek földszintjén gabonaraktár, emeletén bérház foglalt helyet.[49] Hasonló volumenű kereskedelmi épület csak az Orczy-ház volt Pest központjában.[50] A Terménytárban élénk társasági élet folyt, számos művész bérelt itt hosszabb-rövidebb időre lakást (Petőfi Sándor, Jókai Mór, Tompa Mihály stb.), itt működött a *Pesti Divatlap* szerkesztősége, a Nemzeti Kör, továbbá itt tartották a védegyleti bálokat.[51]

A házat és a hozzá tartozó telkeket a Kunewalder családtól 1858. április 21-i határozatával vásárolta meg a kincstár Albrecht főherceg közbenjárásával 300 000 konvenciós forintért az állatgyógyászati intézet számára.[52] Az eladásban szerepet játszott az or-

45 Simon 2025. 39.

46 Simon 2025. 38.

47 Győry 1936. 450.; R. Harkó 1974. 2508.

48 „*Hire van, mikép az orvosi kar épülete, a kórházzal együtt oda fog áthelyeztetni, hol most a füvészkert áll, tehát a nemzeti színház tőszomszédságába; ezen sajátszerű szomszédság talán kieszközlendi, hogy színházunknál azontúl kevesebb fog lenni a betegeskedés.*" *Budapesti Híradó,* 1846. szeptember 17. 182.

49 Kunewalderék az 1838. augusztus 31-én kötött szerződés alapján vásárolták meg Wrede asszonytól a három háztelket magába foglaló Rongyos Lámpást. Hild terveit 1839-ben láttamozta a Szépítő Bizottmány, 1841-re épült fel a ház, amelyet már az engedélyezés kérvényezésekor „pesti terményudvarnak" (*Pester Productenhof*) neveztek. BFL XV.17.b. 311. Nr. 8034.; IV.1207.b. Nr. 8034.

50 Az Orczy-ház a mai Károly körút Deák tér felőli végén állt. Wildner 1936. 20.

51 A Nemzeti Kör 1845 októberében úgy határozott, hogy székhelyét átteszi a Hatvani utcába, arra hivatkozva, hogy a Terménytár túl messze van a Belvárostól. A döntéssel egyet nem értők Teleki László vezetésével a maradást választották és megalapították a Pesti Kört. Baróti Lajos: A „Nemzeti Kör". *Vasárnapi Ujság,* 1884. június 8. 363.; Baróti Lajos: Petőfi pesti lakásai. *Vasárnapi Ujság* 1893. január 1. 3.; R. Harkó 1974. 2511.; Kapronczay 1999. 1120.

52 A *Produktenhof* az 1490. sz. alatt szerepel a telekkönyvben, de hozzá tartoztak az 1491., 1501–1502. számú telkek is, amelyek összesen 2818 2/3 négyszögölt tettek ki. Az adásvételi szerződést május 10-én írták alá. BFL

vos Kunewalder Zsigmond és Szabó Alajos állatorvos barátsága.[53] Az intézet beköltözése szeptemberben fejeződött be.[54] A zsúfolt belvárosi „jezsuita házban" zajló oktatást végül a benne kitört orbáncjárvány miatt kellett rendezni, valamint a hírekben felmerült a szülészet áthelyezése is a Rókus Kórház mellé.[55] Semmelweis Ignác és Balassa János az ország katonai és polgári kormányzójától, Albrecht főhercegtől kért segítséget, s miután megállapították, hogy a Kunewalder-ház alkalmas a sebészeti és szülészeti kóroda elhelyezésére, 1859 májusában elrendelték azok átköltöztetését. Ezt követte az élettan és a kari adminisztráció (előbbiek az emeletre, utóbbi a földszintre kerültek).[56] A többi, így a törvényszéki orvostan és a szemészet maradt a helyén. Az új létesítmény tágasabbnak bizonyult, felszereltsége azonban lényegében változatlan maradt, és jellegét tekintve már a kezdetektől ideiglenes megoldásnak szánták. Mindezek ellenére az egyetem történetében mégis emblematikus korszak kapcsolódik hozzá: a szülészeti klinikán Semmelweis Ignác, a sebészeti tanszéken pedig Balassa János működése fémjelezte ezt az időszakot. (3. kép)

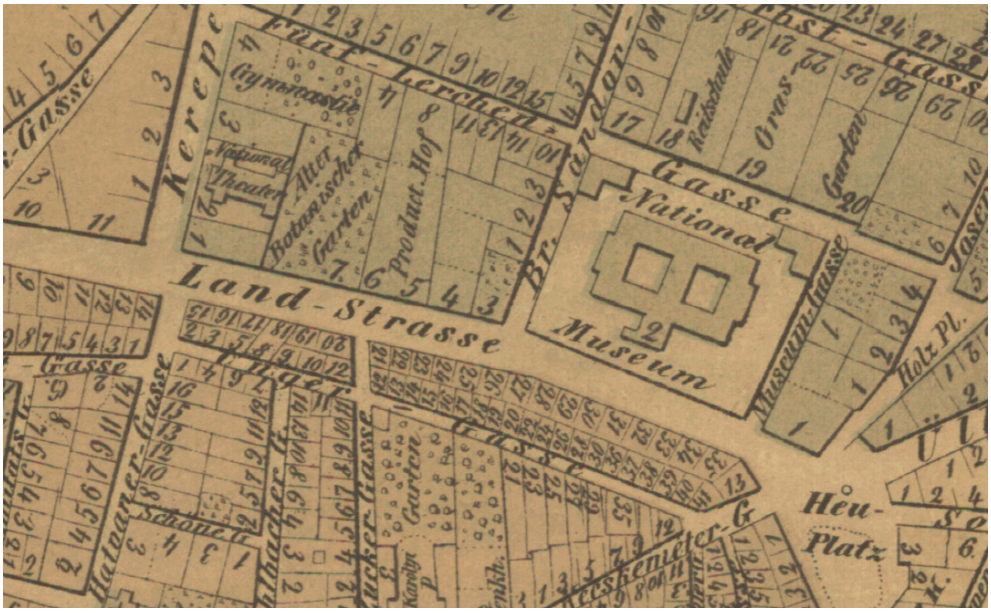

3. kép – A Kunewalder-ház (Product Hof) és környezete, valamint a jezsuita ház (Hatvani utca 14. – Újvilág utca 2.)

IV.1324.a. 39. kötet 5353. sz. (1599, 1611. lap). A bejegyzést lásd BFL IV.1215.d. 23. kötet 733. p. 266. sz.

53 A Kunewalder család az 1848/49-es szerepvállalása miatt Bécsbe költözött, ugyanitt élt Szabó is. Zsigmond közvetített az eladás során testvérei felé, majd 1861-ben költözött vissza Pestre. Kapronczay 1999. 1120–1121.

54 Jelentés a pesti állatgyógyintézetről. *Gazdasági Lapok,* 1859. május 12. 292.

55 „*A sebészeti kóroda mint halljuk, az állatgyógyintézet épületébe (Kunewalder-ház), a szülészeti pedig a Mayer-féle házba a sz. Rokusz kórház közelében ideiglenesen át fog tétetni. Szerencsét kívánunk megszabadulásukhoz, s tisztelettel emlékszünk meg azon kórházi orbánczról, melynek diadalmas fegyvere, – csak egy két élet feláldozásával – hirtelen törte fel a legészszerűbb argumentumoknak engedni nem akaró kapukat.*" A sebészeti kóroda... *Orvosi Hetilap,* 1859. március 6. 165. Pest város tanácsa iratainak mutatóiban mindössze egy utalás szerepel erről az orvosi karra, a megadott számon azonban más tárgyú irat található (BFL IV.1303.f. IV.1902/1858).

56 A sebészet és szülészet berendezése 1859. október elején még folyamatban volt. A sebészi és szülészi kóroda… *Orvosi Hetilap,* 1859. október 2. 651.; Győry 1936. 512., 526.; Buzinkay 1973. 176.; R. Harkó 1974. 2511.

Az Országút (ma Múzeum körút) ekkor már Pest egyik fontos és forgalmas útvonala, a 18. század végétől az országos vásárok árusítóhelyei részben itt helyezkedtek el.[57] Az Országút, Sándor báró (ma Bródy Sándor) utca, Ötpacsirta (ma Puskin) utca és a Kerepesi (ma Rákóczi) út által határolt tömb „besűrűsödése" jól nyomon követhető a korabeli térképeken. Az 1850-es években meghatározó elemei a Nemzeti Színház és a Kunewalder-féle *Produktenhof*, ezek közé ékelődött be a „régi füvészkert".[58]

Az egyetem 1861/62. évi almanachját vizsgálva elmondható, hogy a tanári karnak csak a vezetői – így például Rupp Nep. János dékán – laktak távolabb az épülettől, Lipótváros elegáns részén. A nyilvános rendes tanárok maradtak a Belvárosban, sétatávolságra a régi és az új háztól vagy a külvárosoknak szintén közel eső részén. Például Wachtel Dávid, az általános kór- és gyógyszertan rendes tanára és Arányi Lajos, a kórbonctani intézet elöljárója a Kerepesi úton laktak. A tanársegédeket – kettő kivételével – vagy a jezsuita házban, vagy az állatgyógyintézetben szállásolták el.[59] (4. kép)

4. kép – A Kunewalder-ház

A környékről 1866-ban készített a Városi Mérnöki Hivatal részletes felmérést.[60] A Kerepesi út felé eső részen a Nemzeti Színházat Westermayer József földbirtokos és háztulajdonos házai ölelték át, keleten az 1865-ben leégett Arany Griff fogadó, majd 1868-tól a helyén felépült Pannónia Szálló.[61] A régi botanikus kert területe az egyetemhez tartozott, melyet különböző vállalkozóknak adtak bérbe.[62] A területet így ideiglenes jellegű építmé-

57 1861-ben kisebb felháborodást keltett, hogy a kórodák új helye előtt állították fel a vásári bódékat: „*Ha már főbb utczáinkon a hónapokig ott heverő szemetet és piszkot el kell tűrnünk, ne igyekezzenek legalább a kór- és gyógyintézetek tőszomszédságában betegeink rovására a levegőt a mindenféle rondaságok oda telepítése által megfertőztetni.*" Úgy látszik, hogy... *Orvosi Hetilap,* 1861. március 3. 175.

58 Buda és Pest térképe, Emich Gusztáv, 1854. BFL XV.16.d. 241/18.

59 *A Magyar Királyi Tudomány Egyetem személyzete 1861/2.* 1–6.

60 BFL XV.16.b. 226/47. Az egyes elemek történetéről részletesen lásd Hidvégi 2007.

61 Hidvégi 2007. 37.

62 Hidvégi 2007. 35. Területe ekkor 3287 nöl. 1869-ben az egyik Ötpacsirta utca felőli szomszéd, Glauber Adolf kádármester telekcserével szeretett volna magának kihasítani belőle részt, kérelmét azonban elutasítot-

nyek foglalták el. Az Országút felőli oldalon a kert főbérlői – Borsos József és Doctor Albert festők – által működtetett fényképészeti műterem és a hozzá tartozó fabódék helyezkedtek el, valamint egy konyhával és elkerített udvarral rendelkező kocsma állt.[63] A kert közepén 1864 és 1866 között Suhr Vilmos fából ácsolt cirkusza, a színház háta mögött pedig két további fabódé kapott helyet.[64] A tömb északkeleti sarkán a Beleznay-kert nevű szórakozóhely állt (ahol rövid ideig szintén működött cirkusz), a Sándor utca felé pedig 1866-ban építették fel az Országházat.[65] Ezek közül a Suhr-féle „lovarkör" önmagában is sok helyet foglalt el és nagy forgalmat generált: mintegy 3000 férőhelyes volt, százlovas istállóval és a vendégeknek külön frissítő teremmel.[66] 1863-ban Gottlieb Kreutzberg állatseregletét is itt találhatták meg a pestiek.[67] A cirkusszal ellentétben az 1862-től működő Borsos és Doctor-féle műterem célközönsége az arisztokrácia volt.[68] Helyét remekül választotta ki: a Nemzeti Múzeum környékén ekkor kialakuló mágnásnegyed és a Nemzeti Színház között.[69] Bejárata kezdetben csak a kert felől volt, az Országút felé később nyitottak.[70] A kert területe miatt a műterem portfólióját olyan egyedi elemekkel bővíthették, mint a lovas és kocsis fotók.[71] Borsosék az orvosi fakultástól is úttörő megbízást kaptak: ők készítették el a páciensek fotóit Balassa János *Képzőműtétek…* című, 1867-ben megjelent alapművéhez, amely a hazai plasztikai sebészet mérföldköve volt.[72] (5. kép)

Pest városának hivatalos álláspontja mellett a korabeli lapok, különösen a Griff leégése idején, sürgették a sok ideiglenes, tűzveszélyes faépület lebontását.[73] A Griffben

---

ták. BFL IV.1324.a. 39. kötet 5352. (1612. lap)

63 1864-ben még külön udvar nélküli sörcsarnokként üzemelt. BFL XV.17.b. 312. 539/1864.

64 Tervét lásd BFL XV.17.b. 312. 699/1864.

65 A színházteremmel is rendelkező Beleznay-kertben 1854 és 1860 között cirkuszi társulat is működött. BFL XV.16.b. 226/47.; Hidvégi 2007. 37–38.; Teller – Molnár 2022. 176–177.

66 B. Gyula: Lovarkör. *Nefelejts,* 1864. december 11. 350.

67 Kreutzberg bejárta Európát, pár évente Pesten is megfordult: 1851-ben még a Felduna soron vert sátrat, 1858-ban a Széna – a mai Kálvin – téren, vagyis egyre beljebb a városban. Oroszlánból, hiénából, elefántból stb. álló állatsereglete 1863 augusztus–szeptemberben szerepelt itt. Egyik elpusztult oroszlánja lett a Nemzeti Múzeum első ilyen példánya. BFL XV.17.b. 312. 734/1863.; Kreutzberg állatsereglete a régi… *Sürgöny,* 1863. augusztus 5.; A nemzeti muzeum…. *Színházi Látcső,* 1863. szeptember 6.; Teller – Molnár 2022. 31., 190.

68 1862 januárjában már működött. Fényirodáink száma… *Sürgöny,* 1862. január 26.; Borsos József… *Nefelejts,* 1862. február 1. 505.

69 Ugyanez a tendencia figyelhető meg Európa más nagyvárosaiban: Párizsban az Opera, Bécsben a Ring mentén alapítottak az elittel számoló műtermeket. Farkas 2009. 175.

70 1864-ben kötelezték őket a korábbi műterem lebontására, az ekkor készült terven még nem szerepel az Országúti bejárat. BFL XV.17.b. 312. 539/1864.

71 Az üzletből 1868-ban kivált Doctor és Borsos 1870-ig maradhattak itt. Ezalatt megörökítették az 1866/67-es országgyűlés képviselőit, a koronázáson résztvevő arisztokratákat, a Nemzeti Színház személyzetét. Borsos és Doctor urak photographiai… *Sürgöny,* 1862. április 13.; Farkas 2009. 175–176., 179–180. Lovas fotóra példa, háttérben a műterem deszkafalával: gróf Csekonics Endre lóháton, 1867. MNMKK MNM Történeti Fényképtár ltsz. 3039/1958 fk.; Báró Aczél Péter lóháton, 1867. MNMKK MNM Történeti Fényképtár ltsz. 3034/1958 fk. Végül, de nem utolsósorban, az orvoskar melletti műterem helye is szerepet játszhatott abban, hogy Borsos lánya, Vilma, a gyógyszerészi tanulmányait ekkoriban végző, később Borsos fényképészeti vállalkozásába társuló Varsághy Jánoshoz ment feleségül.

72 A fotósorozat, amelyből 21 készült Borsoséknál 1861 és 1862 folyamán, ma az MNMKK SOM-ban található Balassa János hagyatékában. Farkas 2004. 272.; Farkas 2009. 179.

73 A cirkuszok a színház vezetőségét is zavarták. Teller – Molnár 2022. 176.

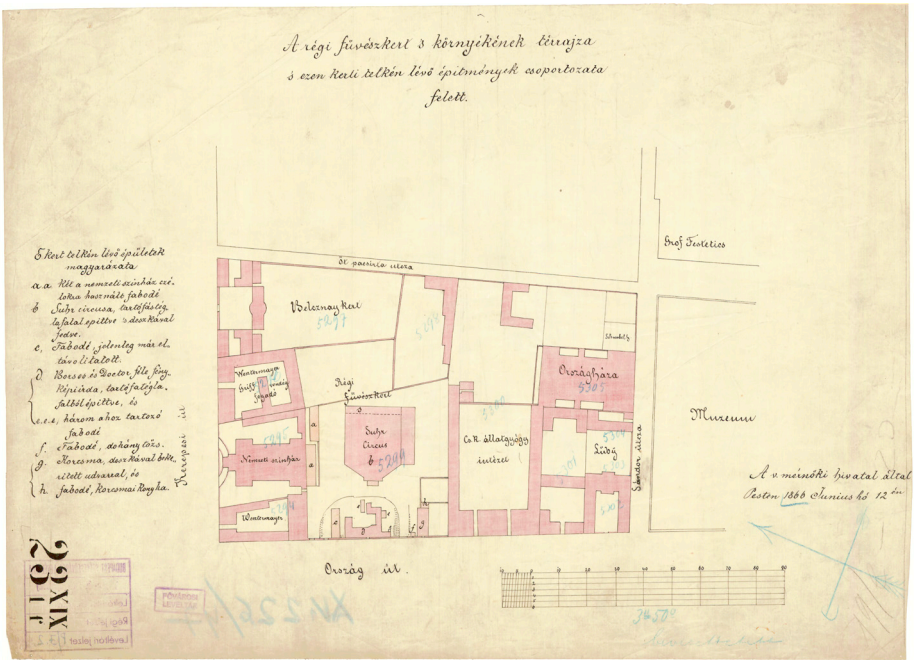

5. kép – A régi füvészkert helyszínrajza

kitört tűz miatt ugyanis majdnem leégett a Nemzeti Színház.[74] Ugyanebben az évben lebontattak egy dohánytőzsdének épült fészert is.[75] A városvezetés a központi területek reprezentatív összképének megteremtése miatt törekedett a tömegszórakoztatást képviselő létesítmények kiszorítására.[76] Végül, de nem utolsósorban említésre méltó az is, hogy a Kunewalder-házban zajló oktató-gyógyító tevékenységet sem könnyítette meg a kaotikus, zajos szomszédság. Megjegyzendő, hogy a Hatvani utca sem volt sokkal csendesebb.[77]

A „régi füvészkert" átalakításának kérdése

1862-ben Stockinger Tamás egyetemi tanár és Pest város főorvosa, Tormay Károly kétrészes cikksorozatot közöltek a kérdésről.[78] A Hatvani utcai épület fölött eljárt az idő,

74 A Beleznay-kert is károkat szenvedett, Suhr cirkusza pedig csak a véletlennek köszönhette, hogy megmenekült. Másik szomszédja, a szintén Westermayer-féle saroképület pedig 1874-ben égett le, a színházat ekkor sem érte kár. Tűzvész. *Fővárosi Lapok,* 1865. szeptember 10. 817.; A Nemzeti Színház épülete. *Vasárnapi Ujság,* 1887. szeptember 25. 645.

75 A város megbüntette a füvészkertet bérlő Borsos és Doctor fényképészeket egy tűzveszélyes fészer miatt, amelynek úgy nyitottak bejáratot az Országútra, hogy áttörték a kert zárófalát. BFL XV.17.b.312. 238/1865. A következő évben készült helyszínrajzon ismét szerepel a dohánytőzsde (bár ekkor könyveket árultak benne), amelynek elbontását ekkor megígérték a vállalkozók, egy másik bódét már eltávolíttattak, míg a színházat is kötelezték két bódéja felszámolására. BFL XV.17.b. 312. 21/1868.

76 Mutatványosok már az 1820-as évektől voltak a Városligetben, ahol 1880-tól szabályozott vurstli működött. Perczel 2021. 111.; Teller – Molnár 2022. 177.

77 „*einige Hörsäle, gegen die lärmvolle Strasse kaum zu benützen*" („*némelyik előadóterem alig használható a zajos utca ellenében*" – A szerző fordítása). Tormay 1854. 120. Markusovszky katonai zenét, bérkocsisok és vásári targoncák zaját említi. Idézi Buzinkay 1973. 175.

78 A második rész szerzőjeként Stockinger kérésére csak Tormay van feltüntetve.

a Rókus Kórházzal történő kapcsolatot az elmúlt évek sikertelensége, valamint annak egészségtelen környezete miatt elvetették, helyette a füvészkert átalakítását javasolták, ami beépíthető, az állatgyógyintézet és a Beleznay-kert megszerzésével pedig országos kórház alakítható ki. Előnye, hogy a központban van, magas a fekvése, jó a környék ivóvize, nagy az alapterülete, s közelében van a Rókus és a szegénygyermekkórház. Hátránya az Országút nagy forgalma, a Nemzeti Színház tűzveszélyessége, valamint az, hogy a Sándor utcában zajló nagyszabású építkezésekre ez gátlóan hatna.[79]

A Kunewalder-háztól az Üllői útig

„*Az idő és tér legyenek bár elméletileg csak véges gondolkozásunk alakjai, az életben sokkal fontosabb tényezők, semhogy azok hatalmát ignorálhatnák.*" – írta Markusovszky Lajos 1873-ban az egyetemi épületek elhelyezéséről.[80] Elvei változatlanok maradtak: az egyetem egy egység, az elméleti és gyakorlati oktatásnak egymáshoz közel, a város központjában kell lennie, amelynek klinikái a lakosság ellátására is hasznosak, ugyanakkor a (többi) új kórházat már szükségszerűen a város szélén kell emelni.[81] Az orvosi kar 1874-es felterjesztésében lesújtó állapotokat ír le a két épületről, amelyben az egyes tanszékek már zavarták egymást, de közvetlen környezetükkel is problémás volt a viszony. Ami az utóbbit illeti, a Kunewalder-házban „*a betegek útcza felől az országúti zörgésnek, míg az udvar felől az állatgyógyintézetbeli kutyakórodából jövő pokoli zajnak szüntelen kitétetvék, s ezek kellő nyugalomban soha se részesülhetnek*",[82] míg az Újvilág utcaihoz nem tartozik sem udvar, sem kert.[83]

Az orvosképzés körülményeinek tényleges javítására a kiegyezést követően, Eötvös József, majd Trefort Ágoston minisztersége idején került sor. Ehhez belátták a korszerű klinikák építésének szükségességét, amelyhez az Üllői úton vásároltak telkeket.[84]

Az 1881. évi XX. tc. a budapesti tudományegyetemi orvoskari intézetek folytatólagos kiépítéséről az Üllői úti tömb létesítése mellett kimondta a régi jezsuita ház felszámolását az új klinikai létesítmények felépülését követően.[85] 1884-től leányiskola működött benne, majd a Kossuth Lajos utca rendezésekor lebontották.[86] A Kunewalder-házból 1878/79-

79 Stockinger Tamás – Tormay Károly: Indokolt külön vélemény. *Orvosi Hetilap*, 1862. augusztus 31. 697–701.

80 Markusovszky Lajos: Az egyetemi építkezések ügyében. *Orvosi Hetilap*, 1873. február 16. 116.

81 Némileg pesszimistán az egyetem elhelyezésének kérdését időről időre felbukkanó „*mesés tengeri kígyó*"-hoz hasonlítja. Markusovszky Lajos: Az egyetemi építkezések ügyében. *Orvosi Hetilap,* 1873. február 16. 115–116.

82 A budapesti k. egyetem orvosi karának… *Orvosi Hetilap,* 1874. május 3. 342.

83 A kórházi járványokat, sok hallgató – kevés beteg, kicsiny termek kérdését itt nem részletezve. A budapesti k. egyetem orvosi karának sürgető felterjesztése az üllői-úti egyetemi építkezések ügyében. A budapesti k. egyetem orvosi karának… *Orvosi Hetilap,* 1874. május 3. 341–343. és 1874. május 10. 361–365. Egy korábbi, laikus vélemény a jezsuita házról: „*disztelen külsejével a szemet bántja, s pinczéiből jövő bűzével az egészséget veszélyezteti*". Az orvosegyetemet… *Vasárnapi Ujság*, 1867. június 9. 289.

84 R. Harkó 1974. 2511. A klinikák céljára kiválasztott telkek közelebb estek a városmaghoz, mint az Erdősor, így az Üllői útról könnyen megközelíthetők voltak.

85 „*Ezen épületek elkészültével a fővárosi IV. ker. hatvani- és újvilág-utczában fekvő orvoskari épület kiürittetvén, ez tovább is a budapesti egyetemi alap tulajdona marad és felhasználása iránt, a törvényhozás annak idején fog intézkedni.*" 1881. évi XX. tc. 1. § https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88100020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D31 (Utolsó lekérdezés: 2026. június 25.)

86 Győry 1936. 653.; R. Harkó 1974. 2512.

ben költözött ki az állattani intézet, 1879-ben a szülészet.[87] Lebontották, helyét átadta a Műegyetem 1882-ben megnyílt modern épületének. A döntésben szerepe volt, hogy a volt sóház telkéhez képest nagyobb területen tudtak építkezni, a város központi részén, az állatgyógyászati intézet kiköltöztetése pedig közegészségügyi szempontból indokolt volt. A „rozzant" (legfeljebb bérháznak alkalmas) Kunewalder-ház felújítása helyett új épület emelése mellett döntöttek.[88]

Összegzés

A Hatvani és Újvilág utcai jezsuita ház, valamint a Kunewalder-féle egykori Terménytár története csak egy kis fejezete az orvoskar történetének. Mindkettő kényszermegoldás volt, mégis, előbbi közel száz évig, utóbbi szűk két évtizedig játszott meghatározó szerepet a hazai orvosképzésben. Mindkettő Pest központi részén helyezkedett el, ami az első esetében a Belváros sűrű beépítettsége miatt lehetetlenné tette továbbfejlesztését, noha arra a tanszékek és a hallgatói létszám emelkedése miatt már a 19. század első felében szükség lett volna. A Kunewalder-féle terményház tágas volt, azonban közvetlen környezete (a régi botanikus kertet használó bérlők, a forgalmas Országút, továbbá az állatgyógyintézet) miatt szintén csak átmeneti megoldást jelentett, másfelől a környezet jellegének átalakulásával (Nemzeti Színház, Nemzeti Múzeum, Országház, mágnásnegyed formálódása) a laikus városlakók által járványveszélyesnek tartott orvoskari kórodák és a jellegéből adódóan piszkos, zajos állatgyógyászati intézet is egyre kevésbé illettek bele az itteni városképbe. Az orvosképzés kérdése végül a modern, Üllői úti (belső) klinikai tömb felépülésével oldódott meg.

Képjegyzék

1. kép	A Semmelweis utca, bal oldalán az egykori jezsuita házzal 1894-ben. Fotó: Klösz György. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei (82539).
2. kép	A jezsuita ház (550), az egyetemi könyvtár (494), a bölcseleti kar (394) és a botanikus kert Pest város áttekintő térképén. Balla Antal, 1785. BFL XV.16.b. 221/1. Pest belterületének kataszteri térképe, részlet.
3. kép	A Kunewalder-ház (Product Hof) és környezete, valamint a jezsuita ház (Hatvani utca 14. – Újvilág utca 2.) Emich Gusztáv térképén, 1854. BFL XV.16.d. 241/18. Pest–Buda belterületének várostérképe, részlet.
4. kép	A Kunewalder-ház. SEKL V. 318. Magyary-Kossa Gyula képgyűjteménye IV/12.
5. kép	A régi füvészkert helyszínrajza. Városi Mérnöki Hivatal, 1866. BFL XV.16.b. 226/47. A régi Füvészkert (mai Múzeum körút–Puskin utca) helyén fekvő terület részletes helyszínrajza.

87 Bolányi – Palatkás 1961. 478., 481.

88 Lásd például *Képviselőházi irományok* 1878. XIII. kötet 418. sz.; Gy. Balogh 2023. 29.

Források

Levéltári források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV.1207.b.	Pest város Szépítési Bizottmányának iratai. Iratok, tervek (1804–1861)
IV.1215.c.	Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Teleklevelek jegyzőkönyvei (1687–1807)
IV.1215.d.	Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869)
IV.1215.f.	Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekkönyvek (1694–1821)
IV.1303.f.	Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok (1850–1873)
IV.1324.a.	Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telek- és betáblázási könyvek (1852–1878)
XV.16.b.221.	Térképtár. Pest Szabad Királyi Város térképei. Pest áttekintő térképei (1785–1880)
XV.16.b.226.	Térképtár. Pest Szabad Királyi Város térképei. Józsefváros térképei (18. sz.–1872)
XV.16.d.241.	Térképtár. Pest–Buda–Óbuda áttekintő térképei (18. sz.–1872)
XV.17.b.311.	Tervtár. Pest Szabad Királyi Város tervei. Szépítő Bizottmány (1804–1861)
XV.17.b.312.	Tervtár. Pest Szabad Királyi Város tervei. Építő Bizottmány (1861–1873)
SEKL	Semmelweis Egyetem Központi Levéltára
1/a.	A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyvei (1793–1951)
1/b.	Az Orvostudományi Kar Dékáni Hivatalának iratai (1784–1951)
1/g.	Az Orvostudományi Kar klinikáinak összefoglaló jelentései (1825–1835)

Múzeumi források

MNMKK MNM	Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
IV.1207.b.	Történeti Fényképtár
ltsz. 3039/1958 fk.	Gróf Csekonics Endre, a Tiszán Inneni Kerület bandériumának vezetője lóháton, Ferenc József magyar királlyá koronázása alkalmából viselt díszruhájában. Borsos és Doctor fényképe, 1867.
ltsz. 3034/1958 fk.	Báró Aczél Péter lóháton. Borsos és Doctor fényképe, 1867.

Sajtóforrások

Budapesti Híradó, 1845, 1846
Fővárosi Lapok, 1865
Gazdasági Lapok, 1859
Nefelejts, 1862, 1864
Nemzeti Ujság, 1846
Orvosi Hetilap, 1859, 1861, 1862, 1871, 1873, 1874
Pesti Napló, 1850, 1870
Sürgöny, 1862, 1863
Színházi Látcső, 1863
Vasárnapi Ujság, 1867, 1884, 1887, 1893

Irodalom

A Magyar Királyi Tudomány Egyetem személyzete 1861/2	*A Magyar Királyi Tudomány Egyetem személyzete 1861/2.* Buda, 1862.
Bolányi – Palatkás 1961	Bolányi Imre – Palatkás Béla: Táblázatok a Budapesti Orvostudományi Egyetem történetének fontosabb adatairól. Alapítástól az 1900. év végéig. *Orvostörténeti Közlemények* 7. (1961):21–22. 414–510.
Buzinkay 1973	Buzinkay Géza: Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában 1849–1860. Általános és orvosképzési reformtörekvések. *Orvostörténeti Közlemények* 19. (1973):69–70. 143–189.
Csepely-Knorr 2016	Csepely-Knorr Luca: *Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig*. Budapest, 2016.
Dorffinger 1827	Dorffinger, Joseph Andreas von: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth*. Pest, 1827.
Farkas 2004	Farkas Zsuzsa: IV-21. Borsos József – Doctor Albert. B-a Ágnes a második műtét után. In: *A modell – The Model. Női akt a 19. század magyar művészetben. Female Nude Imagery in the 19th-century Hungarian Art*. Szerk. Imre Györgyi. Budapest, 2004. 271–272.
Farkas 2009	Farkas Zsuzsa: Borsos József fényképeinek feldolgozásáról. In: *Borsos József festő és fotográfus (1821–1883)*. Szerk. Szűcs György – Veszprémi Nóra. Budapest, 2009. 174–187.

Gombocz 1914	Gombocz Endre: *A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. Historia horti botanici… Egy fejezet a magyar botanika történetéből. 1770–1866*. Budapest, 1914.
Gy. Balogh 2023	Gy. Balogh Ágnes: A Műegyetem története – The History of the Műegyetem. In: *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Történeti Campusa – The Historic Campus of the Budapest University of Technology and Economics.* Szerk. Armuth Miklós – Lőrinczi Zsuzsa. Budapest, 2023. 20–39.
Győry 1936	Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest, 1936.
Hidvégi 2007	Hidvégi Violetta: A fal mellett és a fal mögött. *Budapest* 30. (2007):5. 35–38.
Hőgyes 1896	*Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Szerk. Hőgyes Endre. Budapest, 1896.
Jankovich 1838	Jankovich, Anton: *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht.* Ofen, 1838.
Kapronczay 1999	Kapronczay Károly: Kunewalder Zsigmond. *Orvosi Hetilap* 140. (1999):20. 1120–1121.
Képviselőházi irományok 1878	*Az 1878. évi október 17-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – irományok. XIII. Képviselőházi irományok.* Pest, 1880.
Linzbauer 1853	Linzbauer, Franciscus Xav.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tomus III. Sectio I*. Budae, 1853.
Nagy 1983	Nagy Mária: Rózsay József és a múlt századi hazai gerontológia helyzete. *Orvostörténeti Közlemények* 29. (1983):102–104. 199–209.
Palugyay 1852	Palugyay Imre, ifj.: *Buda–Pest szabad királyi városok leírása*. Pest, 1852.
Perczel 2021	Perczel Olivér: Népliget a Városligetben, avagy a klasszikus vurstli világa 1885–1908. In: *A Liget egykor.* Szerk. Brunner Attila – Perczel Olivér. Budapest, 2021. 111–129.
R. Harkó 1974	R. Harkó Viola: Száz év a pesti „domus medicaban" (1784–1884). *Orvosi Hetilap* 115. (1974):42. 2505–2513.
Schams 1821	Schams, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn*. Pest, 1821.
Schlesinger 1840	Schlesinger, I[gnaz]: *Medicinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen*. Pesth, 1840.

Simon 2025	Simon Katalin: Az állandóan épülő város – Pest történeti helyrajza (1686–1848) – The ever-building city: Historical geography of the city of Pest (1686–1848). In: Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovácz Bálint: *Pest a kezdetektől 1848-ig – Pest from the beginning to 1848*. Szerk. Majorossy Judit – Szende Katalin – Toma Katalin – Tringli István. Budapest, 2025. 24–72.
Simon – Sudár – Ternovácz 2025	Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovácz Bálint: *Pest a kezdetektől 1848-ig – Pest from the beginning to 1848*. Szerk. Majorossy Judit – Szende Katalin – Toma Katalin – Tringli István. Budapest, 2025.
Status praesens… 1830	*Status praesens Regiae Literarum Universitatis Ungaricae, quae Pesthini est*… Budae, 1830.
Teller – Molnár 2022	Teller Katalin – Molnár Dániel: *Show és business Pest–Budán. Kötéljárók, önmozgányok és más világszámok*. Budapest, 2022.
Tormay 1854	Tormay, Karl: *Medicinische Topographie der Stadt Pest mit besonderer Beziehung auf die meteorologisch-sanitätischen Verhältnisse des Jahres 1853*. Pest, 1854.
Vályi 1799	Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Harmadik kötet. Buda, 1799.
Wildner 1936	Wildner Ödön: *Pest és Buda közigazgatásának története az 1848–1849-i szabadságharc alatt.* Budapest, 1936. (Budapesti Statisztikai Közlemények 86/3.)

The Venues of Medical Education as Spaces of Representation of Medicine in Pest Until the Construction of the Clinical Block at Üllői Road

by Katalin Simon

(Summary)

For the medical faculty, the century following its move to Pest in 1784 was a challenging period. The city's rapid development began at the end of the 18th century, however the possibilities for medical education were determined by the cramped conditions of the downtown „Jesuit House", which became inappropriate for education due to the increasing number of departments and the growing number of students. All this was aggravated by the failure of the plans regarding the city's Rochus Hospital. The Kunewalder House was spacious, but owining to its surroundings, it proved unsuitable for the permanent accommodation of the surgical and obstetrics clinics. After decades of disputes between the city government and the university, the final solution was only brought about by the developments following the Austro-Hungarian Compromise. The construction of the (inner) clinical block on Üllői Street marked a turning point in medical education and enabled the final elimination of outdated locations.

Vajda Tamás

Egyetemi és főiskolai internátusok Szegeden 1945 előtt

A modern szociológia – többek között – az oktatási intézmények működésének társadalmi hatását, valamint a kormányzat által elrendelt térszerveződését vizsgálta. Előbbi témában Pierre Bourdieu a kulturális újratermelés fogalmával írta le azt a folyamatot, amelynek során az iskolák (más társadalmi intézményekkel együtt) generációkon át biztosítják a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek folyamatosságát.[1] A másik fontos jelenséggel Michel Foucault foglalkozott behatóan, aki részletesen vizsgálta a *gouvernementalité*, azaz a kormányzatiság kérdését. A kormányzatiság olyan koncepcióra utal, amely arra irányul, hogy a nyilvános együttélés és az egyéni viselkedés minden formáját aprólékos szabályozás tárgyává tegyék. A modern várostervezés helyeket teremt az új adminisztratív funkciókat ellátó intézmények számára, rendezi a kapcsolatot a vidékkel, úthálózatot alakít ki a megnövekvő forgalom és a rendfenntartás kiszolgálására, megszünteti a túlzott koncentrációkat.[2]

A két fenti vonatkozásban fontos körülmény, hogy a II. világháború előtti időszakban a társadalomnak csupán töredéke (Magyarországon 1% alatt, a nyugati világban 2% alatt) vett részt a felsőoktatásban. Az alacsony státuszú társadalmi csoportokból származó tehetséges fiatalokat többnyire az egyetemi tanulmányok magas kiadásai tartották távol. A költségek nemcsak a tandíj, a vizsgadíj, a laboratóriumi és a könyvtári díjak, valamint a tanszerek beszerzése, de a lakhatás és étkezés ára miatt is elviselhetetlenül magasak voltak a szegényebb sorsú fiatalok számára.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy Szegeden az egyetem 1921 őszi és a főiskola 1928 őszi megnyitását követően milyen felsőoktatási kollégiumokat hoztak létre széleskörű állami, önkormányzati, egyházi és civil összefogással a hallgatók elhelyezése érdekében, illetve milyen anyagi forrásokból, milyen elképzelések és nevelési koncepciók alapján, hogyan fejlesztették a kezdeti intézményeket. Az egyetemi hallgatók kedvező árú szállásának és étkezésének, a tanulmányok végzéséhez szükséges közösségi életének biztosítása vizsgálható a Bourdieu-féle kulturális újratermelés és a Foucault-féle kormányzatiság szempontrendszere szerint is.

A szegedi egyetem két világháború közötti történetében kiugróan magas volt a helyi, szegedi családból származó hallgatók aránya. Ennek ellenére a diákok többsége természetesen még így is Csongrád vármegyén kívülről érkezett. Az 1920–1929 ősze között beiratkozott joghallgatók esetében a szegediek 17,4%-ot, a Csongrád vármegyeiek 25%-ot, az ország összes többi területe együttesen 41,4%-ot, míg az 1920 utáni országhatárokon túli területek együttesen 33,6%-ot alkottak. Vagyis a diákok mintegy 80%-a szorult szálláshelyre szegedi egyetemi tanulmányaik idején.[3]

1 Giddens 2003. 419.
2 Berger 2018. 119–120.
3 Vajda 2022. 108.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.07

Bocskai Internátus

Az egyetem 1921-es működésének megkezdésekor a hallgatók elhelyezésére szolgáló internátusi rendszer még hiányzott. Ennek következtében minden távolabbról érkező egyetemista kénytelen volt albérletben megszállni. Szeged első egyetemi kollégiuma 1922 márciusában nyitotta meg kapuit a Vásárhelyi sugárút 2. (ma: József Attila sugárút 26.) szám alatt. A Bocskai Internátust[4] a Népies Irodalmi Társaság és a Mikes Irodalmi Társaság segítségével működtette a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SZEFHE).[5] 1922 februárjára rendelkezésre állt 9 lakószoba, 3 egyéb, más rendeltetésű helyiség, valamint konyha, étkező, kamra, amelyekben 21 hallgatóval megindult az internátus. Az egyetem erdélyi gyökerei, valamint a román megszállás alá került területekről érkező hallgatók magas aránya miatt a SZEFHE legelső kollégiumát Szegeden állították fel. A budapesti és debreceni intézmények alapítására csak ezt követően került sor.[6] Az épület berendezéséhez az egyetemisták bálok és táncestélyek szervezésének bevételeivel, valamint adománygyűjtési akciókkal járultak hozzá,[7] de jelentős segítséget nyújtott a honvédség is (elsősorban ágyak, bútorok és ágyneműk adományozásával).

Az internátus ünnepélyes megnyitóját 1922. március 27-én, a nemzetgyűlési választási kampány idején tartották Bethlen István miniszterelnök szegedi körútjának keretében.[8] A kormányfőt 26-án este a pályaudvaron a szegedi SZEFHE 300 tagjának sorfala fogadta,[9] másnap reggel pedig a kollégiumban köszöntötte őt Sebess Dénes nyugalmazott államtitkár, a Népies Irodalmi Társaság elnöke, Szandtner Pál egyetemi tanár, a kollégium vezetője, Menyhárth Gáspár egyetemi rektor és Incze Antal orvostanhallgató, a szegedi SZEFHE elnöke.[10] A megnyitás után a kormányfő és a megjelent politikusok megtekintették az internátus helyiségeit.[11] A kollégium sikeres megnyitásában és a politika legmagasabb szintű megnyilvánulásában az egyetemre járó erdélyi hallgatók nagy számán túlmenően Bethlen István és Teleki Pál grófok messzemenő támogatása is közrejátszott.[12]

A kollégium a későbbiekben az épület több szintjére is kiterjedt, így egy 1927-es tájékoztató szerint 50–60 egyetemistának nyújtott szállást, a földszinten pedig saját menzát is üzemeltetett. A kollégium a civil támogatásnak köszönhetően kedvező áron biztosított szállást (havi 10 pengőért, de a leginkább rászorulóknak ingyenesen) és élelmezést (havi 30 pengőért) a hallgatóknak.[13] A kollégium 1932-ig, a Népies Irodalmi Társaság megszűnéséig működött.

4 Vajda 2018. 287.

5 A kelet-magyarországi főiskolai hallgatók új internátusa. *Uj Élet*, 1922. január 28. 7.

6 MNL OL P 1077. I. 209–210.

7 Székely bál. *Szeged*, 1922. január 12. 3.; Adományok a Ferencz József Tudományegyetem menekült hallgatóinak. *Uj Élet*, 1922. március 5. 9.; Köszönet adományokért. *Uj Élet*, 1922. március 26. 12.

8 Az egységes párt zászlóbontása Szegeden. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1922. március 28. 1.

9 Bethlen István a SZEFHE internátus felavatásán. *Uj Élet*, 1922. április 2. 15.

10 Bethlen István miniszterelnök látogatása. *Uj Élet*, 1922. március 19. 13.; Bethlen miniszterelnök politikai körútja. *Szeged*, 1922. március 28. 1.

11 Bethlen István miniszterelnök Vásárhelyen és Szegeden. *Szegedi Friss Ujság*, 1922. március 28. 1.

12 Vajda 2025. 153–154.

13 *Tájékoztató* 1927. 65.

Horthy Miklós Internátus

Az első tanév végére a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület (DMKE) Boldogasszony sugárút 2. szám alatti palotájában a második nagylétszámú egyetemi kollégium is megnyílt, amely leányhallgatókat is fogadott. Egy 1927-es tájékoztató szerint az internátus 200 férfi és 30–35 nőhallgató számára nyújtott szállást.[14] Az egyetemi beruházások keretében az 1928-ig bérletként használt DMKE-palotát 1927–1928 folyamán megvásárolták az egyesülettől. A tervek szerint a vételárat az állam és a város fele-fele arányban viselte volna.[15] A megállapodás alapján 1928. június 1-jétől kezdődően 30 éven keresztül évente 23 500 aranypengős részletet kellett fizetni az egyesület részére. Később azonban a város a rá eső rész csökkentését kérvényezte a kultusztárcától, s végül évi 21 000 pengőt fizetett az egyesület számára, míg a kultuszminisztérium évi 12 500 pengővel járult hozzá a költségek törlesztéséhez.[16] A DMKE igazgatósága 1928. február 27-i ülésén fogadta el a várossal kötött adásvételi szerződést.[17]

Miután állami tulajdonba került az épület, rögtön megindulhatott az ingatlan korszerűsítése. Az épületben lévő 17 lakás bérlőinek 1927 novemberében felmondták az addigi szerződését annak érdekében, hogy mielőbb megkezdődhessenek a kivitelezési munkálatok.[18] 1928–1930 között a telek egyetemi kert felé néző keleti oldalát is beépítették egy épületszárnnyal, ahol az eredeti stílushoz hasonló homlokzatot hoztak létre. 1928. június 20-án Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter Magyary Zoltán minisztériumi ügyosztályvezetővel együtt megszemlélte a szegedi egyetemi építkezéseket. A korabeli sajtó leírása szerint:

> *„A szülészeti klinikánál és a polgári iskolai tanárképző építkezésénél hosszabb ideig tartózkodott a miniszter. Bement a tanárképző udvarára, majd fel homokbuckákon, malteres gödrökön, meszes ládákon keresztül az emeletre. Minden szobába benézett, mindenről kérdezősködött, és mindenhez volt valami találó hozzászólása. Általában látszott, hogy a kultuszminiszter a legnagyobb alapossággal ismeri a szegedi egyetemi építkezésnek minden legkisebb részletét. Látszik, hogy nemcsak szeretettel, hanem annak az embernek lelkiismeretességével foglalkozik a közoktatásügy legapróbb részletével is, akinek életkérdés, hogy a grandiózus programja teljes egészében hiánytalanul megvalósuljon. Hasonló alapossággal nézte végig a leányinternátus földszintjét és első emeletét. Az internátus a DMKE megnagyobbított palotájában lesz, az egyik szárnyban a fiú, a másikban a leány tanulók nyernek elhelyezést. Szép, világos, parkra nyíló kétszemélyes szobákban fognak lakni az egyetemi hallgatónők és az egyetemi polgárok. Minden folyosónak külön nagy*

14 *Tájékoztató* 1927. 64.

15 A DMKE-palota vételárának felét a kultuszminisztérium fizeti. *Szegedi Napló*, 1927. április 8. 4.

16 Évi 12 500 pengővel járul hozzá a kultuszminiszter a DMKE-palota megvásárlásához. *Szegedi Napló*, 1927. augusztus 19. 4.

17 A DMKE igazgatósága elfogadta a várossal kötött adásvételi szerződést. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. február 28. 1.

18 A város felmondott a DMKE-palota lakóinak. *Szegedi Napló*, 1927. november 8. 4.

mosdóterme és kitűnően felszerelt fürdőszobája lesz. A két épületszárny teljesen el van különítve egymástól."[19]

A DMKE-palota hátsó, a nőgyógyászati klinikára tekintő szárnyának építését 1928 végére sikeresen befejezték. Ezzel a bővítéssel 420 ágyra nőtt a Horthy Miklós Internátus kapacitása. A diákok megoszlása 1928 őszén a következő volt: 145 férfi egyetemi és 118 tanárképző főiskolai férfi hallgató, 70 női egyetemista, illetve 80 tanárképző főiskolai hallgatónő. A régi tömeglakásos elhelyezést 2–4 személyes szobák váltották fel, így nem kellett már a hallgatóknak 8–10 ember szeszélyéhez alkalmazkodni. Hasonlóan sokat javult a konyha. A leányok menzája az első, a fiúké a második emeleten kapott helyet.[20] A kollégiumot Klebelsberg Kuno az ország egyik legmodernebb és legnagyobb internátusának tartotta.[21]

Szent Imre Kollégium

A román hatóságok 1923 márciusában Glattfelder Gyula csanádi püspököt kiutasították Temesvárról, aki ezután egyházmegyéje Magyarországhoz tartozó részének központjába, Szegedre érkezett. Már az első nyár végéig – első szegedi intézkedéseként[22] – befejezte Újszegeden a tanítóképezde Temesvári körút 38. szám alatti, Siegel Albin által tervezett épületének háború miatt félbeszakadt építkezését,[23] s 1923 őszétől a Népkert sor felőli épületben a tanítóképezde és középiskolai püspöki internátus[24] mellett egyetemi kollégiumot tartott fenn,[25] amelyben 50–60 katolikus vallású hallgató nyert kedvezményes (vagy ingyenes) szállást.[26] Ez azt jelentette, hogy a 110 fős internátus[27] lakóinak mintegy fele volt egyetemista, fele pedig tanítóképzős vagy középiskolai diák. Az épület egészen a tanítóképző intézet 1963-as megszüntetéséig szolgálta a pedagógusképzést,[28] azóta pedig közlekedési technikumnak ad helyet.

A kollégium fegyelmi és tanulmányi rendjét a korabeli sajtóban is közölték: „*A kollégium a csanádi püspökség fennhatósága és egyházi vezetése alatt lehető szabad mozgást kíván biztosítani az ifjúságnak, de a vallás-erkölcsi szellemet, tanulmányi előmenetelt, fegyelmet és kollegiális együttélést biztosító háziszabályokat szigorúan kívánja érvényesíteni*."[29] A budai, pesti és szegedi Szent Imre kollégiumok szerepét az első szegedi tanév zárása kapcsán elismerő szavakkal foglalta össze a korabeli helyi sajtó: „*valóságos erődrendszerei a hazafias*

19 Klebelsberg Kuno kultuszminiszter szerdán néhány óráig Szegeden tartózkodott és megtekintette az egyetemi építkezéseket. *Szegedi Napló*, 1928. június 21. 3.

20 Befejezés előtt az ország legmodernebb egyetemi internátusának átalakítása. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. október 21. 3.

21 Két egyetemi kollégiumot építtet a kultuszminiszter Szegeden. *Szegedi Napló*, 1928. december 18. 6.

22 Glattfelder püspök saját költségén építteti fel rezidenciáját. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1923. április 27. 2.

23 Kiss – Tonelli – Sz. Szigethy 1927. 271–272.; Ozsváthné Csegezi 2000a. 552.

24 Szent Imre Kollégium és püspöki konviktus alakult Szegeden. *Uj Nemzedék*, 1923. augusztus 9. 5.

25 Szent Imre Kollégium Szegeden. *Uj Nemzedék*, 1923. augusztus 5. 9.

26 *Tájékoztató* 1927. 66.

27 Csillik – Gácser 1994. 29.

28 Miklós 2010. 159.

29 Szent Imre Kollégium Szegeden. *Nemzeti Ujság*, 1923. augusztus 5. 8.

és vallásos nevelésnek. Ezekben lel otthonra a katolikus művelt ifjú, ezekben szívja tele lelkét azzal a szellemmel, azzal a gondolkodással, amely legjobb útitárs egy életen keresztül."[30]

1926-ban Glattfelder Gyula egy interjúban ismertette a szegedi kollégium lehetőségeit és mintaadó szerepét: „*Az internátusok fejlesztése terén a Szent Imre-kollégiumot első lépésnek tekintem. Ez a kollégium az alap az új internátusok létesítésének munkájában. Erdélyi* [László] *professzor, a szegedi egyetem magyar* [művelődés]*történeti tanszékének jeles tanára vezeti a Szent Imre-kollégiumot nagy agilitással.*"[31]

1928–1930 között épült fel a szegedi Dóm téren a püspöki központ folytatásaként a Szent Imre Kollégium új épülete, „*hogy a világi intelligens fiatalság is az egyház szellemében nevelkedvén, oly új férfigenerációt szolgáltathasson a magyar nemzet számára, melynek lelki emelkedettsége az egyház és haza legmerészebb terveit is méltóképpen tudja szolgálni és a mainál dicsőségesebb jövőjét hordozni.*"[32] A püspöki épületkomplexum építési költsége kb. 2,9 millió pengőre rúgott. Ennek fedezetére 1,83 millió pengő államsegély, valamint a nagyváradi és szatmári püspöki javadalmak által együtt befizetett 600 000 pengő hozzájárulás szolgált. A fennmaradó 424 000 pengőt Glattfelder Gyula magánvagyonából biztosította.

Szent Erzsébet Leányotthon

A szegedi egyetemre 1921–1925 között beiratkozott hallgatók nemi megoszlása karonként erősen változó volt. A jogászképzésre nők 1945-ig alapvetően nem iratkozhattak be, ellenben a bölcsészkaron a női hallgatók aránya elérte a 46,6%-ot. Ehhez képest az orvoskaron 18,5, a gyógyszerészképzésen 15,3, az államszámviteli képzésen 29,1, a Matematikai és Természettudományi Karon 42,7% volt a részvételük. Ennek fényében nem volt mellékes kérdés a nőhallgatók megfelelő lakhatásának biztosítása.[33]

A Szegedi Katolikus Nővédő Egyesület 1924 őszén nyitotta meg Korona (ma: Hajnóczy) utca 18. szám alatti székházában az egyetemi hallgatónők elhelyezésére szolgáló diákotthonát.[34] Kezdetben mindössze 14 leányhallgató számára hirdettek szállást,[35] később a lakók létszáma 30–40 főre emelkedett. Egy 1927-es tájékoztató szerint havi 60 pengőért kaptak a bentlakók teljes ellátást (szállást, mosást, napi négyszeri étkezést).[36] A korabeli leírások szerint: „*az intézet felelősséget vállal úgy a növendékek erkölcsi viselkedéséért, mint neveléséért. Minden növendéknek nyilatkozatot kell aláírni, melyben kötelezi magát a szabályok pontos betartására.*"[37] Az ebédlő és a tanulóterem az utcafront első emeletén foglalt helyet tág, világos, szép szobákban. A tanulóterem mellett volt az intézet kápolnája, ahol reggel, este, valamint étkezés előtt és után közös imádságot mondtak az internátus

30 A magyar ifjúság. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. május 21. 1.

31 Glattfelder püspök: „Érthetetlen dolog, hogy a vidéki egyetemeket támadják". *Uj Nemzedék*, 1926. április 18. 5.

32 Még ebben az évben megépítik a csanádi egyházmegye központi intézeteit. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. január 15. 2.

33 Vajda 2019. 218.; Vajda 2020. 93–94.

34 Felvétel a szegedi Szent Erzsébet-Otthonba. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. július 31. 1.

35 Felvétel a szegedi Szent Erzsébet-Otthonba. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. augusztus 3. 3.

36 *Tájékoztató* 1927. 66–67.

37 Látogatás a készülőfélben lévő Szent Erzsébet leányinternátusban. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. augusztus 15. 2.

növendékei.[38] A telek belső részén épített szárnyban alakították ki a lakószobákat.[39] A korabeli hírlapi cikkek szerint főleg az erdélyi területről érdeklődtek az intézmény iránt,[40] nem véletlen, hogy Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök is meleg hangú üdvözletet küldött a szegedi egyesületnek, és támogatását helyezte kilátásba.[41]

Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola internátusa

1926-tól érlelődött az a terv, hogy a Budán működő Polgári Iskolai Tanárképző Intézetet (Pedagógium) és a pesti Erzsébet Nőiskola keretében folytatott polgári iskolai tanárnőképzőt egyesítik, és Szegedre helyezik.[42] Az átszervezés (a tanulmányi idő négy tanévre növelésének és a kötelező egyetemi áthallgatás rendszerének is köszönhetően) 1928 után hozzájárult a polgári iskolai tanárképzés színvonalának növeléséhez, és 10 főiskolai tanári állás felszabadításával pénzügyi szempontból is jelentős megtakarítást eredményezett.[43] A DMKE-palota kibővítésével együtt már 1926-tól kimutatható a polgári iskolai tanár- és tanárnőjelöltek számára szolgáló internátus építésének tervezése is. Amíg ugyanis a polgári iskolai tanárok és tanárnők képzése Budapesten történt, ott a főiskolákhoz kapcsolt internátusok biztosították a szegény sorsú hallgatók lakhatását,[44] ezért a főiskola Szegedre helyezése szükségessé tette, hogy Szegeden is főiskolai internátust állítsanak fel a tanárképzős diákok számára.

1926 júliusában már határozottan az olvasható, hogy a tanárnőjelöltek számára internátust akarnak építeni, „*és erre a célra nagyon alkalmas a Boldogasszony sugárúti polgári fiúiskola telke, amelyet a város már régebben felajánlott az egyetem részére*”.[45] Erre a gondolatra alapozva dolgozta ki Klebelsberg Kuno azt a nagyszerű koncepciót, amely szerint a DMKE-palota és a III. kerületi polgári fiúiskola Boldogasszony sugárút 6. szám alatti épületét kibővíti egy-egy egyetemi, illetve főiskolai internátussal.[46]

1927 nyarára számos részletkérdés is megoldódott; a Boldogasszony sugárúti épülethez a Tisza felől csatlakozóan új szárnyként 1928 októberére elkészült a főiskolai internátus,[47] ennek elégtelensége folytán azonban a továbbiakban is laktak főiskolai hallgatók az egyetemi kollégiumokban. 1928 szeptemberében a főiskolai internátus építkezésének befejezéséig és a Budapestről leszállított főiskolai bútorok, könyvek, laboratóriumi felszerelések elrendezéséig a polgári iskolai tanárjelöltek óráit is az egyetem tantermeiben

38 E hét végére elkészülnek a Szent Erzsébet leányinternátus munkálatai. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. augusztus 20. 2.

39 Látogatás a készülőfélben lévő Szent Erzsébet leányinternátusban. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. augusztus 15. 2.

40 A Szent Erzsébet leányinternátus munkálatai teljesen befejeződtek. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. szeptember 25. 2.

41 A Szent Erzsébet internátus megnyílt. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1924. szeptember 7. 8.

42 Vajda 2010. 92.

43 Ladányi 2000. 51–52.

44 Bereczki 1998. 116.

45 Egyetemi internátust építenek a tanárnőjelölteknek. *Szegedi Napló*, 1926. július 21. 5.

46 A kultuszminiszter kibővíti a szegedi egyetemi hallgatók Horthy internátusát. *Szegedi Napló*, 1926. augusztus 8. 5.

47 T. Molnár 2010. 84.

tartották meg.[48] Szervezeti és üzemeltetési tekintetben a főiskolai diákszálló is a Horthy Miklós Internátus alatt működött a gazdaságosabb fenntartás és a hatékonyabb munka érdekében.[49]

Eötvös Kollégium

Klebelsberg Kuno 1928. szeptember 6-án adott interjújában további szegedi egyetemi internátusépítést helyezett kilátásba: „*Az az eszme merült fel, hogy a budapesti Eötvös Kollégiumot, a középiskolai tanárképzőt ketté kell választani. Kézenfekvőnek látszik, hogy miután a szegedi egyetemnek van matematikai és természettudományi fakultása, az Eötvös Kollégium szétválasztásával a természettudományi részt idehozzuk Szegedre. A matematikai és természettudományi szakos tanárjelöltek számára Szegeden kollégiumot szándékozom létesíteni. És valószínű, hogy a női középiskolai tanárjelöltek kollégiumát is fölépítjük ebben a városban.*"[50] A következő hetekben már a kollégium lehetséges helyszínéről és befogadóképességéről is nyilatkozott a miniszter. Az új, 80 fő befogadására tervezett kollégiumot az újszegedi Tisza-partra kívánta építeni a kultuszminiszter.[51]

A következő hetekben világossá vált, hogy a város feladata a telek biztosítása mind a férfi, mind a női hallgatók kollégiuma részére, a minisztérium pedig vállalta az építés költségeit. A szegedi Eötvös Kollégiumok lehetséges újszegedi helyszínét 1928. november 14-én Somogyi Szilveszter polgármester Bobula Idával, az egyetemi kollégium kormánybiztosnőjével személyesen tekintette meg a Biedl-féle fatelepnél és az Alföldi Mezőgazdasági Intézethez tartozó építési területeken.[52] A helyszíni szemle után a polgármester megbízta a mérnöki hivatalt, hogy a két földtelek megvásárlására készítsen költségvetést.[53] Ennek nyomán Klebelsberg három nappal később szegedi tartózkodása alkalmával kíséretével együtt szemlét tartott az Eötvös Kollégium céljaira kijelölt ingatlanokon, vagyis Újszegeden és a Honvéd téren egyaránt,[54] de akkor még nem döntött arra vonatkozóan, hogy melyik telekre épüljön az internátus.[55] A vallás- és közoktatásügyi miniszter december közepi nyilatkozata szerint 75–75 fős női és férfi Eötvös Kollégiumot kívánt építtetni Újszegeden:[56] „*Elsősorban a női kollégiumot óhajtom megépíteni, de a telket lehetőleg mind a kettő számára előre kívánnám biztosítani*."[57] Vagyis a kultuszminiszter december közepére már leginkább a női kollégium megépítésére koncentrált, és a férfi internátus felépítését halasztani kény-

48 Magyary miniszteri tanácsos újabb tárgyalásai a szegedi egyetemi internátus megszervezéséről. *Délmagyarország*, 1928. szeptember 18. 3.

49 Gausz – Vajda 2024. 77.

50 Klebelsberg Kuno kultuszminiszter Szegedre érkezett az újabb építési program előkészítésére. *Szegedi Napló*, 1928. szeptember 7. 1.

51 A kultuszminiszter decentralizációs iskolapolitikája érvényesül a szegedi női Eötvös Kollégium létesítésénél. *Szegedi Napló*, 1928. szeptember 26. 3–4.

52 *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. november 15. 5.

53 A kultuszminiszter Újszegeden építteti fel az Eötvös kollégiumot. *Szegedi Napló*, 1928. november 15. 5.

54 *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. november 18. 1.

55 A kultuszminiszter elnöklésével döntött az egyetemi építési bizottság két kémiai intézet építése ügyében. *Szegedi Napló*, 1928. november 18. 3.

56 *Szegedi Uj Nemzedék*, 1928. december 18. 3.

57 Két egyetemi kollégiumot építtet a kultuszminiszter Szegeden. *Szegedi Napló*, 1928. december 18. 6.

szerült. A férfi kollégium esetében legalább a helyszínt szerette volna biztosítani, hogy néhány éves kényszerű szünet után mielőbb az is megvalósítható legyen.

Klebelsberg Kuno 1928 decemberéig az Eötvös Kollégiumok helyéül az újszegedi oldalon, a Torontál térre néző vakok intézete és a Tisza vonalán, attól lentebb elhelyezkedő Alföldi Mezőgazdasági Intézet közötti Biedl-féle fatelepet javasolta. 1929 januárjára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a tulajdonos 800 000 pengőt kért volna a birtok átengedéséért. Ez a szegedi viszonylatban kirívóan magas ár azonnal meghiúsította a további tárgyalásokat. Másik megoldásként felmerült a Tisza Lajos körút és a Földváry utca sarkán lévő építési terület (amelyre később református templom épült). Ezt a belvárosi telket 80 000 pengőért (vagyis az újszegedi birtok árának alig 10%-áért) lett volna hajlandó átengedni a tulajdonosa.[58] Ez a még mindig magas ár hosszú hónapokig akadályozta a kisajátítást, s emiatt egyre újabb elhelyezési javaslatok láttak napvilágot.[59]

Októberben Somogyi Szilveszter polgármester még mindig csak a folyamat megindításáért írta újabb és újabb kérelmét a minisztérium felé. Ekkor még abban a reményben, hogy a kollégium építése 1930 tavaszán megkezdődhet.[60] Noha a telek kisajátítása megtörtént, a női internátus felépítésére vonatkozó remény két hónappal később szertefoszlott. Januárban a református egyházközség éppen azért kérte a területet a második szegedi református templom építésének céljára, mert „*tudomására jutott, hogy a kultusztárca költségvetésének megszorítása miatt a kollégium belátható időn belül nem fog felépülni*". Somogyi Szilveszter polgármester a kérelmet január 10-én teljesítette.[61]

Sajnos a kollégium felépítésére kiszemelt telkek kisajátításának rendkívül magas költségei és a gazdasági világválság következtében elrendelt kulturális megtakarítások miatt végül elmaradt az Eötvös Kollégium beruházása. A szegedi természettudományi jellegű egyetemi szakkollégium 1931 őszén Eötvös Kollégium néven azonban megkezdte működését a Horthy Miklós Kollégiumból leválasztott néhány lakószobában. A kezdetek igen szerények voltak. Az első tanévben mindössze kilenc bentlakó és egy bejáró fiúhallgatóval indult meg a munka. A kollégium első igazgatója Náray-Szabó István kémikus, egyetemi magántanár volt, akit 1938–1940 között Szabó Zoltán kémikus, 1940–1945 között Zólyomi Bálint botanikus követett. A kollégium idővel a természettudományok teljes körét felölelte, s lakóinak száma pedig fokozatosan 24-re emelkedett.[62] A Klebelsberg által megálmodott 75–80 fős szegedi Eötvös Kollégium ugyan nem épült meg, a szakkollégium azonban a miniszter előkészítő munkája révén – szerény méretei ellenére is – nagymértékben elősegítette a szegedi természettudományos elitképzést,[63] a legmagasabb színvonalú tudósutánpótlást. A kollégium természettudományos profilja jól alkalmazkodott a szegedi egyetem kari struktúrájához, s megerősítette az univerzitás kiemelkedő helyzetét, hiszen a többi vidéki egyetemen nem létesült hasonló szakkollégium.

58 Az egyik egyetemi kollégiumot a Tisza Lajos-körút és a Földváry utca sarkán építik fel. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. január 22. 1.

59 Vadász Lajos: Alternatíva az építendő kollégiumok elhelyezésének kérdésében. *Szegedi Szemle*, 1929. február 4. 8.

60 Tavasszal megkezdik a Tisza Lajos körút és a Honvéd tér sarkán az új női kollégium építését. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. október 11. 2.

61 Női kollégium helyett református templom épül a Honvéd tér és a Tisza Lajos körút sarkán. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1930. január 11. 1.

62 Varga – Orvos 2011. 12–13.

63 Gausz – Vajda 2024. 79.

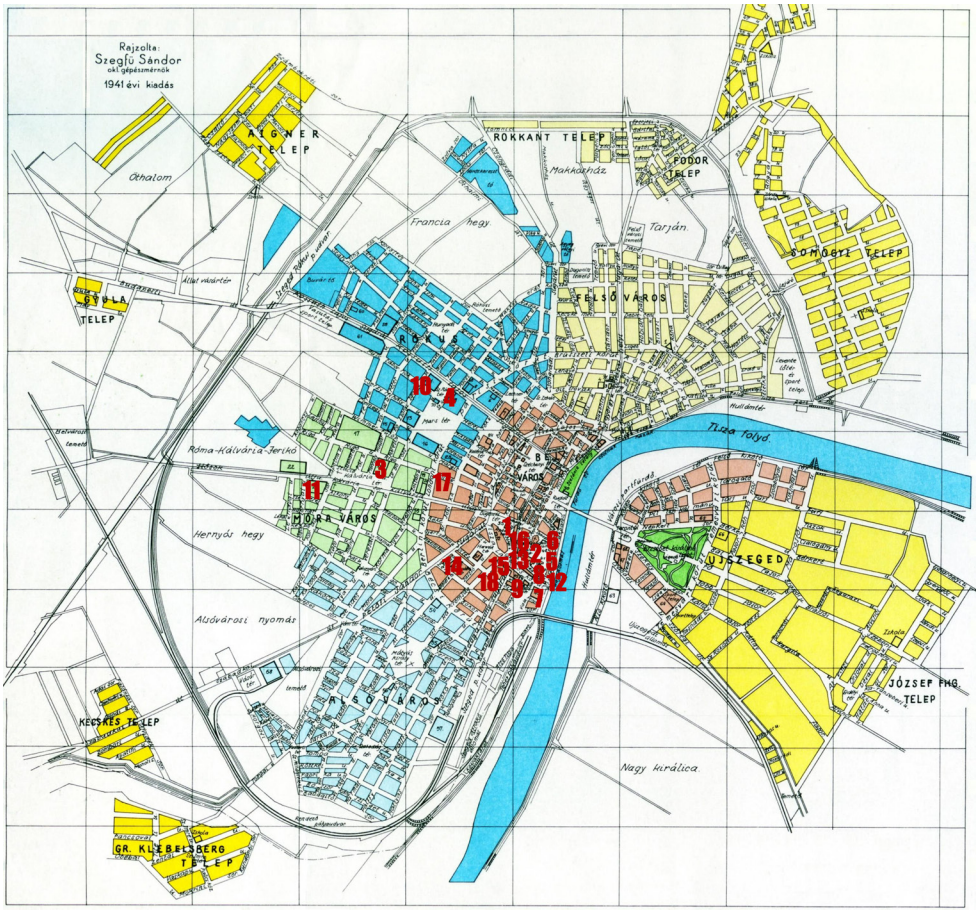

1. kép – Térkép az egyetemi épületek 1930 utáni elhelyezkedéséről[64]

Egyetemi épületek 1930-tól: 1. Rektori Hivatal, JÁTK intézetei és tanszékei, Egyetemi Könyvtár; 2. Általános Kór- és Gyógytani Intézet, Élettani Intézet, Gyógyszerismereti Intézet; 3. Orvosi Vegytani Intézet (1935-ig), Közegészségtani Intézet (1935-ig); 4. Kórbonctani és Kórszövettani Intézet, Leíró- és Tájbonctani Intézet, Szövet- és Fejlődéstani Intézet, Törvényszéki Orvostani Intézet; 5. Belgyógyászati Klinika; 6. Bőr- és Nemikórtani Klinika; 7. Gyermekgyógyászati Klinika; 8. Sebészeti Klinika; 9. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika; 10. Ideg- és Elmegyógyászati Klinika (elmeosztály); 11. Ideg- és Elmegyógyászati Klinika (idegosztály); 12. Szemészeti Klinika; 13. Fizikai intézetek, Kémiai intézetek; 14. Bölcsészeti intézetek és tanszékek, Matematikai és biológiai tanszékek.
Kapcsolódó épületek: 15. Horthy Miklós Internátus (1922-től), Eötvös Kollégium; 16. Szent Imre Kollégium (1923-tól); 17. Szent Erzsébet Kollégium (1925-től); 18. Polgári iskolai tanárképző főiskola (1928-tól), Gyakorló Polgári Iskola (1929-től)

Tanítói Internátus

A Gizella tér arculatát ugyancsak Klebelsberg Kuno koncepciója határozta meg: a Boldogasszony sugárút betorkollásánál 400 000 pengős költséggel emelt Tanítói Internátus a pedagóguscsaládok gyermekeinek továbbtanulását volt hivatott szolgálni. Klebelsberg Kuno 1928. szeptember 6-án adott interjújában említette először a Tanítói Internátus koncepcióját: „*Tanítók Házát, Tanítói Internátust is szándékozom Szegeden létesíteni. Azt akarom ilyen módon elérni, hogy a tanító ne érezze büntetésnek vagy hátrányosnak, ha az Alföldön falura vagy tanyára kerül, gyermekeinek neveltetése, továbbképzése tekintetében ne*

64 Alaptérkép forrása: Serfőző 1994. 236–237. Jelen állapotában közölve: Gausz – Vajda 2024. 193–194.

lássa magát hátrányosabb helyzetben a városi tanítónál. Tehát lelki megnyugvást is kívánok elérni a falu és tanya tanítójánál."[65]

A vallás- és közoktatásügyi miniszter azon elgondolása, hogy a tanítók főiskolai vagy egyetemi tanulmányokat folytató gyermekei egy külön a számukra emelt állami internátusban kapjanak kollégiumi elhelyezést, szerves és logikus folytatása a századfordulón Budapesten és Kolozsváron felállított Tanítók Háza névre hallgató intézményeknek. Budapesten Ferenc József Tanítók Háza néven 1902–1903 folyamán eszközölt beruházás keretében a tanítók segélyegyletének Eötvös-alapjából 120 személyes internátust hoztak létre[66] a tanítók egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytató gyermekeinek kollégiumi elhelyezése céljából.[67] Két évvel később Kolozsváron a Hunyadi téren szintén 120 tanítógyermek számára félmillió korona költséggel, Baumgarten Sándor építész tervei alapján[68] épült új intézmény;[69] 1904. szeptember 29-én Berzeviczy Albert kultuszminiszter jelenlétében avatták fel.[70] A budapesti és a kolozsvári Tanítók Háza között szervezeti tekintetben csak annyi eltérés volt, hogy az utóbbiban kolozsvári kérésre[71] mintegy 20 olyan ifjú is felvehető volt, akinek szülei nem tanügyi, hanem más közszolgálati téren működtek.[72] A szegedi Tanítói Internátusnak a kolozsvári Tanítók Házával való közvetlen kapcsolatát jól mutatja, hogy a szegedi intézmény esetében is szerepelt a korabeli sajtóban a Tanítók Háza elnevezés is.[73]

Klebelsberg koncepciója alapján 1929 januárjára már körvonalazódott a kollégium elhelyezése. A Boldogasszony sugárút és a Gizella tér sarkán lévő ún. Zászlósy János-féle telek megvásárlása merült fel.[74] Mivel a Zászlósy-féle ház mellett három szomszédos birtokot is meg kellett vásárolni, a vételárhoz a minisztérium 100 000 pengős hozzájárulást és az építkezés teljes finanszírozását, valamint a kollégium további fenntartását ígérte, ugyanakkor a területek felvásárlásának 100 000 pengő feletti költségét a városnak kellett állnia.[75] A szóban forgó épületek és telkek kisajátítási árát a városi mérnöki hivatal 132 200 pengőre becsülte, a vételárból az előzetes kalkulációk szerint tehát 32 200 pengő esett a városra.[76]

1929 végére a nemzetközi gazdasági és hitelválság következtében jelentősen beszűkültek az oktatási és kulturális beruházások lehetőségei. A kultuszminiszter ennek ellenére is

65 Klebelsberg Kuno kultuszminiszter Szegedre érkezett az újabb építési program előkészítésére. *Szegedi Napló*, 1928. szeptember 7. 1.

66 *Kormányjelentés* 1902. 155.

67 A Tanítók Háza estélye. *Magyar Polgár*, 1902. január 8. 7.

68 A kolozsvári Tanítók Háza ügye. *Magyar Polgár*, 1902. január 20. 5.

69 *Kormányjelentés* 1904. 172.

70 A kultuszminiszter Kolozsvárt. *Ellenzék*, 1904. szeptember 30. 4.

71 A Tanítók Háza Kolozsvárt. *Magyar Polgár*, 1902. január 15. 7.

72 *Kormányjelentés* 1904. 173.

73 Beszélgetés a Dunántúl fővárosában Klebelsberg Kuno gróffal a szabadtéri játékokról, a munkanélküliségről, s más szegedi problémákról. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1932. május 11. 2.; Elbúcsúztak Szegedtől a továbbképző tanfolyamon részt vevő kárpátaljai tanítók. *Szegedi Napló*, 1940. július 19. 3.

74 Az egyik egyetemi kollégiumot a Tisza Lajos körút és a Földváry utca sarkán építik fel. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. január 22. 1.

75 A város kisajátítási jogot kér a DMKE-vel szemben levő házcsoportra. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. március 24. 5.

76 A mérnöki hivatal 132 200 pengőre becsüli az Eötvös kollégium részére kisajátítandó ingatlanokat. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. március 27. 5.

kijelentette: „*Tény, hogy az új állami költségvetés a kultusztárca beruházási hitelét hatmillió P-vel redukálta, de ez nem jelenti azt, hogy az építkezések a jövő esztendőben megakadnak. Gondoskodtam arról, ha másként nem lehet, két esztendei hitel összevonásával, hogy Szegeden a jövő évben felépítsük a Tanítók Házát, azt az intézményt, amelyben a tanyai tanítók közép- és felsőfokon tanuló gyermekei nyerhetnek elhelyezést. Ez a Templom téri építkezésekkel együtt másfél millió P költséget emészt fel.*"[77]

A Tanítói Internátus épületének tervezésére Klebelsberg Pogány Móricot kérte fel. A tervező elképzelése szerint a Boldogasszony sugárút sarkán lévő telekre építendő új internátus magassága megegyezne a DMKE épületével. Ezenkívül az új kollégiumból a DMKE épületében lévő Horthy Internátushoz egy impozáns vonalvezetésű, vasbeton bolthajtással ellátott, kétemeletes átívelő épületrész készülne. A Boldogasszony sugárút sarkán lévő két diákszálló ezzel az őket összekötő bolthajtással egy épület benyomását keltené, és olyan hatást gyakorolna, mintha Szeged modern városkapuja lenne. „*Pogány Móric terve a püspöki rezidencia, az egyetem fizikai és kémiai intézet frontjának is nagyszerű és kiemelkedő keretet biztosítana. Innen, a városkapu alól már egységesen hat és megkapóan bontakozik ki a fehér mészkő és barna klinkertéglából készült egyetemi épület komplexuma, a Fogadalmi templom magasba csúcsosodó tornyaival együtt.*"[78] Másfél hónappal később, 1930. október 13-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyetemi építkezések hivatalos záróünnepélye előtt a sajtó tudósítóinak mutatta be az eredményeket. Ez alkalommal a DMKE-nél ismertette a Boldogasszony sugárút két sarkának összekötésére tervezett internátust és a DMKE épületére átívelő, kétemeletes, hatalmas bolthajtásos épület terveit. Hangsúlyozta, hogy „*a költségeket a kultusztárca fedezi, és az építkezést tavasszal megkezdik*."[79]

1930 októberében Pogány Móric építész is részletesen tájékoztatta a szegedi sajtót a tervezett beruházásról. Az internátus ötszintes főépületének beosztása a következő előzetes tervet foglalta magában. Az alagsorba terveztek tornatermet, szertárt, öltözőket, zuhanyzókat és kazánházat; a földszintre igazgatói lakást, irodákat, lakószobákat és betegszobát; az első emeletre prefektusi szobákat, lakó- és tanulószobákat, a második és harmadik emeletekre pedig két- és négyszemélyes lakó- és tanulószobákat. A teljes épület befogadóképességét 165 személyre becsülték, a beruházás összes költségét 750 000 pengőre kalkulálták.[80]

Több esztendei kényszerű halogatás után 1934. november 17-én érkezett Szegedre Petri Pál kultuszminisztériumi államtitkár, hogy a Tanítói Internátus felépítésének módozatairól tárgyaljon a város, az egyetem és az egyházmegye vezetésével. Az államtitkár magával hozta és bemutatta a terveket, valamint „*kijelentette, hogy ha valami előre nem látható akadály nem merül fel, az építkezést már a tavasz elején megkezdik.*"[81] 1935. április elején talajvizsgálatokkal valóban megkezdte a városi mérnöki hivatal a kollégium építkezésének előmunkálatait.[82]

77 Nem hagyják abba a Templom téri építkezéseket. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1929. december 10. 2.

78 Impozáns és országos viszonylatban is grandiózus városkaput tervezett Pogány műépítész a Boldogasszony sugárút elejére. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1930. augusztus 31. 6.

79 Klebelsberg Kuno kultuszminiszter a fővárosi sajtó tudósítóinak bemutatta a fogadalmi templomot, az árkádsort és az egyetemi építkezéseket. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1930. október 14. 1.

80 Az új tanítói internátus és a „városkapu". *Szegedi Szemle*, 1930. október 31. 10.

81 Hóman Bálint kultuszminiszter tavasszal felépítteti a tanítói internátust. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1934. november 18. 5.

82 Megkezdték a tanítói internátus építésének előkészítő munkálatait. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1935. április 3. 3.

A tényleges kivitelezési munka június 11-én vette kezdetét,[83] és a nyár folyamán már arról számolt be a szegedi sajtó, hogy a Tanítói Internátus építése gyors tempóban folyik. A hatalmas telken már emelkedtek a falak, óriáspóznák erdeje meredt az ég felé, az egész környék tele volt téglával, homokkal és egyéb építőanyagokkal.[84] 1935. november 23-án tartották meg a bokrétaünnepséget,[85] vagyis ekkorra már az épület szerkezetkész állapotba került.[86]

Néhány héttel később – miközben az épületen még javában folytak a munkálatok, és a falakat állványzat takarta – Szily Kálmán kultuszminisztériumi államtitkár szegedi látogatása során új elképzelés született; a hivatalos egyeztetésen felmerült az épülő Tanítói Internátus és a világháborús hősi halottak emlékművének építészeti összekapcsolása.[87] Utóbbi megvalósítására 1934-ben kilenc szobrászművész meghívásával írtak ki pályázatot a Dugonics térre szánt emlékmű megalkotására.[88] 1934. december 12-én Tápai Antal szobortervét fogadták el. A nyertes mű a *IV. Béla futárja* címet viselte. Az emlékmű a szobrász és a város vezetői között kialakult konfliktus miatt végül nem került Szegedre; a felek nem tudtak megegyezni abban, hogy hol mutatna a legjobban az építmény. Kisújszálláson állították fel, s mindmáig ott áll.[89] A Tápai Antallal történt szakítást követően az addig második helyen szereplő Lőte Éva kapott lehetőséget. Szoborterve egy feszes vigyázban álló katonát ábrázolt annak jelképéül, hogy az elesett hősöknek tisztelet és nyugalom jár.[90] Végül Lőte Éva koncepciója kétalakos kompozícióvá bővült, a kapu két középső pilléréhez egy-egy szobrot helyeztek el.[91]

A polgármester első elgondolása szerint „*a Tanítói Internátus Gizella téri frontján a homlokzaton egy kb. 16 négyzetméteres területen ovális alakban mozaikszerűen képeztetné ki a hősök emlékművét*."[92] Alig három hét alatt Pogány Móric elkészítette a Hősök kapujának és a Gizella tér környékének rendezési tervét.[93] Pálfy József alpolgármester decemberi koncepciója szerint a kapu középső, 15 méter széles ívének mennyezetére mozaikberakással kívánta a hősi emlékművet megoldani.[94] Még januárban Pogány Móric a Hősök kapuja gipszmodelljét is elkészítette.[95]

1936 tavaszán már nemcsak a középső, nagyméretű, hanem mindhárom boltívre kiterjedt az emlékmű terve, ez a bővítés alkalmat adott arra, hogy a város 10 000 főt is meghaladó hősi halottainak tartozó kegyeletét lerója.[96] A kiírt pályázatot az Országos Irodalmi és Képzőművészeti Tanács bizottsága bírálta el,[97] a díjazott Aba-Novák Vilmos

83 Megkezdték a Tanítói Internátus építésének előmunkálatait. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1935. június 12. 1.

84 Az ország egyik legszebb tere lesz a Gizella tér. *Szegedi Napló*, 1935. július 13. 5.

85 A tanítói internátus bokréta ünnepélye. *Szegedi Napló*, 1935. november 24. 7.

86 Tető alá került a tanítói internátus épülete. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1935. november 24. 5.

87 Hősök kapuja. *Szegedi Napló*, 1935. december 22. 7.

88 Tóth 2001. 9.

89 Tóth 1993. 198.

90 Meglepő fordulat a szegedi hősi emlékmű ügyében. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1935. július 6. 2.

91 Tóth 2001. 118.

92 A tanítói internátus Gizella téri frontjába építik be a szegedi hősi emlékművet. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1935. december 20. 2.

93 Pogány Móric elkészítette a Hősök Kapujának végleges terveit. *Szegedi Napló*, 1936. január 9. 3.

94 Szegeden lesz a világ legszebb hősi emlékműve. *Szegedi Uj Nemzedék*, 1936. január 9. 3.

95 Pogány Móric elkészítette a Hősök Kapujának gipszmodelljét. *Szegedi Napló*, 1936. január 24. 5.

96 Berzenczey 1937. 462.; Berzenczey 1938. 98.

97 A Képzőművészeti Tanács bizottsága Szegeden. Elfogadták kivitelre Aba Novák freskóit. *Szegedi Napló*, 1936. július 28. 5.

lett. Freskóterveit a szegedi sajtó már a hivatalos döntés előtt részletesen bemutatta.[98] Mivel a Tanítói Internátus tervezésekor még nem volt szó a világháborús emlékműről és freskókról, az épület eredeti színe nem harmonizált a később kialakított háborús emlékmű komor színvilágával. Ezért Pogány Móric 1936 őszén átfestettette az épület világos falait jóval sötétebbre.[99]

Az emlékművet nemcsak mérete, sajátos kialakítása és politikai szerepköre emeli ki a kétezernél több hazai első világháborús emlékmű sokaságából, hanem az is, hogy páratlan művészi érték jellemzi. Aba-Novák Vilmos hatalmas freskója – elkészültekor az ország legnagyobb ilyen jellegű alkotása[100] – a keresztény mitológia képi kereteibe ágyazza a háborús emlékezés képét.[101] A festőművész tehát élni tudott a nagyszerű lehetőséggel,[102] s teljes értékű képzőművészeti alkotásban tette közkinccsé festői tudását, ihletett vízióját a háború apokalipsziséről.[103]

A tanítói internátus jól kiegészítette a szegedi egyetem szociális infrastruktúráját. Ennek a speciális kollégiumnak komoly szerepe volt abban, hogy a tanítók egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytató gyermekei akár az ország távolabbi részeiből is inkább Szegedre érkeztek tanulni, s nem a tanítói internátust nélkülözni kénytelen Pécsre vagy Debrecenbe.

Összegzés

Szegeden 1922 tavaszától igen sokszínű kollégiumi hálózat jött létre. Állami, egyházi és civil kezdeményezések egyaránt hozzájárultak az egyetemi és főiskolai hallgatók elhelyezésének és ellátásának biztosításához. Világnézetileg semleges állami, területileg orientált civil, római katolikus egyházi fenntartású kollégiumok, valamint természettudományi szakkollégium egyformán rendelkezésre álltak, így az egyetemisták találtak a szakmai profiljuknak, területi vagy vallási kötődésüknek megfelelő szálláshelyet. Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy nemcsak férfi, de női hallgatók számára is létesítettek kollégiumot, hogy a lányok minél könnyebben és minél magasabb arányban tudjanak egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytatni. A szegedi egyetemi kollégiumok megszervezése és fenntartása kapcsán kiemelendő, hogy a széles körű és sokoldalú civil és egyházi szerepvállalás mellett az állam is jelentős pénzösszegeket fordított egyetemi és főiskolai internátusok építésére, modernizálására, azaz a Klebelsberg Kuno által vezetett oktatási tárca szakított az 1918 előtti kormányzati gyakorlattal és komoly anyagi erőforrásokat mozgósított az értelmiség szakszerű kiképzésére. E koncepcióban a társadalmi mobilitás előmozdítása is szerepet kapott, hiszen az alacsony jövedelmi viszonyok közül érkező, népi tehetségek felkarolása érdekében tudatosan alakítottak ki számukra megfelelő kollégiumi férőhelyeket és hirdettek meg ilyen tehetségek kibontakoztatását szolgáló ösztöndíjakat, valamint tandíjkedvezményeket.

98 A Hősök Kapuja freskóterveit Aba Novák Vilmos bemutatta a szegedi városházán egy műértőkből álló bizottságnak. *Szegedi Napló*, 1936. június 26. 3.

99 Pogány Móric felel a Hősök Kapuja műkritikusainak. *Szegedi Napló*, 1936. szeptember 22. 3.

100 Ozsváthné Csegezi 2000b. 345.

101 Tóth 1993. 199–206.

102 Tóth 1997. 103.

103 Tóth 2001. 15.

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
P 1077.	Sebess Dénes: Jelentés a „Keleti Actio" 1920–1932. évi működéséről 1–2. kötet (kézirat)

Sajtóforrások

Délmagyarország, 1928

Ellenzék, 1904

Magyar Polgár, 1902

Nemzeti Ujság, 1923

Szeged, 1922

Szegedi Friss Ujság, 1922

Szegedi Napló, 1926–1928, 1935–1936, 1940

Szegedi Uj Nemzedék, 1922–1924, 1928–1930, 1932, 1934–1935

Szegedi Szemle, 1930

Uj Élet, 1922

Uj Nemzedék, 1923, 1926

Források

Berzenczey 1937	Berzenczey Domokos: Szeged város újabb műszaki alkotásai. *Városok Lapja* 32. (1937):14 459–465. (különlenyomat: Budapest, 1937.)
Berzenczey 1938	Berzenczey Domokos: Szeged város alkotásai a háború után. In: *Csongrád vármegye. Vármegyei Szociográfiák I*. Szerk. Csíkvári Antal. Budapest, 1938. 93–100.
Deák 1927	Deák Imre: *Magyar országgyűlési almanach 1927–1932. évre*. Budapest, 1927.
Kiss – Tonelli – Sz. Szigethy 1927	Kiss Ferenc – Tonelli Sándor – Sz. Szigethy Vilmos: *Szeged. Magyar városok monográfiája 1*. Budapest, 1927.
Kormányjelentés 1898–1941	*A m. kir. kormány …* [1898–1941.] *évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, 1899–1943.
Tájékoztató 1927	*Szegedi egyetemi tájékoztató*. Szerk. Szandtner Pál. Szeged, 1927.

Irodalom

Bereczki 1998	Bereczki Sándor: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola története. In: *Szegedi tanárképző főiskola 1873–1998*. Szerk. Apróné Laczó Katalin – Pitrik József. Szeged, 1998. 11–346.
Berger 2018	Berger Viktor: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletben*. Budapest, 2018.
Csillik – Gácser 1994	*A Szegedi Királyi Katholikus Tanítóképző Intézet emlékkönyve 1844–1994*. Szerk. Csillik László – Gácser József. Szeged, 1994.
Gausz – Vajda 2024	Gausz Ildikó – Vajda Tamás: *Te saxa loquuntur. Képes album és dokumentumgyűjtemény az 1926–1930 közötti szegedi egyetemi építkezésekről*. Szeged, 2024.
Giddens 2003	Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 2003.
Ladányi 2000	Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, 2000.
Miklós 2010	Miklós Péter: Adatok a szegedi katolikus tanítóképző történetéhez. In: *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928–1947)*. Szerk. Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Szeged, 2010. 157–164.
Ozsváthné Csegezi 2000a	Ozsváthné Csegezi Monika: Tanítóképezde. In: *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szerk. Tóth Ferenc. Szeged, 2000. 552.
Ozsváthné Csegezi 2000b	Ozsváthné Csegezi Monika: Hősök kapuja. In: *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szerk. Tóth Ferenc. Szeged, 2000. 345–346.
Serfőző 1994	*Szeged története IV*. Szerk. Serfőző Lajos. Szeged, 1994.
T. Molnár 2010	T. Molnár Gizella: A tanárképző főiskola szegedi megnyitása. In: *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928–1947)*. Szerk. Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Szeged, 2010. 77–87.
Tóth 1993	Tóth Attila: *Szeged szobrai és muráliái. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XX*. Szeged, 1993.
Tóth 1997	Tóth Attila: Az emlékművek mint a nemzettudat és a hatalom propagandaeszközei. In: *Móra Ferenc Múzeum Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok 1*. Szerk. Lengyel András. Szeged, 1997. 95–108.
Tóth 2001	Tóth Attila: A Hősök kapuja története. In: *A szegedi Hősök kapuja és az Aba-Novák freskók restaurálásának története*. Szerk. Forrai Kornélia – Tóth Attila. Szeged, 2001. 7–26.

Vajda 2010	Vajda Tamás: Polgári iskolai tanárképzés a ’30-as és ’40-es években. In: *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928–1947)*. Szerk. Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Szeged, 2010. 89–116.
Vajda 2018	Vajda Tamás: A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SZEFHE), valamint a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (DEFHE) szegedi működése. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2018. 281–306.
Vajda 2019	Vajda Tamás: Szegedi orvos, gyógyszerész és természettudományi hallgatók adatbázisa és 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatai. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás II*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2019. 203–245.
Vajda 2020	Vajda Tamás: Szegedi jog- és bölcsészhallgatók adatbázisa és 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatai. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás III*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2020. 87–171.
Vajda 2022	Vajda Tamás: Szegedi orvos, gyógyszerész és természettudományi hallgatók származási helyei 1920–1929 között. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás V.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2022. 99–131.
Vajda 2025	Vajda Tamás: Teleki Pál és Bethlen István szerepe a száműzött kolozsvári egyetem Szegedre kerülésében. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás VII*. Szerk. Ligeti Dávid – Orosz László – Ujváry Gábor. Budapest, 2025. 136–162.
Varga-Orvos 2011	Varga-Orvos Zoltán: A folytatás kötelessége. A Szegedi Eötvös-kollégium 80 éve. *Szeged* 23. (2011):4. 11–17.

University and College Dormitories in Szeged Before 1945

by Tamás Vajda

(Summary)

After the university moved to Szeged in 1921, as a result of the state, the Catholic Church and extensive civil cooperation, several boarding houses were established to accommodate students. State colleges first opened in rented buildings in 1922. From 1923 onwards, this was supplemented by a Catholic boys' college, followed by a Catholic girls' college in 1925. From 1928, a large-scale boarding school development was implemented as part of the university construction. In 1931, the natural sciences and medical colleges serving scientific recruitment began operating. By 1936, the Teachers' Boarding School was built for the children of farm and village teachers pursuing university or college studies. Both the science and medical colleges and the Teachers' Boarding House were unique institutions in the country. Thanks to them, Szeged's university and college dormitory network was the most structured, satisfying system for special needs. The examples from Szeged between 1921 and 1945 show that the state, together with the church and civil initiatives, spent significant sums of money on the professional training of intellectuals.

Toth Szilárd

Az Egyetemi Tanzászlóalj németországi „odüsszeiájának" társadalmi terei (1944–1945)

Horthy Miklós kormányzó 1944. október 15-ei sikertelen kiugrási kísérlete után a németek a Szálasi Ferenc által vezetett nyilas kormányt juttatták hatalomra, amely teljes egészében kiszolgálta a náci Németországot. Ennek részeként került sor a tudományos-kulturális elit egy részének Németországba való menekítésére, hogy ezáltal minél jobban kiszolgálhassák a német háborús erőfeszítéseket. 1944 decemberében Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi miniszter Németországba telepíttette a magyarországi (budapesti, kolozsvári, szegedi, debreceni, pécsi) egyetemek felsőbbéves orvos-[1], gyógyszerész-[2], állatorvos-[3], valamint mérnökhallgatóit.[4] Az egész kitelepítendő egyetemi hallgatói és tanári csoportot egy Egyetemi Tanzászlóalj nevű félkatonai alakulatba szervezték. Fegyvert nem viseltek, katonai kötelezettségeik nem voltak, ám kizárólag zárt katonai alakzatban, hivatásos tisztek irányítása alatt parancsszóra mozoghattak. Leginkább a munkaszolgálatosok kategóriájához hasonlítható ez az alakulat, annyi különbséggel, hogy nekik nem fizikai, hanem szellemi munkaszolgáltatási kötelezettségeik voltak. A férfi hallgatók SAS-katonai behívóparancsot kaptak, míg a női hallgatókat katonai munkaszolgálatra vezényelték, szintén az Egyetemi Tanzászlóaljhoz. A behívóparancsnak nem engedelmeskedők katonaszökevénynek minősültek, ami automatikusan a katonai rögtönítélő bíróság elé juttatta őket.

Tanulmányomban a több mint 2500 fős Egyetemi Tanzászlóalj vándorútját, valamint társadalmi tereinek sokszínűségét elemzem. A kutatás levéltári forrásokra (Hadtörténelmi Levéltár, Állatorvostudományi Egyetem Hutÿra Ferenc Könyvtár, Levéltár és Múzeum), Méhes Gyula és Kedvessy György professzorok hagyatékaira, Méhes Dalma naplójára, valamint főleg a túlélő egyetemisták (Bardócz László, Benke József, Bodor György, Dékán Károly, Ettre László, Kiss László, Kocsis Elemér, Kósa László, Laszlovszky József, Madaras Jenő, Rapp Tamás, Walsa Róbert) naplóira és visszaemlékezéseire támaszkodik.

A társadalmi tér fogalmát e tanulmányban elsősorban Bourdieu értelmezésében[5] alkalmazom, aki a társadalmi világ viszonyszerű működésére használta e fogalmat. A társadalmi tér fogalma mellett e kontextusban beszélnünk kell a fizikai/földrajzi tér fogalmáról is. Bourdieu elválasztja egymástól a társadalmi és a fizikai teret, viszont ezt azért teszi,

1 Walsa 1992; Tamás 2002; Petőcz 1986. 330–342.

2 MGyH-Mozzanatos; Laszlovszky 1995a; Benke 1994; Toth 2025.

3 ÁOTKLM V.161. Kováts Jenő: *Az 1944-ben nyugatra telepített egyetemi tanszázad története*. Kézirat és dokumentumok. 1988.; ÁOTKLM V.161. Kováts Jenő: *Magyar állatorvosok a nyugati hadszíntéren a 2. világháborúban*. Kézirat és dokumentumok. 1996.

4 Palasik 2006.

5 A társadalmi tér az egyenlőtlen társadalmi pozíciók egymáshoz viszonyított kapcsolatának rendszere, amelyben vannak struktúrák, amelyek ezt meghatározzák. A struktúrák kényszerítő és/vagy korlátozó hatással vannak a habitusra, ami visszahat az ezt alakító társadalmi térre. Ebben a viszonyrendszerben vannak ágensek, akik társadalmi térbeli pozíciójuk következtében a társadalmi tér bizonyos szegmenseiben dominálnak, és több ráhatásuk van a struktúrák alakítására, és vannak, akik elszenvedői ennek, habitusukkal viszont ők is hozzájárulnak az egyenlőtlen viszonyok alakulásához. Bővebben lásd: Jóvér 2023. 17.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.08

hogy kiemelje a kettő közötti kapcsolódási pontokat.[6] Berger *Térré szőtt társadalmiság* című művében, amelyben a társadalmi és a fizikai tér viszonyrendszerét elemzi, megállapítja, hogy Bourdieu szerint „*a társadalmi viszonyok megjelennek, leképeződnek a fizikai térben*", azaz „*a társadalmi tér beleírja, kivetíti magát a fizikai térbe*".[7] Bourdieu meglátása szerint a különböző társadalmi pozíciók, hatalmi viszonyok, az elnyomók és elnyomottak közötti harcok és érdekkonfliktusok által kirajzolódott viszonyok a térbeliség hasonlóságára a közelség/távolság különböző mértékével, a hierarchiákkal (fent/lent) és az egymásmellettiséggel jellemezhetők.[8] E tanulmányban a kutatás fő célja elemezni az Egyetemi Tanszászlóaljat alkotó különböző csoportok (tanárok, tanárok családjai, férfi hallgatók, női hallgatók) elhelyezkedését, mozgását az „odüsszeia" különböző társadalmi tereiben, az interakciójukat a német és amerikai katonai és civil hatóságokkal (ezen belül elemezni „az elnyomók és elnyomottak közötti érdekkonfliktusokat és együttműködést"), valamint feltérképezni a viszonyt a különböző térségek civil lakosságával.

Az Egyetemi Tanszászlóalj németországi „odüsszeiáját", valamint annak társadalmi tereit a következő alfejezetekben elemzem: *Az utazás társadalmi terei; A külföldi tartózkodás helyszínei, településtípusai; A szállások és tantermek típusai; Együttműködés a helyi német és amerikai katonai parancsnokságokkal, illetve a lakossággal*. Első látásra úgy tűnhet, hogy inkább fizikai/földrajzi tér szerint végeztem a felosztást, azonban a társadalmi tér erős kapcsolatban van a fizikai/földrajzi térrel. Az utazás társadalmi tereinél azt igyekeztem vizsgálni, hogy a társadalmi viszonyok nagymértékben befolyásolták-e azt, hogy ki utazott vonattal, ki gyalog, vagy a vonaton kik kapták a kényelmesebb kocsikat. Az utazás közben valóban nincs akkora állandóság, mint a fizikai tereknél, azonban bizonyos „minták" észrevehetők itt is. A külföldi tartózkodás helyszínei, településtípusai egy olyan földrajzi térben fogadták a hallgatókat és a tanárokat, amelyek akár ismerősek, otthonosak vagy akár idegenek lehettek számukra. A budapesti, nagyvárosi származású hallgatóknak teljesen más igényeik voltak a saját társadalmi tereik kialakításában, belakásában, mint a vidékieknek. Ennek az elemzésére is egy külön alfejezetet szántam. Az utolsó alfejezetben elemzem az együttműködést a helyi német és amerikai katonai parancsnokságokkal, illetve a lakossággal. Itt arra koncentráltam, hogy volt-e különbség a német hatóságokkal és civilekkel való interakció során a különböző helyszíneken (Breslau, Halle, Graz, Bajorország), illetve azt, hogy változott-e a hatalmi viszony a felek közt a háború előrehaladtával és a frontvonal közeledésével.

Az utazás társadalmi terei

Az Egyetemi Tanszászlóalj utazásának társadalmi terei nagyon változatos képet tárnak elénk. A Budapestről német területre való kiutazás három vonattal történt, 1944. december 8-án és 14-én, illetve 1945. január elején. A szerelvények összetétele nagyon színes volt: akadtak köztük gyorsvonati forgózsámolyos és kényelmes pullmankocsik[9] (bár a legtöbbjüknek sérült vagy hiányos volt az ablaküvege), továbbá 2. és 3. osztályú kocsik. Ezek mellett jelentős

6 Jóvér 2023. 29., 124.; Berger 2018. 143.

7 Berger 2018. 143.

8 Berger 2018. 141.

9 HM HIM HL VII. Tgy. 3159. Madaras Jenő – Rapp Tamás – Kocsis Elemér: *Gyertek haza épségben, fiaim*. I. rész. Kézirat. é.n. 3–1.

számban szerepeltek G-teherkocsik (a zsidók deportálására is használt, hírhedt „marhavagonok") és minden más létező teherkocsitípus is. Mindenki ott utazott napokig, ahová be tudta magát ügyeskedni. A második vonat például négy nap késéssel indult (a Bécs felé vezető vasútvonalat egy előretörő szovjet alakulat veszélyesen megközelítette), és e késlekedést a hallgatóság arra használta fel, hogy igyekezett a vonaton az állomáson talált deszkákból fekvőhelyeket, csomagtárolókat összetákolni, minél otthonosabban a tehervagonokba „bekuckózni". A vonatokhoz már a kiutazáskor is tartoztak nyitott teherkocsik, de ezeket egyelőre csak a poggyászok szállítására használták, nem úgy, mint a későbbiekben, amikor a neuhammeri katonai táboron belül a már amúgy is a többnapos, –22 fokos hidegben végrehajtott gyalogmenet miatt átfázott egyetemistákat több órán át nyitott vagonokban szállították, és az erős szél a havat a nyitott vagonokon egymásba kapaszkodó fiatalokra szórta. Laszlovszky József[10] visszaemlékezései alapján ez a vonatozás még az erőltetett menetben, térdig érő hóban végrehajtott erdei gyaloglásnál is cudarabb volt.[11]

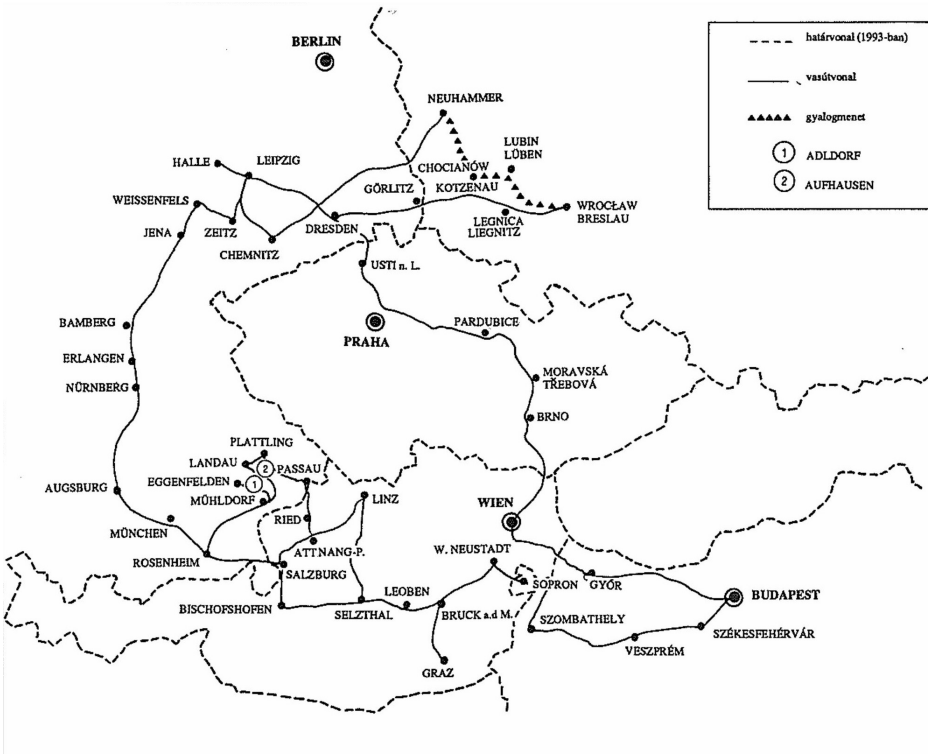

1. kép – A gyógyszerészhallgatók útvonala 1944–45-ben (a mai országhatárokkal ábrázolva)

10 Laszlovszky József (1923–2014) gyógyszerész, egyetemi tanár. 1941–1946 között a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult gyógyszerészetet, egyike volt a Németországba hurcolt gyógyszerészhallgatóknak. 1949-ben gyógyszerész doktorrá avatták, majd Schulek Elemér és Szabó Zoltán professzorok közvetlen munkatársa lett. A gyógyszerészeknek a *Kvalitatív kémiai analízis* és a *Gyógyszerellenőrzés* tárgyakat oktatta 1957–1970 között. Titkára volt az Egészségügyi Minisztérium és a MTA közös szakbizottságának, a Nemzetközi Gyógyszerkönyvi Bizottság tagja. A WHO szakértőjeként részt vett a *III. Nemzetközi Gyógyszerkönyv* előkészítésében. Interjú Laszlovszky József özvegyével, Groma Gizellával (1926–) és fiával, Laszlovszky József (1958–) régésszel. Budapest, 2025. szeptember 2.

11 Laszlovszky 1995a. 39.

Ezt az alkalmat leszámítva, a vonatozás sokkal kényelmesebb volt, annak ellenére, hogy a legtöbb vagon nem rendelkezett fűtéssel. A fűtés általában csak a mozdonyhoz közeli kocsikban működött, és világítás is csak egyes kocsikban volt. Hogy valamennyire fűthessék a többi kocsit is, Lipcse és Halle pályaudvarain a várakozás alatt a mozdonyt átcsatolták a szerelvény másik végére. A hideg kocsikban a dohányzók folyamatos füstölése miatt gyakran kellett szellőztetni. Annyira sűrű volt a füst, hogy az utasok ruhája és az élelmük is magába szívta.[12] Walsa Róbert[13] beszámolója is megerősíti a nagyon rossz utazási körülményeket, kiemelve, hogy a háborús károkat szenvedett, rozzant vasúti személykocsikból álló szerelvényben nem volt fűtés és világítás, hiányoztak a legelemibb higiénés feltételek, a hallgatók a padlón, poggyásztartóban, csomagokon aludtak, és nagyobbrészt az otthonról hozott élelemmel táplálkoztak.[14]

1945. január 31-én a Halléból Grazba való utazáskor a férfi hallgatók csapatszállítás céljára kétszintesre alakított, kályhával fűthető két tehervagont kaptak, a női hallgatók és a tanszemélyzet fűtés nélküli személykocsit.[15] De ahogy egyre inkább közeledett Németország összeomlása, az utazási körülmények egyre kellemetlenebbé váltak, vagonjaik gyakran beáztak.[16] 1945. január 28-án Neuhammert már a zsúfolásig tömött személyvonat nyitott peronján (a vagon végén levő, felszállást szolgáló részen) hagyták el.[17] Bár a különböző típusú vagonok eltérő kényelmi szintet nyújtottak, az utasok számára mégis bizonyos fokú biztonságot jelentettek – különösen akkor, amikor olyan városokból kellett menekülni, amelyeket a frontvonal már vészesen megközelített (Breslau, Graz), és az állomások teljesen megteltek a vonatokra fel nem férő menekültekkel. Ehhez képest az Egyetemi Zászlóalj tagjai – még ha nem is kényelmes körülmények között – legalább viszonylagos biztonságban utazhattak.

Méhes Dalma[18] (Méhes Gyula[19] dékánhelyettes felesége) naplójából kiderül, hogy: „*Minden állomáson a menekülők ezrei rohanták meg a vonatot. Lignic állomáson egy asszony*

12 Laszlovszky 1995a. 36–37.

13 Walsa Róbert (1923–2000) orvos, ideggyógyász, epileptológus, neurofiziológus, egyike volt a Németországba hurcolt orvostanhallgatóknak. A katonai orvosi szolgálat keretében az elsők között vezette be és alkalmazta az elektroencefalográfiás (EEG) vizsgálatokat Magyarországon. Számos tudományos közleményt és tanulmányt írt az epilepsziás és nem epilepsziás paroxizmális rosszullétek differenciáldiagnosztikájáról. Éveken keresztül aktív tagja volt az *Orvosi Hetilap* szerkesztőségének és bíráló testületének. Váradi 2001. 195.

14 Walsa 1992. 2041.

15 Laszlovszky 1995a. 40.

16 Laszlovszky 1995b. 112.

17 Laszlovszky 1995a. 39.

18 Méhes Dalma (1900–1987) Méhes Gyula dékánhelyettes felesége volt. Lánykori neve Gyöngyösi Dalma, egy vidéki táblabíró és egy lecsúszott nemesi családból származó anya második gyermekeként az „úrilányok" életét élte egészen 30 éves koráig. Noha személyzet volt a háznál, ő is megtanult sütni, főzni, varrni, hímezni. Két öreg és kövér helybéli földbirtokost is kikosarazott, félő volt, hogy vénlány marad, mikor az elcsatolt Krasznára hazalátogató Méhes Gyula megkérte és feleségül vette. A két világháború között Tihanyban éltek. 1931-ben született Dalma lányuk, majd 1936-ban fiuk, Károly. 1940–1944 között Kolozsvárra költöztek, ugyanis férjét kinevezték a Kolozsvári Egyetem Gyógyszerészeti Intézetének az élére. 1944-ben Budapestre menekültek, majd férjét a Németországba deportált magyar gyógyszerészkülönítmény élére nevezték ki dékánhelyettesi minőségben. Dalma mindkét gyerekével végig követte férjét a majdnem egyéves németországi odüsszeián. Naplója (*Mozzanatos füzet*) az egyik kulcsfontosságú forrása e kutatásnak. Interjú Méhes Károly (1965–) költő, író, újságíróval, Méhes Gyula és Dalma unokájával, aki a rendelkezésemre bocsátotta a nagyapja hagyatékát. Pécs, 2025. november 21.

19 Méhes Gyula (1897–1970) orvos, gyógyszerész, egyetemi tanár, Méhes Károly krasznai vízimolnár és Szabó Lukrécia fia. Tanulmányait a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen végezte, ahol 1923-ban orvosi oklevelet

csak belökött hozzánk egy 3 éves kis lányt, hogy nem bírja tovább az áldogálást megfagy a hidegben 3 nap óta nem fér fel egyik vonatra sem. Alighogy leültek, az asszony elaludt, a kis gyereket Károlyka meg a kis Dalma tartották ölben."[20]

2. kép – Csomagolás Breslauban

Az „erődvárosnak" minősített Breslauból egyébként is nagyon körülményes volt a menekülés, mindvégig attól rettegtek, hogy vagy leszállítják a magyarokat a vonatról és helyüket a német menekülteknek adják át,[21] vagy ha a német menekültek észreveszik az állomáson kívül levő, mellékvágányon állomásozó szerelvényt, akkor megrohanják és kiszorítják róla a magyarokat.[22]

Amint láthatjuk, ezek a vonatok biztonságot, de egyben rettegést is jelentettek az utasaik számára. A félelmet tovább fokozta, hogy amerikai és szovjet repülőgépek rendszeresen alacsonytámadásokat hajtottak végre a szerelvények ellen. Míg a gyógyszerészhallgatók szerencsések voltak ilyen téren és mindössze többszöri ijedséggel megúszták e támadásokat, a Halléból továbbköltöztetett műegyetemistákat és orvostanhallgatókat 1945.

szerzett. Az orvosi diploma után továbbképezte magát Bécsben, Londonban, dolgozott Szent-Györgyi Albert mellett. 1929-től a frissen alapított tihanyi Halbiológiai Kutatóintézet egyik vezetője. 1940-ben a Kolozsvári Egyetem Gyógyszerészeti Intézetének irányítását vette át. 1944-ben Budapestre menekültek, majd rögtön a Németországba deportált magyar gyógyszerészkülönítmény élére nevezték ki dékánhelyettesi minőségben. Laszlovszky József őt tartotta a gyógyszerészkülönítmény „őrangyalának". Egy kivétellel az összes hallgatóját életben hazahozta e viszontagságos útról. 1946–47-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Gyógyszerészeti Intézetének egyetemi tanára, majd 1947-től 1969-ig a Pécsi Orvostudományi Egyetem Gyógyszertani Intézetének igazgatója, 1949-től 1950-ig és 1951-től 1954-ig orvoskari dékán. Gyermekei, Dr. Méhes Dalma (1931–1995) gyermekgyógyász és Dr. Méhes Károly (1936–2007) gyermekgyógyász, humángenetikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja is végigjárták vele a németországi utat. Interjú Méhes Károly (1965–) költő, író, újságíróval, Méhes Gyula és Dalma unokájával, aki a rendelkezésemre bocsátotta a nagyapja hagyatékát. Pécs, 2025. november 21.

20 MGyH-Mozzanatos 33.

21 MGyH-Mozzanatos 32.

22 MGyH-Mozzanatos 31.

április 11-én Haslau és Asch között egy verőfényes tavaszi délután egy P–47 Thunderbolt vadászrepülő-század több gépe apró repeszbombákkal és fedélzeti géppuskákkal megszórta, és a szerelvényből kiugráló menekülők közül pár másodperc alatt harmincat megölt és kétszer ennyit megsebesített.[23] Walsa Róbert egy későbbi, részletesebb tanulmányában már 70 főre teszi a sebesültek számát.[24] A sebesüléseikbe a következő napokban elhunytakkal (a 63 sebesültből 13-an az aschi kórházban haltak meg) együtt 36 halottra és 50 sebesültre tehető a támadás áldozatainak a száma.[25] A gyógyszerészhallgatók kétszeresen is szerencsések voltak ilyen szempontból, mert nemcsak hogy nem érte őket veszteség az ilyen jellegű alacsonytámadások során, hanem pont egy ilyen támadás mentette meg őket a Volkssturmba való besorolástól, amikor Bruck an der Mur állomásán légiriadó tört ki, az osztagot feltartóztató német katonák az óvóhelyükre vonultak vissza, és a gyógyszerészhallgatókat szállító vonat így továbbmehetett Leoben irányába.[26]

A vadászbombázók okozta gyakori stressz mellett időnként váratlan veszélyhelyzetek is adódtak. Egy alkalommal az utazás utolsó kilométerein a mozdony kéményéből kipattanó szikra meggyújtotta az egyik vagon falát. Az egyik hallgató kockázatos mutatványra vállalkozott: a tolóajtó sínjén lépkedve kívül végigmászott a vagon oldalán, és kulacsából öntött vízzel eloltotta az éppen elharapódzó tüzet.[27] Egy másik alkalommal, a Breslauból Halléba való utazás alatt, Méhes Gyula dékánhelyettes nekitámaszkodott a vonat ajtajának, amely váratlanul kinyílt, és egy pillanat alatt eltűnt a családja szeme elől. Szerencséjére a robogó vonat ajtaját egész véletlenül megfogta és hamarosan visszakapaszkodott a vagonba.[28]

3. kép – Vonatút Breslauból Halléba

A vonatos utaztatás azonban nemcsak a kényelem hiánya, a hideg és a bombázások okozta stressz miatt volt kellemetlen, hanem a rendszeres ellátás hiánya és a rossz higiéniai viszonyok miatt is. A behívón jelzett „rendszeres élelmezés”-nek a legtöbbször nyoma sem volt, mindenki azt ette, amit magával hozott. A második vonat utasai 1944. december 15-én (!) Biatorbágynál a patakban mosakodtak, és mindössze Csehország közepén, Moravská Trebovánál volt lehetőségük először meleg

23 Walsa 1992. 2044.
24 Walsa 2001. 76.
25 Palasik 2006. 128–129., 254.
26 Laszlovszky 1995b. 112.
27 Laszlovszky 1995b. 113.
28 MGyH-Mozzanatos 33.

4. kép – Úton Halléba

vízben tisztálkodni a cseh vasutasok jóvoltából, akik néhány cigarettáért cserébe meleg ebédet is adtak az egyetemistáknak.[29] Az utazások során többnyire kizárólag az otthonról hozott élelmet fogyasztották, vagy ritkán tudtak útközben vásárolni. Élelmiszert csak jegyre lehetett kapni, de még így is alig akadt bárhol. Éppen ezért érthető Méhes Dalma elkeseredése, amikor a Breslauból való menekülés alatt elveszett az élelmiszeres kosaruk, ugyanis a vagont, amelyen volt, lecsatolták, és a kosár tartalmát az illető vagonon húsz egyetemista fiú valószínűleg elfogyasztotta:

> „*Ebben a kosárban rengeteg minden volt, két kiló cukor, egy nagy üveg krasznai sárgabarack lekvár cukorban, egy üveg málnaszörp, egy kiló méz, három üveg Odol, három üveg halolaj, három üveg ecet, valódi levendula kölnivíz, két csésze, két pohár, pótolhatatlan veszteség volt a számunkra. Szalonna, vajkeksz, kenyér az útra. Egy deci maradék rumot Gyula kivett az utolsó percben, ez volt az utolsó szesz, amit inni lehetett. Ez a kosár végleg elveszett, megették a fiúk a három napos utazásban. Soha nem láttuk egy darabját sem. Jól eltüntették a fiúk. Mi pedig legalább két hónapig éreztük hiányát.*"[30]

Méhes Dalma sokáig siratta a kosarat (érthetően, mert egy négytagú családról kellett gondoskodnia), de nagy valószínűséggel a húsz egyetemista fiú jobban rá volt szorulva a tartalmára. Utazásaik során nagyon ritkán sikerült a német katonai hatóságoktól két-három napra szóló hideg élelmet vételezniük, de gyakran elfordult, hogy akár négy-öt napig semmi élelmet nem kaptak.

A gyógyszerészhallgatók számára a legnehezebb a Leoben–Salzburg szakasz volt, amikor semmi élelmet nem tudtak beszerezni, és amikor a vonat megállt, egyesek a sínek menti szántóföldről felszedett takarmányrépával, míg mások még Magyarországról hozott pótkávéval és vízzel próbálták csillapítani éhségüket. Ezért ünnepi ebédként élték meg azt az alkalmat, amikor Ried állomásán egy várakozó magyar katonavonat konyhájáról maradék babgulyást osztottak szét közöttük, amely nemcsak az első meleg étkezést jelentette a Grazból való indulásuk óta, hanem hónapok óta először ízlelhettek hazai ízeket.[31] Egyébként a magyar egyetemisták nemcsak az élelmezés mennyiségére, hanem annak minőségére is panaszkodtak: a német konyha egyáltalán nem ízlett nekik, különösen a vesztes háború végi, erősen hiánygazdaságra jellemző változata.

29 Laszlovszky 1995a. 37.
30 MGyH-Mozzanatos 32–33.
31 Laszlovszky 1995b. 112.

Mindezek mellett az olyan kis epizód, mint hogy 1945. április 9-én Passauban az egyetemisták nagy része egy városi séta miatt lemaradt a korábban továbbinduló vonatról, igazán nem számított nagy ügynek. A németek által biztosított szállítási körülményekhez képest a hazautazás kifejezetten kényelmesnek bizonyult az amerikaiak által rendelkezésre bocsátott nagy, zárt tehervagonokban. Az amerikaiak gondoskodtak a higiéniáról és biztonságról is: indulás előtt a ruháikat és csomagjaikat DDT por fuvatásával féregtelenítették, majd Sopronig katonai kísérettel vitték őket.[32]

A külföldi tartózkodás helyszínei, településtípusai

Az Egyetemi Tanászlóalj külföldi tartózkodásának helyszínei elsősorban közepes méretű német vagy osztrák egyetemi városok voltak. Ez egy logikus döntés volt, mivel az egyetemi tanév lebonyolításához szükséges volt bizonyos egyetemi infrastruktúra. Halle, Breslau, Lipcse, Drezda és Graz egyaránt rendelkeztek egyetemekkel vagy főiskolákkal, amelyek tantermei, laboratóriumi felszerelései elvben a magyar egyetemisták képzését szolgálhatták volna. Amint azonban egy következő alfejezetben bemutatom, az elméleti elképzelések gyakorlati megvalósítása messze elmaradt a tökéletestől.

Mindenesetre a hazulról erőszakkal kimozdított egyetemisták, tanárok és családtagjaik számára ezek a városok, legalábbis a frontvonal közeledtéig, szinte a béke oázisai voltak. Méhes Dalma naplója szerint „*a Pesti* (sic!) *izgalmak után a valóságos békebeli nyugalom*" volt Breslau.[33] Ez nem is lehetett túlzás egy a frontvonal közeledése miatt előbb Kolozsvárról, majd Budapestről is nyugatabbra menekülő egyetemi tanár feleségétől, aki nemcsak férje, hanem két kis gyermeke miatt is aggódott. Az sem volt elhanyagolandó az új helyszínen, hogy itt nem voltak kitéve az állandó bombázásoknak, mint korábban Budapesten. Laszlovszky József gyógyszerészhallgató visszaemlékezései szerint január 10. és 21. között „*majdnem normális egyetemi életet éltek*" és „*az igényesebbek még hangversenyre is eljutottak*".[34] Sőt, Méhes Dalma azt is lejegyezte, hogy január 19-én egy hangversenyt rendeztek az egyetemen a magyarok tiszteletére.[35] Ezt azonban már egy bombázás megzavarta, és három nap múlva a szovjet frontvonal közeledése miatt el kellett menekülniük a városból.

A németországi tartózkodásuk további egyetemi városai – Halle, Lipcse, Drezda – hasonló körülményeket kínáltak, mint Breslau, legalábbis addig, amíg részlegesen vagy porig nem bombázták őket, mint például Drezdát, méghozzá pont akkor, amikor a műegyetemisták ott tartózkodtak. Drezda 14 órán át tartó bombázása több tízezer emberi életet követelt. Ehhez képest a műegyetemisták szerencsések voltak, mert a férfi hallgatók egy a város szélén levő laktanyában voltak elszállásolva, így nem érte őket közvetlenül a szőnyegbombázás.[36] A városon kívül elszállásoltak közül mindössze egy halott volt, míg a városban lakó tanárok és családtagjaik közül heten vesztették életüket (két hallgató, négy tanár és két családtag).[37]

32 Laszlovszky 1995b. 113–117.
33 MGyH-Mozzanatos 30.
34 Laszlovszky 1995a. 38.
35 MGyH-Mozzanatos 28–29.; Méhes 2016.
36 Madaras 1993.
37 Palasik 2006. 98.

A németországi városok, amíg a légitámadások csak részlegesen rombolták le őket, gyönyörű építészeti elemekkel rendelkeztek, kellemes volt a séta az utcáikon, azonban a háború végének közeledtével nagyon sok köz- és egyházi épületben hadikórház működött. Laszlovszky Józsefet idézve: „*lehangoló látványt nyújtottak a tavaszi napsütésben a fertőtlenítő szagú épületek előtt üldögélő félkarú, féllábú, testük több helyén is kötést viselő, gyógyuló emberroncsok*."[38] Volt még egy közös vonás ezekben a városokban: élelmet sehol sem lehetett kapni. Mindezekhez képest az ausztriai Grazban – annak ellenére, hogy ide már a háború végső szakaszában kerültek – a gyakori légiriadókat leszámítva valamivel jobbak voltak a körülmények: rendszeres élelmezés, tisztálkodási lehetőségek, együttműködő, a magyarokat segítő helyi egyetem, valamint elnézőbb katonai parancsnokság (szabad ki- és bejárás a kaszárnyába) jellemezte ezt az időszakot.

A háború végének a közeledtével már alig maradt olyan német ellenőrzés alatt álló város, amelyet ne nyilvánítottak volna erődvárosnak. Ezekből nem volt szabad elmenekülni és az utolsó házig és utolsó leheletig kellett harcolni – ilyennek nyilvánították például Grazot és Breslaut is, amelynek védőrsége még a német kapituláció napján se tette le a fegyvert. Emiatt az Egyetemi Tanszázlóalj tagjait egyre kisebb bajorországi városkákban és falvakban helyezték el: Dingolfing (10 000 fő alatti kisváros), Aufhausen (70 ház), Adldorf (25–30 ház). A szétbombázott Drezdából átkötöztetett műegyetemisták Dingolfingbe és környékére (Mamming, Gottfrieding, Gottfriedingerschwaige, Pilsting, Niederviehbach, Griesbach, Marklkofen) kerültek,[39] míg a Grazból Leobenbe áttelepített, ott be nem fogadott gyógyszerészhallgatókat Aufhausenbe és Adldorfba irányították. Nem nehéz elképzelni, hogy e kis települések alig tudták elszállásolni az ide vezényelt egyetemistákat, megfelelő oktatási körülményeket pedig végképp nem tudtak biztosítsani számukra. Jellemző, hogy a gyógyszerészkülönítmény 110 főt számlált, miközben Aufhausenben és Adldorfban együttvéve sem volt több 95–100 háznál.

E kis falvaknak, minden nyilvánvaló hátrányuk ellenére, megvoltak az előnyeik is. A gyógyszerészhallgatók végre megszabadultak a közvetlen német katonai felügyelettől: a falvakban mindössze egy-két öreg katona tartózkodott, akik a gazdákhoz munkára kiadott hadifoglyokat felügyelték. A hallgatók élelmezését a helybeli gazdák egy kis mezőgazdasági munkáért cserébe kiegészítették. A városokkal ellentétben, ahol szinte semmit sem lehetett vásárolni, itt korlátlan mennyiségben jutottak olcsó tejhez, sőt, a rendkívül szűkös húsellátást időnként feketén vásárolt, az erdő mélyén levágott borjúval egészítették ki.[40]

A szállások és tantermek típusai

Az Egyetemi Tanszázlóalj tagjai számára biztosított szállások és tantermek típusai nagyon nagy változatosságot mutatnak annak függvényében, hogy ezeket előre kiszemelt (többé-kevésbé) állandó lakhelynek/oktatási térnek szánták a hatóságok vagy menekülés közbeni kényszermegoldásoknak. A körülményeket emellett az is jelentősen befolyásolta, hogy közepes vagy nagy egyetemi városokról, kisebb településekről, illetve katonai táborokról volt-e szó.

38 Laszlovszky 1995b. 113.
39 Palasik 2006. 147–170.
40 Laszlovszky 1995b. 113–114.

A szálláshelyek elsősorban nagyobb tömegek befogadására képes épületek voltak, mivel több száz egyetemistának kellett szállást biztosítani. Erre a legmegfelelőbb épületek a (legalább részben) használaton kívüli iskolaépületek, kolostorépületek, laktanyák és katonai barakkok voltak. Breslauban például a férfi hallgatókat a St. Elisabeth gimnázium tágas, világos tantermeiben helyezték el. Ágyak híján kezdetben a padlón aludtak, viszont volt lehetőségük rendszeres tisztálkodásra és étkezésre.[41] A gyógyszerészhallgatókat helyhiányra hivatkozva átirányították a „Minoritenhof" nevű, egykori kolostor sötét, fűtetlen szobáiba, ám szerencséjükre még aznap sikerült visszaköltözniük a gimnáziumba.[42]

Halléban mind a férfi, mind a női hallgatókat a Mackensen Schule, illetve a Franckesche Stiftungen gyermekkórházzá átalakított iskolaépületének helyiségeiben szállásolták el. Itt a fűtött folyosó kövezetére helyezett matracokon aludhattak, melyeket a reggeli főorvosi vizit előtt vissza kellett vinni a raktárba.[43] Ez egyébként kivételes megoldásnak számított a női hallgatók elhelyezésében, mivel kis létszámuk miatt őket többnyire magánházakban bérelt szobákban szállásolták el, akárcsak a tanárokat és családjaikat. Halléban ide szállásolták a tanárokat is, amit Méhes Dalma, a dékánhelyettes felesége, kifejezetten megalázónak könyvelt el:

> „*Frankise stiftung egy internátus nagy termébe aludtunk 200-an. Mi 14-en kaptunk egy kissebb szobát Gyula és Novák Ernő nem fértek el, ők minden este mentek a fiúkhoz aludni. Nem volt szabad, a németek nem engedték, izgalmasan a hátsó ajtón vitték be a fiúk. Reggel, amíg borotválkoztak, öltöztek a fiúk sorban őrt álltak, hogy meg ne lássa a német, mert nagy baj lesz. Így aludt 3 napig a két híres Kolozsvári egyetemi tanár!*"[44]

E tanárok, családtagjaik és a női hallgatók számára kevésbé „elegáns" szállásmegoldás elsősorban annak volt köszönhető, hogy Halléban csupán ideiglenes elhelyezésről volt szó: a Breslauból való menekülés során mindössze 2–7 napot töltöttek itt, érkezésük időpontjától függően. Fűtés is csak korlátozottan volt Walsa Róbert orvostanhallgató szerint:

> „*Február 27-én súlyos bombatámadás érte Hallét, a közvetlen közelünkben hulló bombák következtében az ablakok betörtek: az amúgy is csökkentett fűtés illuzórikussá vált, a helyiségekben télikabátban vacogunk, a lehelet is látszik. Napokig nincs víz, a tisztálkodás lehetősége minimálisra csökkent, nincs villany, a leszaggatott elsötétítő függönyök miatt amúgy sem szabad villanyt gyújtani, így az előadások a korai sötétedés után sötétben folytatódtak.*"[45]

A Halléban maradt orvostanhallgatókat később a Neues Finanzamt (Új Pénzügyi Hivatal) épületében szállásolták el, előbb a második emeleti nagy teremben (amit „nagy nyomortanyának" neveztek), ahol csak a padlón szétszórt szalmán aludhattak, majd néhány nap múlva átkerültek az alsóbb emeletek kisebb szobáiba nyolcad-kilencedmagukkal, emeletes ágyakba.

41 Laszlovszky 1995a. 37.
42 Laszlovszky 1995a. 38.
43 Laszlovszky 1995a. 40.
44 MGyH-Mozzanatos 33–34.
45 Walsa 1992. 2043.

Grazban sem voltak sokkal jobbak a körülmények: a tanszemélyzetet magánházaknál, a női hallgatókat az egyetem albérleti szobáiban, a férfi hallgatókat pedig egy egykori tüzérlaktanyában sikerült elszállásolni. Laszlovszky szerint az Artillerie-Kaserne-t a Monarchia legöregebb kaszárnyájának nevezték a graziak, bár ekkorra már rég nem működött laktanyaként. Az ablaküvegek fele deszkával volt kipótolva, az épület rozoga volt, poloskáktól hemzsegett, amelyek éjszakánként rendszeresen gyötörték az új lakókat. A folyosó vége egy korábbi légitámadásnak köszönhetően egyszerűen hiányzott. Volt azonban tisztálkodási lehetőség, és a háborús körülmények miatt egyre gyengébb, de rendszeres élelmezés. A volt kaszárnyában azonban nemcsak a magyar egyetemi különítmény lakott, hanem ausztrál[46], olasz[47] és szovjet hadifoglyok is. [48]

A Drezdába telepített műegyetemistáknak nagyon változatos szállásokat biztosítottak: nagyobb részük az Industriegelände barakktáborába, mások a König Albert kaszárnyába, míg egy kisebb csoport egy sörgyári pincéből kialakított bombabiztos szálláshelyre, az úgynevezett sziklapincébe (Felsenkeller) kerültek. A barakktáborban a szálláskörülmények, a tisztálkodási lehetőségek minimálisak voltak, csak hideg víz állt a rendelkezésre. A barakkok 14–20 személy befogadására tervezett faházak voltak, az ablakok csak egy réteg üveggel rendelkeztek, emeletes ágyakkal voltak felszerelve, és mindegyikben volt egy kályha, amelyhez naponta egy vödör brikettet kaptak, ami rettenetesen kevés volt. Éjszakánként megpróbáltak fűtőanyagot lopni, annak ellenére, hogy ezért katonai törvényszék elé kerülhettek.[49]

5. kép – A drezdai König Albert Kaserne

A sziklapincében hasonló körülmények uralkodtak. Az emeletes ágyakkal felszerelt hatalmas óvóhelyen mintegy 150 egyetemista élt együtt, miközben a tisztálkodási körülmények még rosszabbak voltak: a 150 fiúnak mindössze egyetlen hidegvizes csap és tíz lavór állt rendelkezésére. Bardócz László[50] így emlékezett vissza a tisztálkodásért folytatott harcra a naplójában:

46 A Földközi-tenger térségében (Görögország, Kréta) és az észak-afrikai hadműveletekben kb. 8500 ausztrál hadifogoly esett német fogságba, ezek egy csoportját őrizték itt a tűzérségi laktanyában.

47 Ők Olaszország 1943. szeptember 3-án történt átállása következtében kerültek német hadifogságba.

48 Laszlovszky 1995a. 40.; Kósa 2003. 49–50.

49 Palasik 2006. 83–84.

50 Bardócz László (1924–?) műegyetemista, gépészhallgató, gépészmérnöki oklevelét 1947-ben szerezte meg. 1948-tól a „MESZHART" Magyar–Szovjet Hajózási Részvénytársaságnál, később az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-nél, majd a Kábelgyárnál (később Villamosszigetelő és Műanyaggyár) dolgozott. 1973–1984 között a Villamosipari Kutató Intézet (VKI) munkatársa és kutatója volt, innen vonult nyugdíjba. 2007-ben még élt, ugyanis egyeteme gyémántoklevélben részesítette. Szalai 2007. 13.

„Többnyire az ágyam alá dugtam egy lavórt. Ha ellopták, én is loptam egyet. Ha az ember szerzett reggel egy lavórt, akkor már félig nyert ügye volt, mert már csak széket vagy valami hasonlót kellet szerezni, amire a lavórt rátehettük… Aki nagyon akart, tiszta tudott azért maradni, de csak azért, mert nem akart mindenki tiszta maradni. Szappant itt nem kaptunk… A hat WC persze kevés volt, és folyton eldugult."[51]

E két szálláshelyhez képest a König Albert kaszárnya biztosította a legjobb körülményeket, azonban az ide szállásoltak állandóan attól rettegtek, hogy a kaszárnyanegyed egy bombatámadás ideális célpontja lesz a közeljövőben. Ugyanakkor az itt elszállásoltakat napi két-három óra páncélgránátos kiképzésben részesítették,[52] ami nem lehetett valami megnyugtató számukra.

A tanárokat és családjaikat, illetve a női hallgatókat a legtöbb esetben magánlakásokban bérelt szobákban helyezték el, ahol a legtöbb esetben sokkal jobb körülmények közt lakhattak, mint a csoportos szállással rendelkező férfi hallgatók. Méhes Dalma például a breslaui szállásukról a következőket írta a naplójába: „*Kezdetben sokat nélkülöztünk az úgynevezett nyomortanyán, de azután 3 hétig amíg a szép városrészben laktunk igen jól éltünk. Élveztük a jó meleg szobát, nagyokat aludtunk, a kosztunk is megvolt, de azért sokszor voltunk éhesek a zsírtalan vendéglői koszt miatt*."[53]

A kisebb településeken, továbbá a Breslauból való menekülés során nem álltak a hatóságok rendelkezésére iskolák, egyetemek, kórházak, katonai barakkok vagy kaszárnyák, tehát az elszállásolás komolyabb kihívást és sokszor rosszabb körülményeket is jelentett. Aufhausenben és Adldorfban a gyógyszerészhallgatókat a két falucska vendéglőjének nagytermében szállásolták el, Aufhausenben a férfiakat, Adldorfban a nőket és a tanárokat.[54] Ez azon ritka esetek közé tartozott, amikor a női hallgatók és a tanárok közös szálláson kaptak helyet. A női hallgatók egyébként a legtöbb esetben jobb szállást kaptak a férfi hallgatókhoz képest.

6. kép – Csoportkép Aufhausenben, 1945

51 Palasik 2006. 86.
52 Palasik 2006. 83.
53 MGyH-Mozzanatos 30.
54 Laszlovszky 1995b. 113.

A műegyetemistákat többnyire helyi fogadók, kocsmák, vendéglők nagytermeiben vagy tánctermeiben (Dingolfing, Gottfriedingerschwaige, Niederviehbach, Griesbach, Mamming), illetve padlásain (Gottfrieding) szállásolták el, valamint egy tornateremben (Pilsting) és egy iskolában (Marklkofen). A szálláshelyek közti árnyalatbeli különbségeket főleg az elszállásolás kényelme határozta meg: szalmazsákon (Dingolfing, Gottfrieding), padlóra szórt szalmán (Gottfriedingerschwaige, Niederviehbach, Mamming) vagy emeletes ágyakban (Pilsting).[55] A szállások összességében – a háborús viszonyokhoz képest – elfogadhatók voltak, bár nem mindenki értékelte így a helyzetet. Kiss László[56] naplójából, aki Gottfriedingben a vendégfogadó padlásán, szalmazsákokon aludt, kiderül, hogy ő itt élte át a legmostohább körülményeket: „*Ördögi pechhel sikerült kifognunk ezt a helyet, ezt az úgyszolván disznóólat, melynek egyetlen előnye, hogy nem lehet mosakodni. Őrült előny!*"[57]

Kiss László azonban nem tapasztalta meg, hogy egyeseknek sokkal rosszabb szálláskörülmények is adattak a németországi menekülésük során. A Breslauból gyalogosan menekülő gyógyszerészhallgatók például Breslau Lissa nevű peremvárosában egy hatalmas gyűlésterem csupasz padlóján egymáshoz zsúfolódva tértek pihenőre, majd Masewitzben a télen nem működő téglagyár jéghideg kemencéiben és Kotzenau (Choczianów) falu gyűléstermének padlóján aludtak.[58] Ha mindezeket átélte volna, valószínűleg jobban értékelte volna a gottfriedingi vendégfogadó padlásán levő szalmazsákokat.

Ami az oktatás társadalmi tereit illeti, az egyetemi városokban ezek általában az ott levő egyetemek épületeit jelentették, változó összkomforttal. Drezdában az oktatás az egyetemen folyt, egy modern épületben, amelyben volt vetítővászon, függöny, gépház, modern felszerelések és automatikus központi fűtés.[59] Breslauban az itteni egyetemnek a magyarok rendelkezésére bocsátott, többnyire gyéren fűtött termeiben zajlott az oktatás. A laboratóriumi gyakorlatokat a botanikuskert területén levő növénytani intézetben tartották, a kémiai és gyógyszerészeti gyakorlatokhoz azonban nem állt a rendelkezésükre laboratórium és felszerelés.[60] Grazban sem voltak sokkal jobbak a körülmények. Laszlovszky megjegyzi, hogy a grazi egyetem vezetősége és tanárai nagyon készségesek voltak, és az előadások zömét a viszonylag jól fűtött anatómiai intézetben tartották, azonban a gyógyszerészeti előadásokat a gyógyszerészeti intézet fűtetlen tantermében télikabátban kellett végigülniük.[61] Kémiai gyakorlatokat – akárcsak Breslauban – itt sem tudtak biztosítani. A bajorországi kisvárosokban és falvakban oktatás már nem folyt, nem is folyhatott, mert semmilyen körülmény nem volt erre biztosítva, azonban itt bonyolították le a szigorlatok és vizsgák nagy részét.

55 Palasik 2006. 154–170.

56 Kiss László negyedéves építészhallgató, tartalékos hadnagy egyike a Németországba hurcolt műegyetemistáknak. Palasik 2006. 36., 72., 77.

57 Palasik 2006. 159.

58 Laszlovszky 1995a. 38.

59 Palasik 2006. 87–88.

60 Laszlovszky 1995a. 38.

61 Laszlovszky 1995a. 42.

7. kép – A grazi egyetem előtt, 1945

Együttműködés a helyi német és amerikai katonai parancsnokságokkal, illetve a lakossággal

Külön fejezetben érdemes elemezni az Egyetemi Tanzászlóalj németországi „odüsszeiájának" társadalmi terein belüli kapcsolati rendszerét. Ezen belül először az Egyetemi Tanzászlóalj és a német katonai parancsnokság közötti együttműködés mozgatórugóit, majd a különböző helyszínek civil közigazgatásával való kapcsolatokat, végül a helyi lakossággal való viszony alakulását szükséges vizsgálni. Mindezek közül a legfontosabb a német katonai parancsnoksággal való viszony alakulása volt. Az Egyetemi Tanzászlóalj ugyan a magyar katonai parancsnokságtól is kapott rendszeres utasításokat, parancsokat, azonban ez a parancsnokság ekkorra már teljes mértékben a németnek volt alárendelve. Ráadásul német területen zajlottak az események, az Egyetemi Tanzászlóalj német katonai ellátásban részesült, és a német összekötő tisztek utasításait kellett teljesíteniük, tehát a németekkel való viszony messzemenően felülírta a magyar katonai parancsnoksággal való kapcsolatot.

Az egyetemisták legelőször a breslaui tartózkodásuk másnapján ébredtek rá a szigorú német ellenőrzés szomorú valóságára: szálláshelyük kaszárnya volt, amit csak zárt egységben, eltávozási engedéllyel hagyhattak el. Minden reggel a hallgatókat századonként felsorakoztatták, és „parancshirdetés" keretén belül közölték a tudnivalókat. Minden hivatalos rendezvényen jelen volt a Wehrmacht odavezényelt összekötő tisztje.[62] Az Egyetemi Tanzászlóalj összes tagja német katonai ellátásban részesült (élelmezés, illetmények: napi 6

62 Laszlovszky 1995a. 37.

márka zsold, a hozzátartozók számára napi 6 márka családi pótlék).[63] Ez is mutatja, hogy német szemszögből teljesen be voltak sorolva a Wehrmacht alá. A katonai ellátás időnként akadozott (főleg a folytonos utazás alatt), de a háborús körülményeket figyelembe véve rendkívüli módon működött. Az már külön téma, hogy az ellátás a háború vége felé egyre gyengébb volt, illetve, ahogy már korábban is említettem, a német konyha nem igazán ízlett a magyar hallgatóknak. A német katonai parancsnokság ugyanakkor az ellátás szemszögéből nem kivételezett senkivel, mindenki a parancsban előírt ellátmányt kapta.

A különböző helyi és regionális német katonai parancsnokságok azonban eltérően értelmezték az Egyetemi Tanászlóalj Wehrmachton belüli státuszát. A legtöbb helyi parancsnok, főleg, ha a frontvonal megközelítette az adott település határát, úgy értelmezte, hogy a magyar egyetemistáknak kötelezően harcba kell lépnie a térség és a birodalom védelme érdekében (elvégre kapják a német katonai ellátmányt). Ez jelentette mindvégig a legnagyobb veszélyt a magyar egyetemisták számára. Egyébként több helyen, mint például a már korábban említett drezdai König Albert kaszárnyában az elszállásolt hallgatókat páncélgránátos kiképzésben részesítették,[64] ami előrevetítette a háborús bevetésük lehetőségét. A katonai kiképzésre való kényszerítés folyamatos vita tárgya volt az Egyetemi Tanászlóalj vezetősége és a német katonai parancsnokság között. A kimenetel a legtöbbször a helyi német parancsnokok elszántságán és a magyar egyetemi tanárok bátorságán múlott. Itt érdemes kiemelni Méhes Gyula dékánhelyettes, a gyógyszerészcsoport vezetőjének érdemeit, akiről a hazaérkezés napján a hallgatói a következő nyilatkozatot adták:

> *„Alulírottak ezennel kijelentjük, hogy dr. Méhes Gyula egy. nyilv. rendes tanár, a Németországba kitelepített gyógyszerészcsoport vezetője németországi tartózkodásunk alatt saját biztonságát veszélyeztetve több ízben is a leghatározottabban ellenállt a német és németbarát-nyilas érzelmű magyar katonai személyek azon parancsainak, hogy a vezetése alatt álló csoport tagjai »Volksturm«-ba, német katonai alakulatba, vagy német érdekeket szolgáló magyar csapattesthez bevonuljanak. Működésének köszönhető, hogy a 110 főnyi egyetemi gyógyszerészcsoportot sikerült megmenteni attól, hogy a német háborús erőfeszítésekhez cselekvőleg hozzájáruljanak."*[65]

Ezt a nyilatkozatot egy héttel később, 1945. október 29-én sokkal részletesebben megismételték.[66]

Sok bátorságra volt szükség a német és németbarát, nyilasérzelmű magyar katonai személyek parancsainak ellenállni (idegen területen, kiszolgáltatott helyzetben), de kellett „leleményesség", „talpraesettség" is. Több alkalommal sikerült megvesztegetni a helyi német katonai és civil vezetőket, hogy elhagyhassák az „erődvárosnak" nyilvánított Breslaut és Grazot. Laszlovszky József így írta le a pillanatokat, amikor a frontvonal megközelítette Breslaut:

63 Walsa 1992. 2041.
64 Palasik 2006. 83.
65 MGyH-Gy.Ny. 1.
66 MGyH-Gy.Ny. 2.

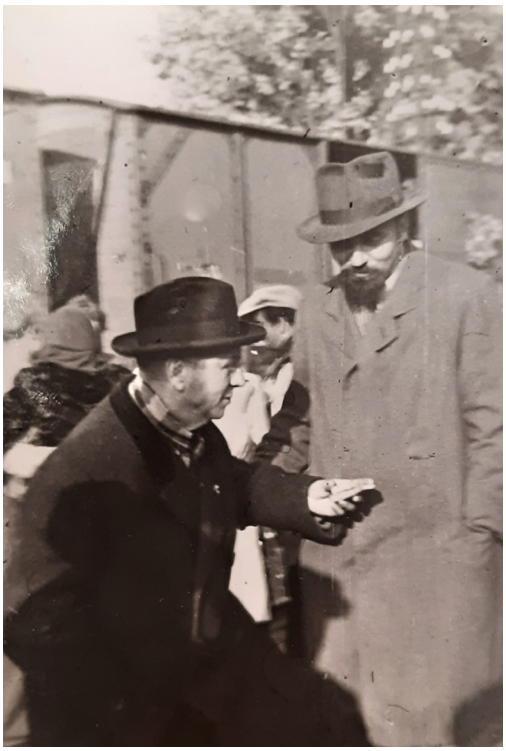

8. kép – Méhes Gyula cigarettával kínál valakit

9. kép – Méhes Gyula vonatra száll valahol Németországban

„A várost a hadvezetés erőddé nyilvánította és az irányítást az SS vette át. A város utcai hangszóróin elhangzott, hogy a magyar egyetemisták voltaképpen katonák, akiket a város védelmében fognak bevetni. Az itt tartózkodó tanárok cigarettával és pálinkával megajándékozva az illetékeseket, sikerült elérniük, hogy a tanárok, a családosok és a nőhallgatók vonatok, a férfi hallgatók gyalogszerrel, kézicsomagjaikkal és pokrócaikkal elhagyhassák a várost.”[67]

A világháború utolsó hónapjaiban egy német katonai parancsnok megvesztegetése életveszélyes vállalkozás volt: gyakran előfordult, hogy azonnali agyonlövetés lett az ilyen próbálkozások következménye. Méhes Gyula és tanártársai viszont mindent megtettek a hallgatóik megmentése érdekében. Ennek egyik tanúbizonysága Laszlovszky József levele Méhes Gyula fiához, Méhes Károlyhoz, aki nyolcévesen élte át ezen eseményeket apja, nővére és édesanyja társaságában:

„Egyike vagyok azoknak az egykori gyógyszerészhallgatóknak, akik áldott emlékű édesapád féltő gondoskodása mellett ezelőtt ötvenegy éve visszaérkeztünk németországi kitelepítésünkből. Jól emlékszem Rád, az akkor kis gimnazista fiúra, nővéredre, Dalmára és édesanyátokra, akin sokszor látszottak a körülmények súlyos gondjai. Azóta csak édesapáddal találkoztam egy alkalommal. (…) *Az évfolyamtalálkozónkon most is hálás szívvel emlékeztünk meg Édesapádról. Az ő felelősségteljes, józan gondolkodásának és professzor társaival való jó együttműködésének*

67 Laszlovszky 1995a. 38.

köszönhetjük, hogy épségben hazakerültünk. (…) *Furcsán hangzik, de az egyetemisták közül a gyógyszerészhallgatók sorsa szinte külföldi utazgatásnak tűnik azokhoz a borzalmakhoz képest, amelyeket Drezdában vagy Hallében kellett az orvostan- és a mérnökhallgatóknak elszenvedniök.*"[68]

A német katonai vezetés azonban a legtöbbször nagyon elszánt és sok esetben kifejezetten ellenséges volt a magyarokkal szemben. Rendszeresen be akarták sorozni az egyetemistákat a Volkssturmba (Breslauban, Grazban, Bruck an der Murban, Drezdában), gyakran fenyegették őket agyonlövetéssel, sőt, előfordult, hogy valakit agyon is lőttek, mint például egy Csillag nevű hallgatót. Ő a hallei tartózkodásuk alatt a légitámadásoktól való félelmében a folyóparti erdőkbe menekült, ahol a környéken portyázó Hitlerjugend kémnek nézte és kivégezte.[69] Ahogy közeledett a háború vége, és egyre egyértelműbbé vált Németország súlyos veresége, a német katonai vezetés egyre ellenségesebbé vált a szövetséges magyarokkal szemben, akikről sokan úgy gondolták, hogy nem küzdöttek elég hősiesen. Erre az ellenséges magaviseletre az egyik legjobb példa volt, amikor Leobenben a gyógyszerészek szeme láttára április 3-án „felszámolták" a fegyveres őrséggel rendelkező volt marosvásárhelyi hadikórház szerelvényét. A katonákat lefegyverezték, a nőket és a férfiakat külön csoportban a városba kísérték.[70] Ugyanakkor voltak, akik nem úszták meg az egyenruhába való bújtatást, mint például a műegyetemisták marburgi csoportja, akiket a németek az utolsó két hétben katonai kiképzésben részesítettek, és a bevetésüket csak az amerikai csapatok gyors megérkezése akadályozta meg.[71]

De nemcsak a katonai rendőrség, az SS és a Hitlerjugend viszonyult így a magyarokhoz e pillanatokban, hanem a német lakosság egy része is. Laszlovszky József visszaemlékezése szerint az átlagemberek ösztönös bűnbakkeresése közepette azt hajtogatták, hogy „*a front azért ért német területre, mert a magyarok nem akartak harcolni értük, és a sok menekült magyar most tönkre teszi őket*".[72] Kedvessy György[73] professzor is lejegyezte a naplójába: „*a birodalmiak és a nácik gyűlölnek minket. Az SS üldöz. Mindennek a magyarok az okai. A rádió is bemondta, hogy a keleti fronton az oroszok előretörése a magyaroknak »köszönhető«*."[74] Ezek után az SS mellett a rendőrök és a vasutasok is úgy érezték, hogy jogukban áll a tábori csendőrség által feltartóztatott csoportokat kifosztani.[75] Ezt egyéb-

68 MGyH-Laszl

69 Walsa 1992. 2044.

70 Laszlovszky 1995b. 112.

71 HM HIM HL VII. Tgy. 3183. *Bodor György III. é. állatorvostanhallgató naplójából szemelvények (lényeges részek). Levélnaplójának részletei*. é.n., 26–30.

72 Laszlovszky 1995b. 112.

73 Kedvessy György (1914–2002) gyógyszerész, egyetemi tanár, a Németországba hurcolt gyógyszerészhallgatók egyik tanára. Budapesten született elpolgáriasodott kisnemesi családban, édesapja Kedvessy Kornél hivatalnok volt. Jogi pályára készült, de végül a Pázmány Péter Tudományegyetem gyógyszerész szakát végezte el. 1942-től fizetéstelen egyetemi adjunktus lett. A gyógyszerészhallgatók galenusi gyakorlatait vezette és diszszertánsok munkáját felügyelte. 1944-ben megkapta az egyetemi magántanári címet, majd kényszerítették, hogy részt vegyen a gyógyszerészhallgatók németországi deportációján. Hazatérése után kutatói és egyetemi tanári pályát folytatott Szegeden. 1963–67 között a SZOTE egyedüli rektorhelyettese, az új gyógyszerkönyv szerkesztőbizottságának tagja, 1967–1979 között három cikluson át a kar dékánja. Díszdoktori címet kapott a Halle–Wittenbergi Martin Luther Egyetemen (1977). Kata 2013.

74 Kedvessy 1945; Kata 2013. 69.

75 Laszlovszky 1995b. 112.

ként tapasztalták Breslauban is: amikor a front hirtelen 50 kilométerre közelítette meg az Odera vonalát, a lakosság ingerültsége agresszivitássá alakult át.[76] Walsa Róbert a hallei tartózkodásuk idejéről megemlíti, hogy egy Münz nevű számvevőségi tiszt és egy másik német őrmester megtiltotta az épület előtti levegőzést és az ablakokban való napozást azzal az indokkal, hogy a helyi lakosság számára mindez visszatetszést kelt.[77]

Grazban viszont jobb volt a viszony úgy a katonai hatságokkal, mint a civilekkel. Az Artillerie-Kasernében szabadon mozoghattak, a laktanyaparancsnokság mindössze az étkezési idő betartását követelte meg: aki késett, nem evett. Az itteni németek (és osztrákok) némi jóindulatára utal, hogy még a cipőiket is megjavították a műhelyben.[78] Ugyancsak jó volt a viszony a bajorországi falvak lakosságával, akikkel „szimbiózisban" éltek: a hallgatók segítettek a parasztoknak a mezőgazdasági munkában, cserébe élelmet kaptak tőlük. Azonban itt is romlott a viszony az idő múltával, ugyanis a kis falvak nem tudtak minden egyetemistának munkát biztosítani (voltak olyanok, akik nem is voltak hajlandók erre), és a többnyire tétlenül jövő-menő fiatal férfiak látványa a nyári mezőgazdasági munkák idején nemigen egyezett a helyiek munkaetikájával.[79]

Az amerikaiakkal való együttműködés sokkal gördülékenyebb volt, mint a német katonai parancsnokságokkal, ugyanis az amerikaiak számára már semmilyen tétje nem volt a pár száz fős magyar egyetemista csoportoknak. Amikor az amerikai csapatok érintkezésbe kerültek a magyar egyetemista csoportokkal, az európai háború sorsa már eldőlt. Míg a németek védekezésük eszközeként próbálták meg felhasználni őket, az amerikaiak számára semmit sem jelentettek, csak éppen ott voltak, ahol ők átvonultak. A Marburgban levő állatorvostan-hallgatók (akiket 1945. március 9. és 12. között Bécsből menekítettek ide)[80] 1945. március 29-én[81] kerültek kapcsolatba az amerikai hadsereggel; az Aschban levő műegyetemisták 1945. április 20-án;[82] a Dingolfing környéki falvakban levő műegyetemisták április 29. és május 1. között;[83] az Aufhausenben és Adldorfban elszállásolt gyógyszerészhallgatók 1945. május 1-jén;[84] a Deggendorfban tartózkodó orvostanhallgatók ennél később, sőt a csehországi Konstantinovy Láznében (Konstantinsbad) levő orvostanhallgatók csak május 6-án.[85] A marburgi csoport kivételével a többi hallgatónak nagyon emberséges bánásmódban volt része. Őket a németek az utolsó két hétben német egyenruhába bújtatták és katonai kiképzésben részesítették és ezért hadifogolyként kezelték őket; Franciaországba kerültek hadifogolytáborba.[86] Az első pillanatokban az amerikaiaknak hihetetlennek tűnt, hogy ennyi, a húszas évei elején járó fiatal férfi ne lenne katona, de miután a szállásukon civil ruhákat és tankönyveket találtak, már elhitték a

76 Laszlovszky 1995a. 38.
77 Walsa 1992. 2043.
78 Laszlovszky 1995a. 41.
79 Laszlovszky 1995b. 115.
80 HM HIM HL VII. Tgy. 3197. Kocsis Elemér: *Gyertek haza épségben, fiaim. A magyar egyetemi hallgatók küzdelme a túlélésért 1944–45-ben*. Kézirat. 1990. 11–4.
81 Palasik 2006. 148.
82 Palasik 2006. 132.
83 Palasik 2006. 153.
84 Laszlovszky 1995b. 114.
85 Walsa 1992. 2044.
86 HM HIM HL VII. Tgy. 3183. *Bodor György III. é. állatorvostanhallgató naplójából szemelvények (lényeges részek). Levélnaplójának részletei*. é.n., 29–35.

történetet.[87] Több esetben is akadtak az amerikai hadseregben második generációs magyar származású katonák, akik tudtak annyira magyarul, hogy elősegítsék a kommunikációt.

Az amerikai katonaság egyébként nagyon lazán kezelte a megszállt terület lakosságát. Elrendelték a fegyverek beszolgáltatását, de házkutatást nem tartottak. A helyi vadászok sörétes puskái és töltényei napokig álltak a házuk előtt kitámasztva, míg az eleredő eső miatt el nem tették őket. A magyar hadifoglyok és internáltak ügyét is hasonlóan kezelték. A katonákat csak június elején vitték el egy környékbeli hadifogolytáborba, ahol végül csak a törzstiszteket tartották vissza. A magyar egyetemisták sorsa még kevésbé foglalkoztatta őket: nem zaklatták őket, csak tudomásul vették létezésüket.[88] Ha ideiglenesen kénytelenek voltak áttelepíteni a diákokat – mivel saját csapataikat kellett elszállásolniuk –, igyekeztek mindig megfelelő szállást biztosítani nekik. Így például, amikor a gyógyszerészcsoportot és Adldorf teljes lakosságát néhány napra Eichendorfba telepítették, az egyetemisták egy szénapajtában kaptak szállást. Pár nap múlva visszatelepítették őket Adldorfba, és – talán kárpótlásként – a nőket és a tanszemélyzetet Arco gróf kastélyának személyzeti lakásaiba költöztették. Amikor a kastély az amerikai hadparancsnokság szállása lett, az iskola két tantermébe helyezték át a nőket és a tanszemélyzetet.[89] Mindez jól mutatja az amerikaiak gondoskodását és emberséges bánásmódját. Az együttműködés ugyanakkor nehézkessé vált amiatt, hogy a frontvonal közben továbbvonult, és az első vonalbeli amerikai katonákat a második, majd a harmadik vonalbeliek váltották fel. Így újra és újra el kellett magyarázni az új katonai parancsnokoknak a magyar egyetemisták státuszát és helyzetét, de Laszlovszky szavait idézve: „*az utóbbiakat még annyira sem érdekelte a gyógyszerészcsoport, mint az elsőket*".[90] A többi egyetemista csoportnak is nagyjából hasonló tapasztalatai voltak az amerikaiakkal, habár voltak kevésbé kellemes emlékek is. Ettre László és Kósa László is megjegyezték, hogy Pilstingben egy amerikai katona megállította Szabó Dezső nevű kollégájukat, átkutatta a zsebeit és elvette az aranyóráját, amit a későbbi panasz után az amerikaiak letagadtak.[91]

Közben a németországi katonai kormányzóság rendelete alapján új igazolványaikon „áttelepített személyként" (Displaced Person) szerepeltek. A tanári kar sokat fáradozott azon, hogy megkaphassák a „deportált személy" státust, de eredménytelenül. A gyógyszerészhallgatók szerettek volna minél hamarabb hazakerülni és dolgozni, mert a legtöbbjük családja nehéz anyagi helyzetben volt.[92] Mivel azonban egyes bajoroszági katonai körzetekben (mint például a landauiban) kevés magyar tartózkodott, az amerikai parancsnokság nem foglalkozott érdemben a hazaszállításuk ügyével.

Méhes Gyula dékánhelyettes kitartó kérvényezése eredményeként október 1-jén a landaui körzet katonai parancsnoka sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem tudja megoldani a hazatelepítést, de kijelentette, hogy szemet huny afelett, ha valamelyik szomszédos körzet hazatelepítési csoportjához csatlakoznak. Végül október 13-án sikerült megoldani, hogy az Eggenfeldenből Magyarországra induló vonatra a gyógyszerészcsoportot is felve-

87 Laszlovszky 1995b. 114.
88 Laszlovszky 1995b. 114.
89 Laszlovszky 1995b. 114.
90 Laszlovszky 1995b. 114.
91 HM HIM HL VII. Tgy. 3392. Ettre László: *A magyar műegyetemisták viszontagságai 1944 december – 1945 ősz: Németországi odisszea. Tanulmány és naplórészlet*. 1994.; Kósa 2003. 146–149.; Palasik 2006. 165.
92 Laszlovszky 1995b. 116.

gyék.[93] A Dingolfingben és környékén levő műegyetemistákat is október elején kezdték hazatelepíteni, de mivel sokkal többen voltak a gyógyszerészhallgatóknál, utolsó csoportjuk csak november 17-én érkezett meg Budapestre.[94] Hasonlóan nehéz volt a hazajutása a Dániába került műegyetemistáknak, akiknek az első csoportja 1946 októberében, zömük novemberben, legutolsó csoportjuk pedig csak 1947 márciusában tért haza.[95]

Az Egyetemi Tanászlóalj németországi „odüsszeiájának" társadalmi terei, mint láthattuk, nagyon sokrétűek voltak, a kényszerutazás során sok kihívás elé állították a magyar egyetemistákat és tanáraikat. A különböző csoportok több esetben hasonló társadalmi terekben mozogtak, mégis többször különbözőféleképpen élték meg a helyzet súlyosságát. Például a bajoroszági falvakban szétszórt egyetemista csoportok nagy vonalakban hasonló lakhatási és élelmezési körülmények között éltek, azonban például az Aufhausenben letelepedett férfi hallgatók, mivel tanáraik Adldorfban voltak elhelyezkedve, hamarosan kialakították saját „önkormányzatukat". Választottak maguknak gazdasági vezetőket (úgynevezett „triumvireket"), akik érdekes módon mind székelyek voltak. Valószínűleg vidékről származva, jobban értettek a mezőgazdasághoz, mint az átlag nagyvárosi hallgató. Bourdieu szerint a társadalmi térbeli pozíciót az ágens[96] által birtokolt gazdasági és kulturális tőke határozza meg, azaz az egymáshoz közel lévők nagy valószínűséggel hasonló tőkéket hasonló mennyiségben birtokolnak.[97] A székelyek „kulturális tőkéjéhez" a gazdaságban, különösen a mezőgazdaságban való jobb tájékozódás is tartozhatott. Ezzel magyarázható az is, hogy míg egyes egyetemisták előszeretettel segítettek a bajor gazdáknak a mezőgazdasági munkákban élelmezés fejében, feltehetően a nagyvárosi származásúak[98] kevésbé vették ki a részüket e mezőgazdasági munkákból, és ennek következtében gyakrabban éheztek, illetve egyesek kivívták a helyi lakosság ellenszenvét, akik lustáknak könyvelték el őket. Ugyanakkor érdekes, hogy a gyógyszerészhallgatók közt sokkal jobb volt az együttműködés a különböző társadalmi terekből érkező (város/vidék) hallgatók közt, mint más egyetemista csoportokban. Laszlovszky visszaemlékezése alapján a székely triumvirek nagyon becsületesen irányították a dolgaikat, és mindnyájan meg voltak velük elégedve. Ugyancsak megjegyzi, hogy a kolozsvári, szegedi és budapesti egyetemisták csoportja e nehéz hónapok alatt nagyon jól összekovácsolódott, és életre szóló barátságok kötődtek. Elképzelhetetlen volt, hogy egyesek jólétben dúskáljanak, míg mások koplaljanak.[99] Ugyanakkor a körülményekre panaszkodók legtöbbször valószínűleg a korábbi élményekhez való viszonyításnak köszönhetően panaszkodtak, attól függően, hogy korábban jobb vagy rosszabb társadalmi terekhez és körülményekhez volt szerencséjük. Amint láthattuk, időnként ugyanazon társadalmi téren belül ugyanazokkal az ágensekkel változtak (általában romlottak) a kapcsolatok az idő múlásával. De bármennyire is embertele-

93 Laszlovszky 1995b. 117.

94 Palasik 2006. 222.; Madaras 1993. 162–174.

95 Palasik 2006. 225–227.

96 Bourdieu tudatosan használja az ágens szót az aktor vagy a cselekvő helyett. Bourdieu szerint minden ágens rendelkezik habitussal, ami félig tudatos vagy tudattalan gyakorlatokat eredményez, és az ágens bizonyos rögzült mintákat követ, nincs feltétlenül tudatában saját gyakorlatainak. Jóvér 2023. 15.

97 Bourdieu 1996.

98 Erre nincs pontos mérésem, mert a rendelkezésemre álló információkból nem tudom ezt pontosan felmérni, azonban az megállapítható, hogy azok, akik Bajoroszágban az éhezésre panaszkodtak, azok mind városi származásúak. Ez a tény úgy érzem, hogy eléggé alátámasztja a hipotézisem.

99 Laszlovszky 1995b. 114.

nek voltak időnként e társadalmi terek és körülmények, mindenképp jobbak voltak, mint ami az otthon maradt egyetemista társaiknak jutott Budapest ostroma idején, a védelmi vonalakban.

Az utazás társadalmi tereinél például az tapasztalható, hogy a társadalmi viszonyok nagymértékben befolyásolták azt, hogy ki utazott vonattal, ki gyalog, vagy a vonaton kik kapták a kényelmesebb kocsikat (tanárok és családjaik, női hallgatók). Ugyanakkor akadtak kivételek is, mint például az, hogy egyes női hallgatók vállalták vagy kénytelenek voltak vállalni az erőltetett gyalogmenetet a Breslauból való menekülés alatt, míg voltak férfi hallgatók, akik vonattal utaztak. Ezt, a rendelkezésemre álló adatokból, nem sikerült mélyebben elemeznem. Az utazás és elszállásolás társadalmi tereire is leginkább a társadalmi/nemi csoportok elkülönülése volt jellemző, ugyanis teljesen más körülmények közt szállásolták el a tanárokat és családjaikat, a női hallgatókat és a férfi hallgatókat, még ha itt-ott voltak árnyalatbeli különbségek is. Az a némi kivétel, ami adódott, komoly elégedetlenséget váltott ki egyesekből. Ilyen például Méhes Dalma már idézett elégedetlenkedése a férje és tanártársa hallei elszállásolását illetően.

A külföldi tartózkodás helyszíneit, településtípusait illetően, amint feltételeztem, a budapesti, nagyvárosi származású hallgatóknak teljesen más igényeik voltak a saját társadalmi tereik kialakításában, belakásában, mint a vidékieknek. Csak egy példát mondjak: a nagyvárosiaknak hangversenyre volt igényük (amire például Breslauban többször is lehetőségük volt), míg az erdélyi, vidéki származásúak otthonosabban érezték magukat a bajorországi kis falvakban, ahol kamatoztathatták – mint már korábban kifejtettem – mezőgazdálkodási ismereteiket.

Ami pedig az együttműködést illeti a helyi német és amerikai katonai parancsnokságokkal, illetve a lakossággal, a kutatás során kiderült, hogy a német katonai hatóságok a legtöbb helyen éreztették a magyarokkal szemben a hatalmi pozíciójukat (az Egyetemi Tanszázlóalj tagjai csak zárt alakzatban, a német összekötő tiszt parancsára és ennek a kíséretében hagyhatták el a szálláshelyüket – Breslau, Halle), de ez a háború vége fele enyhült (Grazban szabadon mozoghattak, Bajorországban már nem is foglalkoztak velük). Az amerikai katonai parancsnokságok nem igazán törődtek a jelenlétükkel, és igyekeztek elősegíteni a hazamenetelüket, amennyire a háború utáni helyzet ezt lehetővé tette. A német/osztrák/bajor lakossággal való viszony változó volt: Breslauban megtűrték őket, majd a frontvonal közeledtével egyre ellenségesebben viszonyultak a magyarokhoz; Halléban nagy vonalakban hasonló volt a helyzet; Grazban jó volt az együttműködés a frontvonal közeledtéig, de a Grazból való menekülés után már többnyire ellenségesen viszonyultak az osztrákok/németek a magyarokhoz, őket vádolva a vereség miatt; Bajorországban voltak a legharmonikusabbak a viszonyok, mert az itteni parasztoknak jól jött a segítség a mezőgazdasági munkáknál, de itt is negatívan viszonyultak a „lustákhoz", akik nem segítették őket ebben.

Képjegyzék

1. kép	A gyógyszerészhallgatók útvonala 1944–1945-ben (a mai országhatárokkal ábrázolva). Laszlovszky József: Gyógyszerészhallgatók kényszertanulmányútja Németországban az 1944–1945-ös tanévben. II. rész. *Gyógyszerészet* 39. (1995):2. 118.
2. kép	Csomagolás Breslauban. Kedvessy György hagyatéka, a család tulajdonában.
3. kép	Vonatút Breslauból Halléba. Kedvessy György hagyatéka, a család tulajdonában.
4. kép	Úton Halléba. Kedvessy György hagyatéka, a család tulajdonában.
5. kép	A drezdai König Albert Kaserne.
6. kép	Csoportkép Aufhausenben, 1945. Laszlovszky József hagyatéka, a család tulajdonában.
7. kép	A grazi egyetem előtt, 1945. Kedvessy György hagyatéka, a család tulajdonában.
8. kép	Méhes Gyula cigarettával kínál valakit. Méhes Gyula hagyatéka, a család tulajdonában.
9. kép	Méhes Gyula vonatra száll valahol Németországban. Méhes Gyula hagyatéka, a család tulajdonában.

Levéltári források

HM HIM HL	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár
VII.	Gyűjtemények
ÁOTKLM	Állatorvostudományi Egyetem Hutÿra Ferenc Könyvtár, Levéltár és Múzeum
V.161	Kovács Jenő iratai (1944–2009)

Magángyűjtemények

MGyH	Méhes Gyula professzor hagyatéka. A család tulajdonában. Pécs.
MGyH-Gy.Ny. 1.	Gyógyszerészhallgatók nyilatkozata. 1. Budapest, 1945. okt. 22.
MGyH-Gy.Ny. 2.	Gyógyszerészhallgatók nyilatkozata. 2. Budapest, 1945. okt. 29.
MGyH-Laszl	Laszlovszky József levele Méhes Károlyhoz. Budapest, 1996. nov. 28.
MGyH-Mozzanatos	Méhes Dalma: *Mozzanatos füzet*. Napló.
Kedvessy 1945	Kedvessy György professzor naplója. Kedvessy Andrea lánya tulajdonában. Budapest, 1945.

Interjúk

Interjú Laszlovszky József özvegyével, Groma Gizellával (1926–) és fiával, Laszlovszky József (1958–) régésszel. Készítette: Toth Szilárd. Budapest, 2025. szeptember 2.

Interjú Méhes Károllyal (1965–), Méhes Gyula és Dalma unokájával. Készítette: Toth Szilárd. Pécs, 2025. november 21.

Irodalomjegyzék

Benke 1994	Benke József: A Németországba kitelepített egyetemi gyógyszerész tanfolyam sorsa. *Orvosi Hetilap* 135. (1994):10. 533–535.
Berger 2018	Berger Viktor: *Térré szőtt társadalmiság*. Budapest, 2018.
Bourdieu 1996	Bourdieu, Pierre: *Physical Space, Social Space and Habitus*. Oslo, 1996.
Dékán 1965	Dékán Károly: Dokumentumok a Németországba hurcolt magyar egyetemisták sorsáról. *Pedagógiai Szemle* 75. (1965):11. 1040–1051.
Jóvér 2023	Jóvér Vanda Sára: *Városhabitus-vizsgálatok – Bourdieu habitus-koncepciójának alkalmazhatósága a földrajzban*. Doktori értekezés. Budapest, 2023.
Kata 2013	Kata Mihály: *Kedvessy*. Szeged, 2013.
Kósa 2003	Kósa László: *Napló*. Budapest, 2003.
Laszlovszky 1995a	Laszlovszky József: Gyógyszerészhallgatók kényszertanulmányútja Németországban az 1944–1945-ös tanévben. I. rész. *Gyógyszerészet* 39. (1995):1. 35–43.
Laszlovszky 1995b	Laszlovszky József: Gyógyszerészhallgatók kényszertanulmányútja Németországban az 1944–1945-ös tanévben. II. rész. *Gyógyszerészet* 39. (1995):2. 111–119.
Madaras 1993	Madaras Jenő: *Hamvazószerda. Műegyetemisták a drezdai tűzviharban*. Budapest, 1993.
Méhes 2016	Méhes Károly: A boroszlói folytatás. *Jelenkor* 59. (1993):10. 1013–1030.
Palasik 2006	Palasik Mária: *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946*. Budapest, 2006.
Petőcz 1986	Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. *Századok* 20. (1986):2. 301–344.
Szalai 2007	Szalai Edit: *Arany-, Gyémánt-, Vas-, Rubin- és Platinadiplomások 2007*. I. kötet. Budapest, 2007.
Tamás 2002	Tamás Endre: A hallei orvosi diploma története. *Vasi Szemle* 56. (2002):5. 601–617.

Toth 2025	Toth Szilárd: Odiseea studenţilor farmacişti din Cluj deportaţi în Germania la sfârşitul Celui de-Al Doilea Război Mondial (decembrie 1944 – august 1945). In: *Cuvântul care dăinuie: Valentin Orga – istorie şi bibliotecă la 60 de ani.* Ed. Budeancă, Cosmin – Bud, Alexandru-Bogdan. Cluj-Napoca, 2025. 309–327.
Váradi 2001	Váradi Géza: Búcsú Walsa Róberttől (1923–2000). *Orvosi Hetilap* 142. (2001):4. 195.
Walsa 1992	Walsa Róbert: Az 1944 végén Németországba telepített „m. kir. Egyetemi Tanzászlóalj" keserű 125 napja. *Orvosi Hetilap* 133. (1992):32. 2041–2045.
Walsa 2001	Walsa Róbert: „Az egyetemi rövidített tanfolyamok" története. A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem keretében egyesített orvostudományi kar – Breslau–Halle 1944–45. *Orvostörténeti Közlemények* 46. (2001):174–177. 57–81.

The Social Spaces of the University Student Battalion's Odyssey in Germany (1944–1945)

by Szilárd Toth

(Summary)

In December 1944, Ferenc Rajniss, Minister of Religion and Public Education, relocated senior medical, pharmaceutical, veterinary, and engineering students from Hungarian universities to Germany. Male students received SAS military draft orders, while female students were assigned to military labor service, also with the University Battalion. Those who did not obey the draft orders were considered deserters, which automatically brought them before a military court-martial. In my study, I analyzed the diversity of the social environments of this journey, from the social spaces of travel (by train and on foot) through a variety of locations (university towns, military camps, small villages), to different types of accommodations and classrooms (monastery buildings, hospitals, university buildings, artillery barracks, castles, pubs, brick factories, and private houses). At the same time, I examined the cooperation between the different military commands (German, American) and the local population (mutual assistance, hostile attitudes, terror) in diverse environments. The groups of the University Battalion, numbering more than 2,500 people, experienced this 9–10 month deportation in different ways. Some groups were luckier than others, surviving the deportation with minimal losses, albeit at the cost of terrible suffering. In contrast, others were less fortunate, such as the technical university students were in Dresden during the carpet bombing on 13 February, 1945, and suffered terrible losses. The analysis of the social spaces of this enormous odyssey is very useful, as university groups living in neighboring villages evaluated their living and working environments in different ways.

Kovács Gáborján

A Veszprémi Vegyipari Egyetem kulturális élete 1968 és 1973 között

A Veszprémi Vegyipari Egyetemet 1949-ben nyitották meg. Veszprémbe helyezése elsősorban politikai döntés eredménye volt. A második világháború után a súlyos károkat elszenvedett gazdaság újjáépítése lendületet adott az ipar fejlődésének, így a szakemberigény korán jelentkezett, amelynek hatására megindult a szakirányú egyetemek alapítása. Az 1949. évi XXII. törvény rendelkezett a Budapesti Műszaki Egyetem Nehézvegyipari Karának Veszprémbe telepítéséről. Veszprém kiválasztásában fontos szerepet játszott a gazdasági, elsősorban vegyipari háttér, valamint a megyei pártvezetés és az országgyűlési képviselő eredményes lobbitevékenysége.[1]

A húszezer lakosú, gazdag kulturális és egyházi múlttal, régi oktatási intézményekkel rendelkező kisváros életében idegen testként jelent meg indulásakor az egyetemi kar. Az 1960-as évek végére azonban a város legmeghatározóbb kulturális helyszíne lett különböző tereivel, egyre gazdagodó programjaival, művészeti csoportjaival. A településen az egyetem aulája a legnagyobb befogadóképességű koncerthelyszín, nagyszabású kiállítások, nemzetközi művészeti fesztiválok otthona, három ízben a Veszprémi Tévétalálkozó központja lett. Mellette az egyetem kulturális programok (ismeretterjesztő előadások, irodalmi estek, koncertek, kamaraszínházi bemutatók, táncprodukciók) számára külön épületet emelt (E-épület) színházteremmel, szabadidős könyvtárként is funkcionáló klubteremmel. 1968-tól az egyetem Központi Kollégiumában működött a rendszeres kulturális programjai miatt közkedvelt, diákok által üzemeltetett Kol-klub is. Ekkor kezdődött a város és az egyetem kapcsolatának első igazán intenzív korszaka, ami a harmadik Veszprémi Tévétalálkozóval zárult.[2]

A tanulmány elkészítése során elsődleges forrásként az *Egyetemünk* című lap írásaira támaszkodtam, mivel a Veszprémi Vegyipari Egyetem kulturális életéről ez a periodika közölte a legátfogóbb és legrészletesebb beszámolókat. Az újság 1959-től jelent meg, a vizsgált időszakban kéthetente, így fontos lenyomatát adja annak, miként formálódott az egyetem kulturális arculata, valamint hogyan kapcsolódott össze az intézmény mindennapi működése a város társadalmi és művelődési életével.

Veszprém 1945 után

Veszprém 1945-ben az ország egyik legkisebb megyeszékhelye volt körülbelül húszezer lakosával. Az államalapítás óta fontos vallási székhelyként, a középkorban nagy kulturális jelentőséggel bírt. Az egyetem alapításakor és a hely kiválasztásának későbbi bizonygatásakor mindig fontosnak tartották kiemelni, hogy a 13. században itt működött az ország

1 Pozsgai 2024.

2 Az 1973-as volt az utolsó olyan veszprémi tévétalálkozó, amelynek az egyetem adott otthont, mivel 1973 novemberében megnyílt a korszerű közösségi térként megtervezett Megyei Művelődési Központ, amely számos tekintetben átvette az egyetem addigi kulturális központi szerepét a városban.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.09

első főiskolája, amelyet 1276-ban Csák Péter hadai a vár feldúlásakor tönkretettek, fontos könyvtárával együtt.[3] A későbbiekben, különösen a török dúlások után Veszprém elvesztette kulturális vezetőszerepét. A 19. században újságok működtek, iskolákat nyitottak a meglévő piarista gimnázium mellett, de nagyobb ipari létesítmények híján gazdasági élete a helyi piacokra szorítkozott. A kiegyezés után izgalmas kulturális életében kiemelkedett a zenekultúra, volt saját színházépülete – bár önálló társulat nélkül – és múzeuma. Mindezek ellenére Veszprém karakterét továbbra is elsősorban püspöki székhely jellege határozta meg.

A 20. század első felére a város közélete konzervatívvá vált, a háború után a lakosság leginkább a kereszténydemokrata eszmékhez közelebb álló pártokat támogatta, a kevéssé iparosodott megyeszékhelyen a munkásmozgalom alig volt jelen. Az 1945. novemberi választásokon a Független Kisgazdapárt Veszprémben 62,63%-os eredményt ért el, ami valamelyest meghaladta az országos átlagot. A Szociáldemokrata Párt 24,06%-os támogatottsága szintén kedvezőbb volt a teljes országra jellemző aránynál, míg a Magyar Kommunista Párt (MKP) 9,2%-os veszprémi eredménye számottevően elmaradt a párt országos teljesítményétől. A baloldali pártok helyzete az 1947-es választásokon sem volt jobb: a keresztényszocialista Demokrata Néppárt a szavazatok több mint felét kapta a városban, míg az országban jóval gyengébben szerepelt. Az MKP emögött a „klerikális" erők háttérmunkáját sejtette. Az 1948-as fordulat után a városban kialakult helyzet megoldását részben abban látták, hogy megváltoztatják a lakosság összetételét, ezért is tartották szerencsés elképzelésnek, hogy a közeli nehézvegyipari üzemek (Ajka, Pét, Peremarton, Fűzfő, Várpalota, Papkeszi) tevékenységének összehangolására Veszprém váljon a nehézvegyipari kutatások és fejlesztő intézetek központjává és ezzel együtt modern „szocialista" várossá.[4]

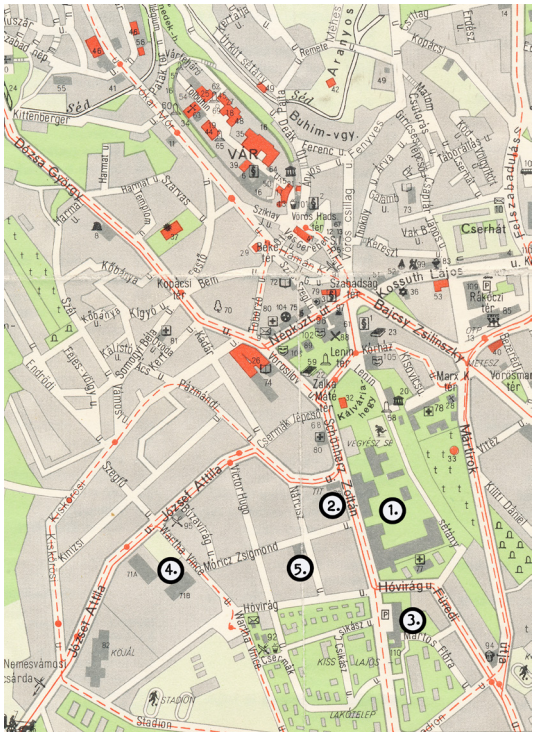
VÁR
Cserhát
Kossuth Lajos
Bajcsy-Zsilinszky
Jókai
Lenin
Marx K. tér
Március 15. tér
Kórház
Rákóczi tér
Szabadság tér
Kittenberger
Dózsa György
Kopácsi Béla
Kígyó u.
Vörös Csillag
Vár-lépcső
Vár-lépcső u.
Buhim-völgy
Fekete-hegy
Fekete-hegy u.
Kálvária
Kálvária tér
Kálvária lépcső
Zrínyi
Zrínyi Miklós
Jókai Mór
Móricz Zsigmond
Móricz Zsigmond u.
József Attila
József Attila u.
Victor Hugo
Marczibányi
Marczibányi tér
Március 15. tér
Kinizsi
Kinizsi u.
Kórház u.
Kórház lépcső
Kórház-lépcső
Kórház-lépcső u.
Kórház-rét
Kórház-rét u.
Kórház-völgy
Kórház-völgy u.
Kórház-völgy lépcső
Kórház-völgy-lépcső
Kórház-völgy-lépcső u.

Veszprém lélekszáma megkétszereződött és társadalmi összetétele teljesen megváltozott: a korábbi polgári lakosság és a kisipari dolgozók mellett nagy számban telepedtek le a nagyüzemi munkavállalók családjaikkal.

A Veszprémi Vegyipari Egyetem alapítása

A Veszprémi Nehézvegyipari Kar 1949. szeptember 26-án kezdte meg munkáját 16 oktató és 107 hallgató részvételével. Eredetileg a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem vidékre kihelyezett karaként működött, 1951-től lett önálló egyetem Veszprémi Vegyipari Egyetem néven.

Az intézmény indulását viharos körülmények jellemezték: az eredetileg „Pénzügyi palotának" szánt, 30%-os készültségű épület átalakítási munkálatai 1949 júniusában kezdődtek meg, és szeptemberig kellett kialakítani az oktatáshoz szükséges tantermeket, laboratóriumokat és közösségi tereket. A város központjához közeli, a Külső Püspökkertnek nevezett déli városrészben elhelyezkedő épületet a történelmi városközponttal széles út kötötte össze (akkor Schönherz Zoltán utca, ma Egyetem utca), a környező utcákban kertes házak álltak, a közelben pedig kiterjedt mezőgazdasági területek húzódtak. Az egyetem szervezésével megbízott Polinszky Károly[6] 27 éves adjunktusnak nemcsak az oktatói gárda megszervezésével kellett foglalkoznia, de az építkezés ellenőrzése is a feladatai közé tartozott, ráadásul őt bízták meg a Nehézvegyipari Kutató Intézet (NEVIKI) vezetésével is, amely kezdetben a felsőoktatási intézménnyel karöltve végezte kutatásait, ugyanúgy, ahogy a szintén Veszprémbe költözött Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet (MÁFKI).

Nem sikerült tökéletes állapotokat teremteni, de a kitűzött időben mégis megindult az oktatás:

> „*1949 nyarán gyakran tíz különböző vállalat dolgozott azon, hogy őszre az Egyetem első épülete készen álljon az oktatás megkezdésére. S jellemző módon egyetemünk nem avató-ünnepséggel, hanem közvetlenül munkával kezdte meg működését. A meszesgödrökkel és téglarakásokkal, homokhalmokkal és állványerdővel körülvett épület belül frissen meszelt és új levegőt árasztó falai között 1949. szeptember 26-án Straub Gyula*[7] *megtartotta az Egyetem első előadását, kémia óráját*".[8]

6 Polinszky Károly (1922–1998) 1945-ben kapott egyetemi adjunktusi kinevezést a Budapesti Műszaki Egyetemen, ahol feladata a Kémiai Technológia Tanszék megszervezése volt. Jó szervezőkészségének köszönhetően 1949-ben rábízták a Veszprémbe telepítendő Vegyészmérnöki Kar, valamint egy új intézet, a Nehézvegyipari Kutatóintézet létrehozását. Az egyetem 1951-ben önálló intézménnyé vált, amelyet Polinszky előbb dékánként, majd rektorként vezetett 1963-ig. Oktatóként a Veszprémi Vegyipari Egyetem Általános és Szervetlen Kémiai Tanszékének élén állt. 1963 és 1974 között művelődésügyi miniszterhelyettesként, 1974 és 1980 között pedig oktatásügyi miniszterként tevékenykedett. Tudományos munkásságának középpontjában az ipari szervetlen kémia állt, ezen belül különösen a szervetlen pigmentek, valamint a műtrágyagyártás kémiája és technológiája. Kristóf 2022.

7 Straub Gyula (1917-2000) 1949 és 1953 között a veszprémi NEVIKI osztályvezetőjeként, egyúttal a Veszprémi Vegyipari Egyetem meghívott előadójaként, majd tanszékvezető oktatójaként vett részt az intézmény szakmai alapjainak kiépítésében; az egyetem egyik alapító tagjaként az analitikai kémia oktatásának és művelésének meghatározó alakja volt. Az 1950-es évektől az egyetemen megalapozta a radiokémiai és radioanalitikai kutatásokat, létrehozta az izotóplaboratóriumot, és meghatározó szerepet játszott a Radiokémiai Tanszék, illetve a radiokémiai ágazat megszervezésében. Pröder 2017. 108–115.

8 VVE évkönyv 1959. 54.

Az egyetem ünnepélyes felavatására október 16-án került sor. Polinszky Károly (aki ekkor kurátorként vezette az új egyetemi kart, és csak később, 1951-ben kapta meg az akkor még egykarú egyetem dékáni címét) nyitóbeszédében egy új típusú műegyetemről beszélt, mely a Szovjetunió gyakorlatát követve már korán a környező üzemekbe küldi hallgatóit, hogy minél több gyakorlati tapasztalatot szerezzenek. Az ő utána szóló Kossa István pénzügyminiszter, Veszprém megye országgyűlési képviselője, aki sokat tett azért, hogy az egyetem Veszprémbe kerüljön, az új értelmiség kineveléséről beszélt:

> „*Mi a tudományt nem magáért a tudományért műveljük, hanem azért, hogy a tudomány segítségével is szolgálhassuk népünk, hazánk, az emberiség érdekeit. A mi számunkra a tudomány eszköz ahhoz, hogy a dolgozók életét, munkáját könnyebbé, jobbá, szebbé tegyük … Ezen az egyetemen nemcsak egyszerűen mérnököket, a nehézvegyipar alapos ismerőit fogjuk nevelni, hanem az új magyar értelmiség, a demokratikus Magyarország új értelmiségének egy része is itt nő majd fel. Az új magyar értelmiség, amelyet egyetemeink ez évben kezdenek nevelni, döntő többségében már munkás- és parasztfiatalokból áll … Azokat, akik ennek az egyetemnek a falai között fognak tanulni, a dolgozó nép küldte ide saját soraiból. Ezért az Egyetem minden egyes hallgatója a népnek felelős tanulmányi eredményeiért*”.[9]

Az egyetem 107 fővel elinduló első évfolyamának társadalmi összetétele jól illeszkedett a Rákosi-rendszer felsőoktatással szemben támasztott elvárásaihoz, amennyiben a hallgatók 42%-a munkás-, 23%-a pedig paraszti családból származott.[10] Az egyetemisták közül mindössze négyen voltak veszprémi lakosok. 1956 után körülbelül felére csökkent a munkás–paraszt környezetből érkező diákok száma, és évente csak egy-kettő hallgató nyert felvételt Veszprémből.[11] Az 1960-as évek elején még kevesebb munkás ifjú (37%) került be az egyetemre, paraszti származású már egyáltalán nem, de egyelőre a helyi diákok száma sem emelkedett.[12] Az egyetem életében az első másfél évtized folyamatos építkezések között zajlott. Az oktatási létesítmények hiánya mellett állandó gondot jelentett a diákszállások és az étkeztetésre alkalmas helyiségek szűkössége, de az újabb és újabb épületeket aránylag gyorsan használatba vehették az oktatók és a hallgatók.

A kezdetben oktatási célokat szolgáló A-épület mellé 1952-re két, egyenként 240 fő befogadására alkalmas előadóterem épült, miközben az egyetem bővülésével párhuzamosan folyamatosan létesültek az új tanszékekhez kapcsolódó laboratóriumok és műveleti csarnokok is. Ugyancsak 1952-re készült el az E-épület, amely eleinte tanszékeknek adott helyet, 1954-től azonban – klubteremmel, színpaddal ellátott kamarateremmel és a kultúrbizottság irodájával – az egyetemi kulturális élet egyik meghatározó helyszínévé vált.[13] 1968-ig ennek az épületnek az alsó szintjén rendezték be az egyetemi menzát is. A szellemi élet másik fontos helyszíne, a B-épületben kialakított aula 1961-ben készült el.

9 VVE évkönyv 1959. 55.
10 VVE évkönyv 1959. 56.
11 VVE évkönyv 1959. 171.
12 Albert 2002. 40.
13 VVE évkönyv 1959. 177.

2. kép – A veszprémi Schönherz Zoltán (ma Egyetem) utca eleje; balra az A-épület, középen a B-épület, jobb szélen az E-épület

A B-épület második és harmadik emeletén helyezték el a központi könyvtárat és az olvasótermet, az igazgatási irodák felett. Oldalszárnyában alakították ki a felsőoktatási intézmény első saját kollégiumát 1957-ben, amely 1964-ben átköltözött innen a kimondottan internátus céljából épített, 600 fő befogadására tervezett új diákotthonba. Emellett a Hóvirág utcában helyezték üzembe 1968 novemberében az új, saját konyhával is felszerelt menzát. Az egyetem számára az eredeti elképzelések szerint egy 460 fő befogadására alkalmas előadótermet, úgynevezett auditorium maximumot is terveztek, de a helyén végül tornacsarnok készült, amelyet 1963-ban adtak át.[14]

Ahogy gondot jelentett a diákok megnyugtató elhelyezése, sok problémát okozott az egyetemi tanárok szállásigényeinek megoldása is. Időnként éppen a lakáshiány miatt nem tudtak megfelelő szakembereket „lecsábítani" Veszprémbe. Az első lelkes oktatók folyamatosan ingáztak Budapest és Veszprém között, ideiglenes szállásukat kezdetben a félig romos Bakony szállóban rendezték be, majd 1952-ben az egyetem közvetlen közelében, a kertvárosias negyed egyik utcájában átadták a Tudósotthont, amely a nőtlen tanárok lakhelyéül szolgált.[15]

A Vegyipari Egyetem építésével párhuzamosan egy új városrész is felépült, melynek a városközpont felől az egyetem lett a „kapuja". Úgy tűnt, a komoly lakáshiánnyal küzdő megyeszékhely vezetése ezen a területen kezdte megvalósítani az új elképzelések szerinti „modern" város modelljét. A Schönherz Zoltán utcával körülbelül 100 méterre párhuzamosan futó Wartha Vince utcában emelték a NEVIKI és a MÁFKI kutatóintézetek épü-

14 VVE évkönyv 1974. 25–26.

15 VVE évkönyv 1959. 184.

leteit, melléjük helyezték el a városi stadiont, amely egyben az egyetem sportpályájaként is működött. Ezáltal közrefogtak egy olyan területet, mely részben a Nándor-város két világháború között készült kertesházaiból, részben az újonnan létrehozott Hóvirág és Kiss Lajos lakótelep kétemeletes, szocreál típusú épületeiből állt. 1500 állami és szövetkezeti lakás épült fel itt, melyekből az egyetem dolgozói számára többet is átadtak:

> *„Az ötvenes években készült együttesek: az Egyetem utca, a Csikász Imre utca és a Csermák Antal utca tömbjei a kor tipikus, jellegtelenül formált, szocreál stílusjegyeket viselő lakóépületei. A beruházás során kiemelten a közeli egyetem és kutatóközpontok használóit kívánták kiszolgálni; ennek jellemző emléke a Tudósotthon mellett egy közeli, oktatók számára emelt négylakásos társasház is.* (…) *A Victor Hugo utcában elkészült üzletház-étterem együttes fájó hiányt pótol a környéken élők mindennapi életében, és egyértelműen elrugaszkodik a szocreál nehézkességétől: pavilonos, könnyed felépítése jól hasznosítható, változatos tereket eredményez. Márton István szemközt álló, másik épülete, a 4. számú általános iskola ugyancsak jól sikerült épület* (…). *A lakótelep fejlesztésének III. ütemében készült el az új egyetemi kollégium, a hozzá kapcsolódó menza, a tízemeletes garzonház, valamint az élelmiszeráruház. A tervezés során a fiatal Márton István tanúbizonyságát adta kiváló kompozíciós képességének. A Kiss Lajos lakótelep új alközpontja egymáshoz lazán, de nyilvánvalóan kapcsolódó, ugyanakkor önállóan is értékelhető, a lehetőségekhez képest igényesen kialakított elemek együttese, amely minőségi ugrást jelentett az egyetem építkezéseinek történetében is. A veszprémi „tízemeletes", a régió addigi legmagasabb épülete ugyanúgy a lépték- és stílusváltás jelképévé lett."*[16]

Az egyetem és Veszprém kapcsolata

A húszezer lakosú kisváros a korabeli sajtó írásai és az egyetem alapítóinak visszaemlékezései szerint nehezen fogadta be az új intézményt. Nem illeszkedett a polgári hagyományokkal, egyházi múlttal rendelkező város intézményi struktúrájába. Polinszky Károly ezt így fogalmazta meg:

> *„A város valóban nem nagyon vonzott. Ipara, mezőgazdasága nem volt. Korábban a lakosság hatvan-hatvanöt százaléka valamilyen formában a püspökség alkalmazásában állt, akiknek a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején nemcsak ideológiai, hanem egzisztenciális kérdésekkel is számolniuk kellett.* (…) *Veszprém akkori hangulatát így tudnám összefoglalni: – Kellett ez nekünk? Nincs lakás! Ami van, azt is elveszik! Nem jó a közellátás! Meg fog minden drágulni! Menjenek a vörösök a fenébe!... Az ember bement a Hungáriába vacsorázni, és a mellette lévő asztalnál hangosan ilyesmiket beszéltek. A „Közelbiz" lakásokat keresett az oktatói kar és az egyetemen dolgozók számára. Más megoldás egyszerűen nem volt, minthogy a villanegyedben a négy-öt szobából egyet-kettőt kisajátítottak. Ez se növelte a népszerűségünket. – Elveszik a lakásokat! – háborogtak a polgárok, és hamarosan megszületett a rémhír: már öngyilkosság is történt.* (…) *A megyei pártbizottságon ezekben az ügyekben, sajnos, kevesen adtak segítséget. Pap János, akkor*

16 Kovács 2018. 14.

ipari osztályvezetőn és Slamovics Zoltán agitprop osztályvezetőn kívül csak kevesen érzékelték az egyetem telepítésének fontosságát. Az oktatásban is sok volt a gond. Kitűnő matematika-, idegennyelvi és fizikaszakos középiskolai tanárokat kaptunk, de „politikai erősítés" címén bejött Ajkáról, Pétről egy-két mérnök is. Ezeknek ipari gyakorlatuk volt s nem oktatásbeli, miáltal így hasznukat – sajnos – nem tudtuk venni. Voltak aztán olyan beosztások, amelyekben az ott dolgozó káderek feladata talán az volt, hogy „vigyázzanak" az értelmiségre. Különben nagyon derék emberek voltak, de hát azt csinálták, amit a számukra előírtak. Hat-nyolc hónap után úgy érezhettük, hogy a pártbizottság se nagyon kedvel bennünket. Mintha azt gondolták volna magukban: – Nyakunkba kaptuk ezt a betelepített polgári hadat, csak növelik itt a gondunkat, és még Szabad Nép félórát sem akarnak szervezni (…)."[17]

Emlékei szerint a város lakossága sem lelkesedett az egyetem megjelenéséért:

„A városban nem szűnt az ellenszenv. A lakosság körében szállongó pletykák mélyponton tartották a közhangulatot. Az őslakos fiatalemberek rendszeresen verekedéseket provokáltak, mert a politikai ellenfelek elhíresztelték a városban, hogy az egyetemisták elcsábítják a veszprémi lányokat. A hallgatók este a kivilágítatlan utcákon mentek hazafelé, a már említett Davidicumba[18]*, de biztonsági okokból hármasával-négyesével. Egyedül, sötétben nem volt tanácsos. A megyei és a városi tanácsot egyéb gondok foglalták le, semhogy az egyetemre figyelhettek volna. Sem idejük, se képességük nem volt ahhoz, hogy az egyetemnek államhatalmi segítőtársai legyenek."*[19]

Albert József szociológus, a Veszprémi Vegyipari Egyetem történetével foglalkozó oktató viszont városbeliekkel és az egyetem egykori oktatóival készült beszélgetések alapján azt állította, hogy ez az ellenszenv nem volt egyértelmű:

„Az egyetemi oktatókkal szemben a helyi lakosság bizalmatlansága akkor oldódott, amikor a veszprémiek közül is többen bekerültek az egyetemre, és főleg akkor, amikor megtörténtek az első benősülések. (…) *Azok a veszprémi értelmiségiek, akiket megkérdeztem, úgy vélik, hogy a „mértékadó polgári csoportok – köztük a szakmunkások és a szellemi foglalkozásúak – örültek az egyetemnek". Szerintük az ellenséges megnyilvánulások esetiek vagy manipuláltak voltak. Elfogadhatónak tűnő érvük: az egyetem építése hosszú időn keresztül jó munkalehetőség volt sok veszprémi számára, ezáltal anyagi érdekük is fűződött az egyetem létéhez. Kétségtelen tény viszont, hogy a helyiek önérzetét sérthette az a hang, ahogy a Veszprém megyei Népújság „beszéltette" az egyetemet, az a nyilvánvalóan propagandisztikus beállítás, amellyel nap mint nap találkozhattak. Arról nem is szólva, hogy éppen ebben az időszakban cserélik ki, „váltják le" a helyi vezetést és bízzák rá központilag az „irányítást" politikailag megbízható „ejtőernyősökre". Évtizedeken keresztül nem, vagy csak elvétve akadt olyan veszprémi vezető, aki ismerte a helyi viszonyokat, a lakosságot.* (…) *Az egyetem végleges lakossági elfogadtatása 1956-ban történt*

17 Thiery 1979. 869.

18 A vár közelében, a Völgyhíd alatt álló Davidicum az egyetem első éveiben a hallgatók elhelyezését szolgálta mindaddig, amíg fel nem épült a kollégium.

19 Thiery 1979. 870.

meg. Ekkor omlottak le a mesterségesen emelt válaszfalak, s az előítéleteket kiszorította az akkori politikai viszonyok együttes, demonstratív elutasításán alapuló szolidaritás. Az eseményekben az egyetem kezdeményezőként vett részt: a hallgatók és oktatók ott voltak a nevezetes nagygyűlésen a színházban, tartottak nagygyűlést az egyetemen, képviselve voltak a Forradalmi Tanácsban. Az egyetemisták nemzetőrként segítettek a közellátásban, saját rádiót működtettek (Szabad Veszprémi Rádió), fegyverrel vigyázták az autonóm területté nyilvánított egyetemet. De nem önkényeskedtek, nem önbíráskodtak, nem kegyetlenkedtek. Ennek ismeretében méltán váltott ki nagy felháborodást a mintegy hetven egyetemista összegyűjtése és Szovjetunióba szállítása."[20]

A rendszerváltás után újraértékelték az eseményeket, az egyetemi vezetés hozzáállását. Utólag a következőképpen értékelték az eseményeket:

„Az akkori egyetemi vezetés toleráns, emberséges magatartása még ma is emlékezetes, amivel lényegesen hozzájárult a viszonyok konszolidálódásához. 1958-ra politikailag „szalonképessé" vált az egyetem. Hamarosan megszületik a soha le nem írt, nyíltan ki nem mondott kompromisszum: az értelmiség politikai lojalitásáért és passzivitásáért, a tabuk tiszteletben tartásáért megkapja a privát szféra nagyobb szabadságát, s technokrataként egyre inkább cselekvési teret nyerhet, elindulhat az anyagi emelkedés biztosnak látszó grádicsain."[21]

Az egyetem az 1970-es évekig a ráfordított összegek miatt Veszprém legdinamikusabban fejlődő intézménye volt, folyamatosan bővült létesítményekkel, és a város kulturális-szellemi élete „rászorult" ezekre az épületekre: elsősorban az egyetemi aulára, amely rossz, visszhangos akusztikája ellenére a város legnagyobb előadó helyévé vált – nagyszabású koncerteket, fesztiváleseményeket már rendszeresen ide szerveztek az 1960-as évektől. Az E-épület klubterme és kamaraterme fontos színházi előadások, koncertek, író-olvasó találkozók, szerzői estek, tudományos és ismeretterjesztő előadások, illetve az egyetem művészeti csoportjainak bemutatkozó helyszínévé váltak.

Bár az 1970-es évek elején az egyik helyi újságíró, Balogh Elemér az egyetemet elzárkózással vádolta és cikkéből vita alakult,[22] úgy tűnt, a város és az egyetem kezdenek „egymásra találni". A város napilapjában, a *Napló*ban egy írás ezt így fogalmazta meg:

„Veszprém nem régi egyetemi város. Nem hasonlítható ilyen szempontból sem Debrecenhez, sem Budapesthez. Az a húszegynéhány év azonban, mióta a vegyipari egyetem ide költözött, egyetemi várossá tette. Nemcsak az értelmiség száma emelkedett, hanem ebből következően az egyetem, mint tudományos-kulturális centrum is egyetemi jellegűvé formálta a város arculatát. Kezdettől fogva jelentkezett az az igény, hogy az egyetem a város szerves része legyen, ne pedig „tudományos-kulturális sziget". Azóta igen sok vita folyt a város és az egyetem kapcsolatáról. Mit vár az egyetemtől a város és fordítva! Alapvető tényként a vitában mindig megállapították,

20 Albert 1990. 56.

21 Albert 1990. 57.

22 Balogh Elemér: Az egyetem és a város. *Napló*, 1970. március 7. 4.; Juhász Ferenc: A mi városunk – a mi egyetemünk. *Napló*, 1970. március 18. 4.; Vajkai Aurél: Találkoznunk kell egymással. *Napló*, 1970. március 25. 4.

hogy a társadalmi feladatok tekintetében az érdekazonosság elve adott. Már maga az a tény, hogy az egyetem épületei szinte a város szívében épültek, jó lehetőséget biztosítottak a kapcsolatok széleskörű kiépítéséhez. Az aula, az előadótermek, az E épület kamaraterme mind alkalmasak nemcsak egyetemi rendezvények, hanem átfogóbb, városi, kulturális és egyéb rendezvények lebonyolítására. A nagyszámú oktató és tudományos kutatógárda – mely az évek múltával egyre inkább a városhoz kötődött, veszprémivé vált – jelentős tényezőként szerepel a város tudományos-kulturális életében. A 600 főnyi egyetemi hallgató tömegénél fogva is a város ifjúsági mozgalmának egyik lehetséges bázisa. A városnak természetes igénye, hogy éljen azokkal a lehetőségekkel, melyeket az egyetem ittléte biztosít, másrészt az egyetemnek is igénye, hogy a város legyen a természetes társadalmi környezete, a társadalmi kapcsolatok területe. A korábbi években sok bírálat hangzott el a kapcsolatok laza voltáról. Az utóbbi időben azonban a kapcsolatok nagymértékben szélesedtek és új lehetőségek teremtődtek a további bővítésre."[23]

Meskó Gábor, aki 1950-ben költözött Budapestről Veszprémbe, és az egyetemen előbb oktatóként, majd a tanulmányi osztály, később a kollégium vezetőjeként dolgozott, úgy emlékezett, hogy az egyetem és a város kapcsolata már a kezdeti időkben megszületett a kultúrán keresztül:

„*Két vagy három éven át vezettem a kulturális bizottságot. Élvezettel csináltam. Veszprém abban az időben álmos, elmaradott kisváros volt, az egyetem hamarosan a város kulturális központja lett. A saját lemeztárunkat felhasználva nagy sikerű lemezesteket rendeztünk. Sokan eljöttek és bekapcsolódtak a város értelmiségi köreiből is. Megszerveztük az egyetem saját zenekarát. Egy oktató lett a karmester. Két koncertet is adtak, de az önálló zenekar csak fellángolásnak bizonyult.* (…)
Énekkarunk is volt, évekig egy diákunk vezette. (…)
– Miért éppen a zenei élet volt élénk?
– Mert az emberek között a zene teremt legkönnyebben kapcsolatot. Mi persze elsősorban a saját igényeinket akartuk kielégíteni. Később a diákság színpadot is szervezett, volt egy tíz tagból álló versmondó társaságunk, benne három oktató. Köztük én is. Verses esteket szerveztünk. Az egyetem abban az időben olyan szellemi és kulturális atmoszférát teremtett a városban, ami véleményem szerint túlnőtt az önképzőköri jellegen."[24]

A Veszprémi Vegyipari Egyetem kulturális élete

A város háború előtti gazdag kulturális életének folytonossága az 1949-re kialakuló politikai viszonyok között megtört. Az alapvetően polgári és iparos hátterű művészeti egyesületek jórészt megszűntek, míg az egyházhoz kötődő kulturális csoportok működését az új hatalom jelentősen megnehezítette. A helyi művelődési infrastruktúra sem tudta maradéktalanul pótolni a kieső közösségi tereket: a Jankovics Lajos Művelődési Háznak[25]

23 Szilágyi Károly: Veszprém és az egyetemisták bővülő kapcsolatai. *Napló*, 1973. január 9. 5.

24 Thiery 1981. 213–214.

25 Veszprémben, a Szabadság tér 4. szám alatt 1958-ban kezdte meg működését a Jankovics Lajos Művelődési Ház; nagyjából ezen a helyen található ma a Hangvilla épülete előtti park. A művelődési háznak helyet adó

nem voltak megfelelő előadói helyszínei, ezért 1961-ig, a Petőfi Színház megalakulásáig, a színház épülete szolgált a kulturális csoportok próbáinak és bemutatóinak helyszínéül.

Ebben a helyzetben különös jelentőségre tett szert a gyorsan fejlődő egyetem, amely új épületeivel egyre több lehetőséget kínált nemcsak az oktatás, hanem az oktatáson kívüli programok megszervezésére is. Polinszky Károly már az intézmény alapításának kezdetétől arra törekedett, hogy az egyetem oktatóit és hallgatóit integrálja a város társadalmi életébe, miközben a város közösségét is igyekezett bevonni az egyetem nem szakmai tevékenységeibe. Erre a kulturális rendezvények és események kínálták a legalkalmasabb keretet. E törekvés lényegét jól foglalja össze a korszak egyik visszatekintő értékelése:

> *„A kezdeti időszakban – 1956-ig – az egyetemi kulturális munka az akkor még hiányos városi kulturális életet kívánta kiegészíteni és részben helyettesíteni. Az egyetem feladatának érezte, hogy – szerény lehetőségeinek és képességeinek megfelelően – ilyen vonatkozásban is kezdeményező legyen: egyeztetni próbálta adottságait és a város közönségének érdeklődését, s a hallgatók kulturális nevelését igyekezett összekötni a városi közönségnek szóló nyilvános előadásokkal is.”*[26]

Mindez az egyetem kulturális életének korai kibontakozásában is megmutatkozott. Bár a megfelelő helyszínek hiánya eleinte nehezítette a művészeti csoportok megszervezését, az egyetemi kulturális élet gyakorlatilag már az alapítás időszakában megindult. Elsőként a néptánccsoport és az énekkar alakult meg 1950-ben, mindkettő öntevékeny hallgatói kezdeményezésre. Fellépéseik kezdetben csak az egyetemi közösségnek szóltak, de hamarosan részt vettek városi és megyei rendezvényeken, állami ünnepségeken is, műsoraikkal meglátogatták a környékben szép számmal jelen lévő magyar és szovjet laktanyákat, és megmérettették magukat a kor kötelező kulturális seregszemléin, ahol általában jól szerepeltek. 1952-ben színjátszócsoport is alakult, 1953-ban városi közönség előtt mutatták be Moliére *Scapin furfangjai* című előadásukat. 1951-től kéthetenként hanglemezesteket rendeztek, ezek népszerűségnek örvendtek a városi közönség körében is, olyannyira, hogy később a zenetörténet jeles évfordulóihoz kapcsolódóan élő koncerteket is rendeztek, meghívott előadókkal. 1954-től ezek az estek komoly zenetörténeti, zeneesztétikai eseményekké váltak, hiánypótlók voltak a város kulturális életében. 1951-ben megalakult a kultúrbizottság, amely ettől kezdve összehangolta a különböző csoportok tevékenységét; tagjain keresztül biztosította az egyetemi vezetés, a párt, a szakszervezet és a DISZ ellenőrzését, de ezeken a szervezeteken keresztül jutottak pénzhez is a csoportok programjaik megvalósítására. A színpadtól részben függetlenül működött az egyetem szavalóköre. Ők is részt vettek versenyeken és egyre nagyobb szabású műsoros esteket szerveztek.

Az egyetemi polgárokat 1954-től tájékoztatta a diákok és oktatók által szerkesztett egyetemi lap, az *Egyetemünk*. Kezdetben stencilezett változatban, aztán nyomtatott formában, folyamatosan készült 1956-ig. Ekkor az újság megszűnt, és csak 1959-től adták ki újra, napjainkig folyamatos a megjelenése. Egy időben a *Napló* állította elő, hivatalosan a Veszprémi Vegyipari Egyetem párt- és KISZ szervezetének kiadványa volt, de elsősorban az egyetemi hallgatók működtették önkéntesen. Igaz, a cikkek szerzői gyakran profik voltak, akik a *Napló*ban is publikáltak, később hivatásos írókká, újságírókká váltak mint a

épületet 1969-ben elbontották. Az intézmény jogutódja, a Georgi Dimitrov Megyei Művelődési Központ 1973 novemberében már új épületben nyitotta meg kapuit.

26 VVE ÉVKÖNYV 1974. 162.

„kissarusi" néven publikáló Sarusi Mihály. Az 1970-es évek elején ő írta leggyakrabban a folyóirat színházi kritikáit, illetve Láng György, aki a kulturális eseményekről tudósított.

1956-ban ideiglenesen szünetelt a művészeti csoportok tevékenysége, majd 1958-ra, amikor némileg helyreállt a felsőoktatási intézmény működése, újrakezdték munkájukat az együttesek is. Az újonnan alakult KISZ-szervezet nagyobb munkát fektetett a körök működtetésébe.[27]

Az 1960-as évekre felélénkült Veszprém művészeti-kulturális élete. 1961-től a Veszprémi Petőfi Színháznak önálló társulata alakult, ettől kezdve rendszeressé váltak a színházi előadások a városban. 1956-ban létrejött Veszprém Város Vegyeskara, mely 1965-ben az arezzoi nemzetközi kórusversenyen három aranyérmet szerzett, ezzel európai hírű kórussá vált, és csatlakozott az Europa Cantat mozgalomhoz. Ennek köszönhetően két alkalommal is, 1968 és 1971 nyarán szervezőjévé vált az Európai Éneklőhétnek, melynek több eseményét az egyetemen rendezték meg, legnagyobb hangversenyeinek az aula adott otthont. A kórushoz az egyetem több oktatója és diákja is csatlakozott ugyanúgy, ahogy a város másik fontos énekkarához, a Liszt Ferenc Kórushoz. Veszprémben szimfonikus zenekar is alakult. Állandósultak az oratóriumhangversenyek, melyeknek ugyancsak az egyetemi aula adott helyet, ahogyan a Nemzeti Filharmónia koncertjeinek is.[28] Ugyanitt, illetve az E-kamarateremben léptek fel rendszeresen a kor legfontosabb magyar beat zenekarai is, köztük a Bergendy, a Generál, az LGT és a Syrius.

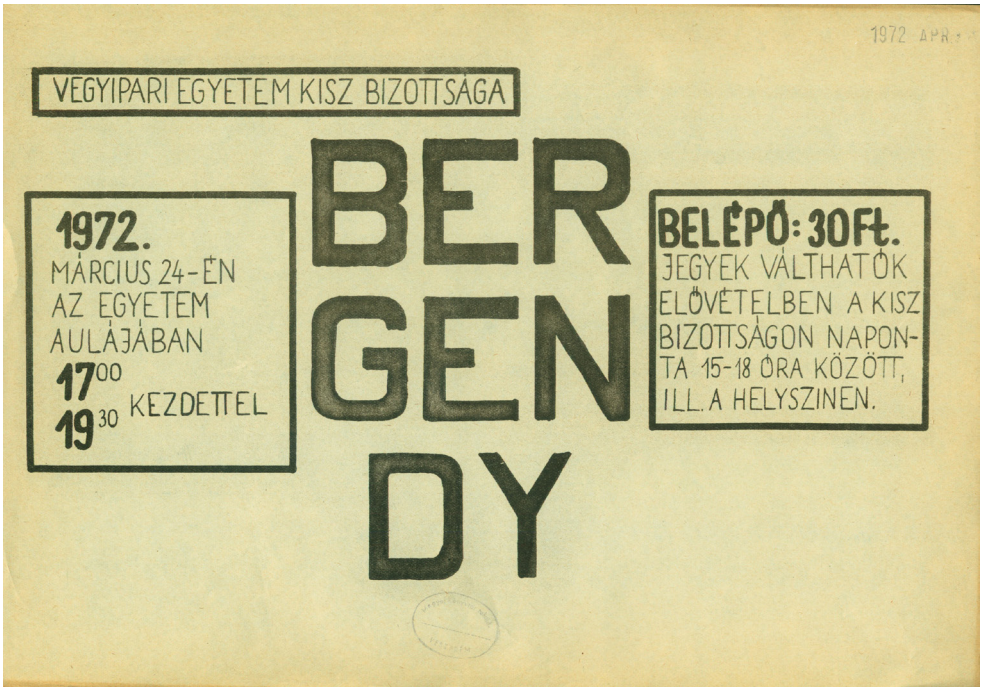

3. kép – A Bergendy együttes veszprémi fellépésének szóróanyaga

27 VVE évkönyv 1959. 149–153.

28 M. Tóth 1987. 13–77.

Az egyetem énekkara virágkorát élte az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején B. Rohonyi Katalin zenetanár vezetésével. A kórus 1970. április 25-én a *Felszabadulási Ének* című városi kórustalálkozónak[29] főszervezője volt, mely *Tavaszi Ének* néven a veszprémi énekkarok legfontosabb összejöveteleként él tovább napjainkig.

A város művelődési házai – a Jankovics és a Szakszervezetek Megyei Tanácsának Kisfaludy Művelődési Háza[30] – klubjaikkal, szakköreikkel és sokszínű programjaikkal nyitva álltak a hallgatók és az oktatók előtt. Az egyetem szavalói a megyei könyvtárban rendszeresen tartottak felolvasóesteket. Az intézmény *Esővárók* nevű zenekara a nyári szezonban gyakran fellépett az Ifjúsági Park szabadtéri színpadán.[31] A Vörösoktóber Filmszínház[32] az egyetemmel közösen is szervezett művészfilmklubot.

Az egyetem és a színház között tehát szoros kapcsolat alakult ki. Az *Egyetemünk* az 1960-as évek végétől minden szeptemberi számában egy-egy teljes oldalon mutatta be a gólyáknak Veszprém nevezetességeit, egy másik terjedelmes cikkben pedig kedvcsinálóként kulturális ajánlót adott számukra. Az újság rendszeresen közölt kritikákat, fényképes beszámolókat az előadásokról, portrékat a színház színészeiről, színésznőiről, sőt, a súgónőt is megkérdezték a munkájáról. Emellett tudósított azokról a közönségtalálkozókról, amikor a Kol-klub meghívására a színház művészei eljöttek, hogy találkozhassanak személyesen az egyetemistákkal. A színház az egyetem számára külön bérletes előadásokat tartott, a megszokotthoz képest fél órával későbbi kezdéssel, hogy a diákok a laborgyakorlatok után is részt vehessenek rajtuk. 1972-ben már 160 egyetemi bérletest tartottak nyilván.

Az egyetemi programok szervezésében élen járt a diákok által 1968-ban alapított és teljes egészében általuk üzemeltetett Kol-klub. Az *Egyetemünk* 1972. január 29-i számában a Kol-klub a következő bejelentést tette:

> *„A Kol-klub vezetősége az egyetem állami vezetésével történt korábbi megbeszélés alapján, novemberi ülésén elhatározta, hogy gyűrűt alapít: a legkiemelkedőbb színészi alakítás díjat a Kol-klub áprilisi ünnepélyes taggyűlésén adományozzák az egyetemi színházi bérletben részt vevő oktatók és hallgatók szavazatai alapján a Veszprémi Petőfi Színház legmagasabb művészi teljesítményt nyújtó tagjának.*"[33]

1972-ben a gyűrűt Tánczos Tibor Jászai-díjas színművész kapta, 1973-ban Latinovits Zoltánnak ítélték oda a diákok. 1973-ban a Veszprémi Egyetemi Napok (VEN) – amelyről később részletesebben szó lesz – idején adták át a gyűrűt, az eseményt a televízió is rögzítette.

A Kol-klubbal párhuzamosan egy egyetemi kultúrbizottság is tevékenykedett, amelynek felügyelője a szakszervezet volt, így gyakran valósítottak meg közös programokat a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal, melynek székhelye az E-épületben volt.

A Kol-klub az egyetem kollégiumában működött. Körülbelül 150 fő befogadására alkalmas, saját, alkoholt is árusító kocsmával rendelkezett. Rendszeresen szervezett programokat, szinte mindennap volt valamilyen rendezvény. A visszatérő események között

29 Szelényi Pál: Felszabadulási kórushangverseny Veszprémben. *Napló*, 1970. április 29. 5.

30 Az államosítás után Kisfaludy Kultúrotthonként ismert intézmény a Lenin téren (ma: Megyeház tér) működött.

31 Az Ifjúsági Park szabadtéri színpada a várban, a mai Művészetek Háza és Foton épülete alatti bástyán helyezkedett el.

32 A filmszínház akkoriban a Népköztársaság útján, a mai Óvári Ferenc utcában működött.

33 Gyűrű. *Egyetemünk* 14. (1972):2. 6.

a vendég „lemezlovasok" közreműködésével zajló táncos estek mellett az ismeretterjesztő előadások, vetített képes útibeszámolók – főleg nyugat-európai vagy egzotikusnak számító országokról –, zenetörténeti előadások, politikai vitaestek, fotókiállítások, egyéb kulturális műsorok szerepeltek. Különösen gazdag kínálat jellemezte az 1972/73. tanévet. Előadást tartott az egzisztencializmusról Köpeczy Béla irodalomtörténész, néprajzról Dömötör Tekla néprajzkutató, egyház és szocializmus kapcsolatáról Lukács József filozófus, a *Világosság* főszerkesztője. A meghívottak között volt még Dinnyés József (aki ekkor még csak dalénekes), a Tolcsvay Trió, Boldizsár Iván és Moldova György írók, továbbá fiatal költőket is bemutattak, például Nagy Gáspárt, aki Böhm Edit színművésznővel érkezett. A Kol-klub keretében működött a kortárs rendezők filmjeit játszó Art-Kino is. A vetítések mellett olykor filmrendezőket is hívtak, egyik alkalommal például Bacsó Pétert.

4. kép – A Kol-klub meghívója

1972. február 29-én *Talpra Petőfi!* címmel Margittay Ági színművésznő tartott előadói estet a zsúfolásig megtelt klubban. Április 16-án Cserje Zsuzsa fiatal előadóművésznő műsorát hirdették. Latinovits Zoltán Sarkadi Imre írásaiból összeállított programját ígérték, de elmaradt. 1973-ban népballadákból készített versestjét harangozták be, de nincs nyoma, hogy ezt végül megtartotta volna. A Kol-klub helyiségeiben számos további színművész és előadó is megfordult. Meghívták Bálint Andrást *Magyarország messzire van*, Tompa Lászlót *Virrasztó* és Mensáros Lászlót *Huszadik század* című műsorával. Fellépett Berek Kati Sebő Ferenccel közösen, Fodor Tamás a *Talpig verítékben* című előadásával, valamint a Kaláka együttes is énekelt versekkel szerepelt.

A Kol-klub és az egyetem irodalmi színpada közösen szervezett nagyobb színházi előadásokat is. 1972. február 16-án az Universitas Együttes játszotta az egyetemi aulában a *Passió*t Ruszt József rendezésében, majd március 6-án szintén az aulában a Tatabányai Irodalmi Színpad Alfred Jarry *Übü király* című drámáját adta elő, amelyet Éless Béla rendezett. Mindkét produkció esetében szükségét érezték, hogy bővebb magyarázat se-

gítségével vezessék be az egyetemistáknak a darabokat, ezért az *Egyetemünk* hosszú cikket közölt a *Passió* tartalmáról és formájáról (egy későbbi számból megtudjuk, hogy a kollégiumi rádió bemondónője következetesen passzióként olvasta a címet).[34] Jarry *Übü király* darabjával kapcsolatban pedig azt írta egy diákújságíró, hogy az egyetlen abszurd dráma.[35] Összességében elmondható, hogy az *Egyetemünk* című lap figyelemmel kísérte a színházi előadásokat, ami azért bír jelentőséggel, mert e közvetítő szerepén keresztül a hallgatók ízlésének és kulturális elvárásainak formálásához is hozzájárult.

A műkedvelő hallgatók 1973. március 2-án, pénteken este 8 órakor az E-kamarában a Budapesti Műszaki Egyetem Szkéné Színházának vendégjátékát láthatták, az *Aucassin és Nicolette* című ófrancia széphistóriából készült előadást. Decemberben Csernus Mariann *Psyché-est*jére került sor, szintén a Kamarában.

A Kol-klub programjában rendszeresen szerepelt az irodalmi színpad. Időnként egyetemi, máskor irodalmi színpadnak hívták. 1972-ben még leginkább versestekkel léptek fel. Tevékenységükről az *Egyetemünk* 1972. évi szeptemberi számában olvashatunk. Ekkoriban a lap lehetőséget biztosított a felsőoktatási intézményben működő művészeti csoportosulásoknak a bemutatkozásra, hogy ezzel népszerűsíthessék munkájukat az elsőévesek, a gólyák körében. A színpad ekképp adott hírt magáról:

> *„Hosszú szünet után ismét megindult a munka az irodalmi színpadon. Minden csütörtökön este tartják próbáikat Nagy Zoltán színművész vezetésével. Idei nagysikerű bemutatójuk április 11-én Költészet Napján volt. A Radnóti Miklós emlékére készített összeállítást dr. Tolnai Gábor akadémikus vezette be. A színpad tagjai rendszeresen bemutatják irodalmi portré-műsoraikat a Kol-klub estjein, részt vesznek a Kol-studió irodalmi műsorainak szerkesztésében, illusztrálásában, jelentős segítséget nyújtanak a művészeti ismeretterjesztéshez, vidéki klubokban is vendégszerepelnek. Akik szeretik az irodalmat, és nem riadnak vissza a nyilvános szerepléstől sem, keressék fel a csoport próbáit.”*[36]

Radnóti-estjük mellett készítettek József Attila-műsort, és felléptek a *27. szabad Május elseje* című versösszeállításukkal is. Az előadásokat a kollégiumi stúdió rögzítette, majd később a szombat délutáni kulturális műsorblokkban sugározta újra, így a kollégisták azokat saját szobáikban is meghallgathatták. Új bemutatóra is készült a színpad – Federico Garcia Lorca műveiből állítottak össze programot, részben verseket, részben pedig a *Don Cristobal* című spanyol népi színművet láthatta a közönség.

A színpad persze gondokkal is küzdött: csőtörés miatt nem tudtak sem próbálni, sem a Lorca-darabot játszani. Ennek ellenére terveztek új premiert, Sławomir Mrożek *Piotr Ohey* mártíromsága című drámáját. Ez a törekvés jól illeszkedett ahhoz a folyamathoz, amelyet a Lorca-bemutatóval kezdtek, hogy az oratorikus színpadi formáról folyamatosan áttérjenek a nagyszínpadira.

Az irodalmi színpad munkája ebben az időben igazodott az országos színjátszómozgalom változásaihoz. A kor legjobb független színpadai kezdtek eltérni az 1956 után nagyon népszerűvé váló oratorikus formától, és egyre inkább dramatikus játékokat játszottak. Először a *Nagyvilág* című folyóiratban megjelenő abszurd drámák közül válogattak,

34 Passió. *Egyetemünk* 14. (1972):2. 6.; A Kol-klub estje az E-épületben. *Egyetemünk* 14. (1972):7. 6.

35 Az Egyetemi Színpad márciusi programjából. *Egyetemünk* 14. (1972):17. 6.

36 Irodalmi színpad. *Egyetemünk* 14. (1972):12. 6.

aztán a legkövetkezetesebbek, az Universitas, a Stúdió K és a Paál István vezette Szegedi Egyetemi Színpad (ők Veszprémben prezentálták a hivatalos bemutató előtt első igazán átütő sikerű előadásukat, Déry Tibor *Óriáscsecsmő*jét) pedig eljutottak a Grotowsky inspirálta szegény színházi formákig. A veszprémi irodalmi színpad vezetője ekkor Nagy Zoltán lett, aki Szegeden Paál István színpadának az egyik meghatározó színésze volt négy éven át, mielőtt a Veszprémi Petőfi Színházhoz szerződött volna.

Az addig létrejött művészeti csoportokhoz képest új színfoltot jelentett a filmkör, amely az 1960-as évektől alkotói közösségként működött, és sikerrel vett részt az Országos Amatőrfilm Fesztiválokon.[37]

Az egyetem fontos kulturális rendezvényei közé tartoztak a diákhagyományok programjai. Ezek közül legismertebb a Veszprémi Egyetemi Napok, azaz a VEN, melyet 1969-ben rendeztek meg először, majd kétévenként ismételtek meg. Fő eseménye a diákrektor-választás, amelyet egyhetes korteshadjárat előzött meg. Az egész várost mozgósító programok legizgalmasabb vonulatát a csapatok versengése jelentette, amely igazi karneváli hangulatot teremtett az egyetem tágabb környezetében. A VEN ideje alatt a diákhumor legszellemesebb változataival lehetett találkozni, melyek az egyetemi élmények, politikai nézetek ötletgazdag, szellemes kritikájával, komoly dramaturgiai készségekkel szórakoztatták az egyetemi és városi közönséget. A szavazás után a diákrektor jelképesen három napra átvette az uralmat. Ez idő alatt változatos kulturális programok – könnyűzenei koncertek, színházi bemutatók, vetítések, táncesemények – várták a résztvevőket. Az 1970-es években még a végzősök tréfás utcai ballagása (rongyos jelmezes felvonulás) is a program részét képezte, amely mára eltűnt a hagyományok közül.[38]

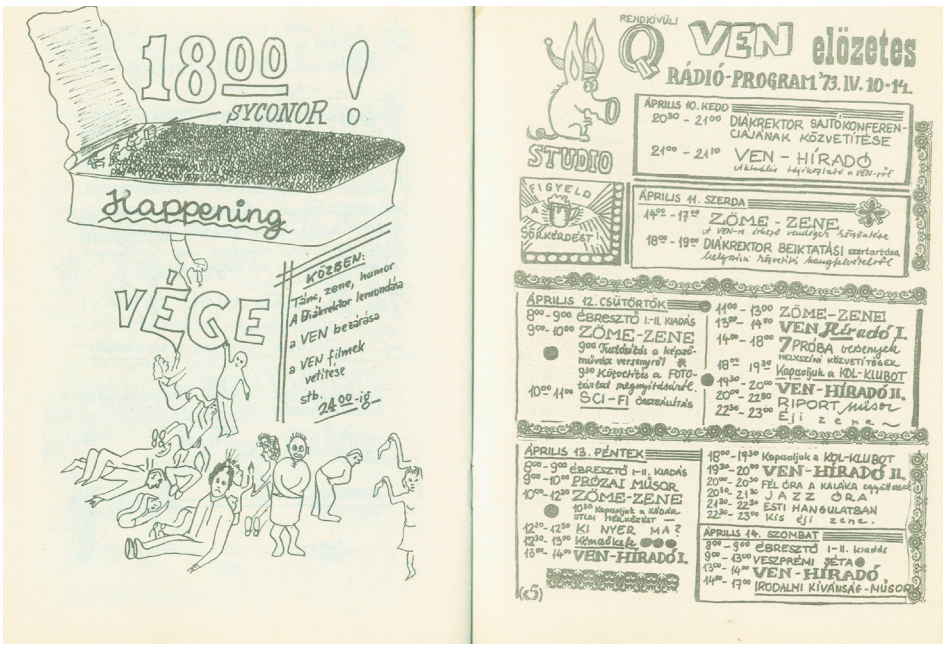

5. kép – Részlet az 1973. évi VEN programfüzetéből

37 VVE évkönyv 1974. 163–164.; Fesztivál Miskolcon. *Egyetemünk* 10. (1968):7. 2.

38 VVE évkönyv 1974. 164.; Száz félév 1999.

A nemzetközi konferenciák és a két Éneklő Hét mellett – utóbbiak ebben az időszakban Veszprém legnagyobb szabású nemzetközi kulturális-művészeti eseményei közé tartoztak – az egyetemen zajló fesztiválok közül talán a Veszprémi Tévétalálkozó programjai váltották ki a legnagyobb érdeklődést. Először 1971-ben költöztek be a magyar tévéfilmek készítői a felsőoktatási intézmény épületeibe, elsősorban az aulába, hogy az adott év „termését" a benevezett filmeken át végignézzék. Teljesen különböző műfajú alkotásokat láthattak az érdeklődők az aulában felállított tévékészülékeken, résztvevői lehettek a filmeket követő vitáknak, és társadalmi zsűri is értékelhette a műveket a szakmai zsűri mellett. A Veszprémi Tévétalálkozó az első három évben az egyetemen zajlott, majd amikor átadták a település új művelődési házát, a Georgi Dimitrov Megyei Művelődési Központot 1973 novemberében, a következő seregszemle már oda költözött.[39]

6. kép – Veszprémi Tévétalálkozó 1969-ben az egyetem aulájában

A Dimitrov újabb időszak kezdetét jelentette Veszprém kulturális életében. Az egyetem szerepe nem csökkent, sőt, az 1980-as években újra a kultúra egyik legfontosabb helyszínévé vált. Eddigre megkérdőjelezni sem lehetett, hogy teljesen integrálódott a város szellemi életébe.

39 Vajk Vera: Balatoni szél és szemle szélcsendben. *Népszava*, 1971. július 2. 2.; Balogh Elemér: Veszprémi Tévétalálkozó. Ünnepélyes megnyitó és vetítések. *Napló*, 1973. június 24. 5.

Képjegyzék

1. kép	Veszprém város térképe az 1970-es évekből. (https://mandadb.hu/tetel/834950/Apronyomtatvany) [2026.05.26.]
2. kép	A veszprémi Schönherz Zoltán (ma Egyetem) utca eleje; balra az A-épület, középen a B-épület, jobb szélen az E-épület. Veszprém műemléki városközpontjának felmérése, 1972. (LTK/BTI/73/4078/k2/138) – ÉKM, Dokumentációs Központ/Fotótár, Állomány. (https://fototar.dokkozpont.hu/foto/5082) [2026.05.26.]
3. kép	A Bergendy együttes veszprémi fellépésének szóróanyaga. Magyar Nemzeti Digitális Archívum/Eötvös Károly Könyvtár (https://mandadb.hu/tetel/925062/Apronyomtatvany) [2026.06.09.]
4. kép	A Kol-klub meghívója. Magyar Nemzeti Digitális Archívum/Eötvös Károly Könyvtár (https://mandadb.hu/tetel/903017/Apronyomtatvany) [2026.06.09.]
5. kép	Részlet az 1973. évi VEN programfüzetéből. Magyar Nemzeti Digitális Archívum/Eötvös Károly Könyvtár (https://mandadb.hu/tetel/903019/Apronyomtatvany) [2026.06.09.]
6. kép	Veszprémi Tévétalálkozó 1969-ben az egyetem aulájában. Fortepan/Rádió és Televízió Újság felvétele (56447)

Sajtóforrások

Egyetemünk, 1968–1973

Napló, 1968–1973

Népszava, 1971

Irodalom

Albert 1990	Albert József: Hajléka a tudománynak. *Új Horizont* 18. (1990):2. 53–58.
Albert 2002	*A Veszprémi Egyetem története 1949–1999*. Szerk. Albert József. Veszprém, 2002.
Kovács 2018	Kovács Dániel: „*Napról napra újszerűbbet és nagyobbat*”. *Veszprém építészete 1945 és 1989 között*. Székesfehérvár, 2018. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 8.)
Kristóf 2022	Kristóf János: 100 éve született Polinszky Károly akadémikus. *Megemlékezések, évfordulók*, 2022. augusztus 30. https://mta.hu/vii-osztaly-megemlekezesek-evfordulok/100-eve-szuletett-polinszky-karoly-akademikus-112359 [2026.06.26.]
M. Tóth 1987	M. Tóth Antal: *Harminc év krónikája*. Veszprém, 1987.

Nagy 2017	Nagy Szabolcs: Veszprém város szocializálása. In: „*Rendületlenül a romok között*”. *A veszprémi egyházmegye 1945 és 1972 között*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2017. 395–411.
Pozsgai 2024	Pozsgai Mónika: Egyetemépítés és levéltáralapítás Veszprémben. *Veszprém vármegye kincsestára* 34. 2024. április 17. https://mnl.gov.hu/mnl/veml/hirek/veszprem_varmegye_kincsestara_34_egyetemepites_es_leveltaralapitas_veszpremben#_ftn1 [2026.06.08.]
Próder 2017	Próder István: 100 éve született dr. Straub Gyula vegyészmérnök, egyetemi tanár. *Veszprémi Szemle* 19. (2017):3. 108–116.
Száz félév 1999	*Száz félév – fél százév. Diákhumor, diákhagyományok*. Szerk. Ferencz Béla – Bátori Imre. Veszprém, 1999.
Thiery 1979	Thiery Árpád: Vegyészpionírok – Beszélgetések a Veszprémi Egyetemről és kutatóintézetekről. *Kortárs* 23. (1979):6. 860–865.
Thiery 1981	Thiery Árpád: *Királynék városa*. Budapest, 1981.
VVE évkönyv 1959	*A Veszprémi Vegyipari Egyetem Évkönyve 1949–1959*. Szerk. Meskó Gábor – Mohai Béla. Veszprém, 1959.
VVE évkönyv 1974	*A Veszprémi Vegyipari Egyetem Jubileumi Évkönyve 1949–1974*. Szerk. Schulteisz Zoltán. Veszprém, 1974.

Cultural Life at the University of Chemical Engineering in Veszprém, 1968–1973

by Gáborján Kovács

(Summary)

This study examines the cultural life of the University of Chemical Engineering in Veszprém between 1968 and 1973, placing it within the broader social and urban history of post-war Veszprém. Founded in 1949 as part of the socialist industrial modernization program, the university gradually became one of the city's most important cultural institutions. By the late 1960s and early 1970s, its buildings and student communities provided spaces for concerts, literary evenings, theatre performances, film screenings, lectures, and festivals, thereby playing a crucial role in shaping both student life and the cultural identity of the city. The study also highlights the significance of university-based initiatives such as the Kol-klub, artistic groups, and the Veszprém Television Festival, while emphasizing the increasingly close relationship between the university and the urban community. Based primarily on articles published in the periodical *Egyetemünk*, the paper argues that the university functioned not only as an educational institution but also as a major cultural mediator in Veszprém during this period.

Visszapillantó

„De ez teljesen véletlenül alakult így…”
Interjú dr. Somfai Magdolnával, a Pécsi Orvostudományi Egyetem egykori hallgatójával

Mesélnél kérlek a családodról?

Apai nagyszüleim Schmidt György és felesége, Bingold Lujza, akinek apám szerint olasz gyökerei voltak. Apai nagyanyám tanítónő volt, Schmidt György pedig kántortanító Baranyaszentistvánon, ami a Baranya-háromszögben van, és Trianon után Horvátországhoz került. Nekik három gyerekük volt: apám, Somfai Jenő volt a legfiatalabb, volt egy bátyja, aki jogász lett és egy nővére, aki tanítónő. A két fiú Pécsett tanult a ciszterci főgimnáziumban. Míg a szülők Baranyaszentistvánon éltek, a három testvér egy Anna utcai albérletben lakott nagyon szűkös anyagi körülmények között. Apám, miközben a ciszterekénél[1] érettségizett, a zenei konzervatóriumot is elvégezte, kiválóan zongorázott. Úgy szerzett zsebpénzt magának, hogy a némafilmek alá zongorázott a moziban, bátyja pedig latint és görögöt korrepetált diákoknak.

Anyai nagyszüleimet sajnos nem ismertem. Anyai nagyapám 1937-ben halt meg, nagyanyám 1940-ben, én 1941-ben születtem. Az anyai nagyapám, Timkó Gyula bányamérnök volt, a komlói bányának volt az igazgatója.[2]

1. kép – Somfai Jenő és Timkó Magdolna esküvői képe, 1931. december 8.

2. kép – Somfai Jenő kezdő gyereksebészként, 1930 körül

1 A pécsi intézmény a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma.

2 Timkó Gyula és Somfai Jenő életrajza a *Komló Lexikon*ban található. Grünvald Mátyás: Somfai Jenő. In: *Komló Lexikon*. Főszerk.: Grünwald Géza et al. [Komló], 2025. 302–303.; Grünvald Mátyás: Timkó Gyula. In: *Komló Lexikon.* Főszerk.: Grünwald Géza et al. [Komló], 2025. 344.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.10

Apám 1923-ban érettségizett a ciszterekneél. Ekkor nyílt meg a pécsi egyetem, ami Pozsonyból került ide. Apám az első pécsi évfolyam orvostanhallgatója volt. Externistaként dolgozott a Gyógyszertani Intézetben Mansfeld Gézánál, aki nagyon szerette volna, ha apám ott marad, de ő gyereksebész akart lenni. El is került a gyerekklinika sebészeti osztályára. Egy hónapig Grazban volt tanulmányúton, ahol a gyermekortopédiát tanulmányozta, majd pár hónapig fölment Pestre is a szülészeti klinikára. Édesanyámmal, Timkó Magdolnával 1931-ben ismerkedett meg, de úgy gondolta, hogy a díjtalan gyakornoki fizetésre ő nem nősülhet. Ekkor leendő apósa felajánlotta neki a komlói bányaorvosi állást, amit apám el is vállalt. Otthagyta a kezdődő egyetemi karrierjét, kiment Komlóra. Szüleim 1931. december 8-án kötöttek házasságot a komlói katolikus templomban. Ezután apám elkezdte a bányaorvosi tevékenységét, és az addigi praxist számtalan dologgal egészítette ki. Mindaddig egy szobából állt a bányaorvosi rendelő. Vett egy fogászati széket, egy röntgenkészüléket, kialakított egy laboratóriumot. Megfelelő személyzetet vett föl. Elkezdett intenzíven foglalkozni a szilikózissal mint a legfontosabb foglalkozási megbetegedéssel. És nemcsak a bányászokat gyógyította, hanem a bányászok családtagjait is, szüléseket vezetett le, veleszületett csípőficamokat kezelt konzervatív módon. Időközben megszerezte a tisztiorvosi képesítést is. Egész életét a bányászokkal kapcsolatos tevékenységnek szentelte. Később létrehozta a sikondai, úgynevezett éjjeli szanatóriumot,[3] ahova műszak után vitték a bányászokat fizikoterápiás és hidroterápiás kezelésekre. Közben felvette a kapcsolatot a pécsi egyetem közegészségtani és a mikrobiológiai intézeteivel a szilikóziskutatásai miatt.

3. kép – Útlevél, 1936

1945 előtt – nem tudom pontosan, mikor – apám megvett egy házat a Székely Bertalan úton, és átköltöztette oda a szüleit, akik egészen halálukig abban a házban éltek. Mindegyik kilencvennégynél magasabb kort élt meg. Nagyanyám nagyon aktív volt. A ház mögötti hatalmas szőlőt teljes mértékben ő gondozta, nagyapám pedig egy harmóniumon játszott szinte reggeltől estig és Jókai-könyveket olvasott.

A háború alatt a bányászokat kivitték a frontra, apám velük ment. Kijevből sikerült visszafordítani őket. Apám ezután a bánya vezetését is ellátta egy ideig, mert nem volt más megfelelő szakember. A nagy átszervezésekkel azonban nem értett egyet, központilag meg akarták szüntetni a bányatárspénztárt, így otthagytuk Komlót. De nem sikerült egyenesen Pécsre érnünk. Két évig Magyarszéken volt körzeti orvos. Mindnyájan nagy örömmel éltünk abban a faluban. Majd megérkeztünk Pécsre. Apám a Magyar Államvasutaknál lett higiénikus főorvos, és a reuma-szakrendelést vezette. Közben elkezdett bedolgozni az egyetem Közegészségtani Intézetébe, ötödéven minket is oktatott. A 400 ágyas klinika

3 Az intézmény a sikondai Bányászati Utókezelő és Éjjeli Szanatórium.

tervezésekor a hidroterápiás és fizikoterápiás osztály kialakításához apám tanácsait is kikérték szakmai tapasztalata miatt. Később pedig oda nevezték ki, onnan ment nyugdíjba. Életének vége felé Komló díszpolgárává avatták, az egyetemen pedig Pro Universitate emlékérmet kapott. Mind a kettőnek nagyon örült.

Az 1940-es években megvett apám itt, a korábbi Petrezselyem utcában egy földszintes házat. Ez egy zárt utca volt, a déli oldalon is alacsony, földszintes házak voltak, és mi innen, az ablakból beláttunk azoknak a kis házaknak a kertjébe. A mostani Barbakán várárok helyén két teniszpálya és egy kosárlabdapálya volt, ahol én is rendszeresen sportoltam. Télen még korcsolyáztunk is a teniszpályán kialakított korcsolyapályán. Apám már akkor tudta, hogy a városfalat ki fogják majd szabadítani. Azért vett itt házat, mert tudta, hogy ez a város legszebb helye lesz. Jogász bátyja, aki itt élt Pécsett, nagyon sokat segített az adminisztráció intézésében és az építkezés lebonyolításában. Apám még azt is megérte, amikor itt, az Aradi vértanúk útjának utolsó, Vécsey Károlyt[4] ábrázoló szobrát avatták. Itt álltunk az ablakban, sortűz is volt, és nagyon boldog volt, hogy ebből az utcából mi lett végül. Amit ő elképzelt, az megvalósult.

Mesélnél magadról is?

Öt helyre jártam általános iskolába. Komlón az első osztályból egy fél évet jártam, utána a harmadik osztály feléig Magyarszéken. Majd beköltöztünk a Szabadság útra. Azért kaptunk ott lakást, mert a Petrezselyem utcai házunkat államosították, így a harmadik osztály másik felét és a negyedik osztályt a Szabadság úti iskolába jártam. Mikor végül ide felköltöztünk, az Aradi vértanúk útjára, az ötödiket a zárdába jártam, majd ott megszűnt a felső tagozat. Az általános iskolát végül az Alkotmány utcai iskolában fejeztem be. A középiskolát a Leőwey Klára Gimnáziumban végeztem, majd 1959-ben érettségiztem.

Kizárásos alapon jelentkeztem az orvosi egyetemre. Apámban fantasztikus elhivatottság volt az orvosi pálya iránt, ebből én szinte semmit nem örököltem. Engem igazából a zene, az irodalom, a képzőművészet érdekelt. Jogász vagy pedagógus nem akartam lenni, akkor legyen az orvosi, az 6 év, hiszen tanulni szeretek. Föl is vettek az orvosi egyetemre.

1959-ben ott kezdtünk mi is, abban az épületben, ahol 1923-ban megnyílt az egyetem.[5] Akkor ott volt a biofizika, a biokémia, a biológia és az élettan. Állandóan stafétáztunk egyik épületből a másikba. Az anatómia és a kórbonctan a Dischka Győző utcában volt. A Rauss-féle Mikrobiológiai Intézet és Méhes Gyusza bácsi Gyógyszertani Intézete a megyei kórház területén egy emeletes épületben volt.

Az idegklinikán volt Környey István, aki egy fantasztikus ember volt. Soha ki nem mondta azt a szót, hogy Szovjetunió. A cári Oroszország helyén ideiglenes funkcionáló állam, ezt használta. Mindig fekete öltönyben és fekete nyakkendőben járt. Kolozsvárról került ide. Az ideggyógyász professzori, az idegsebész professzori és a pszichiátriai professzori munkát, amit ma három külön intézet három különböző professzora végez, azt ő egyszemélyben csinálta. A gyerekklinika vezetője Kerpel-Fronius Ödön volt.

Romhányi György a Kórbonctani Intézetben tartotta fantasztikus előadásait. Érdekesség, hogy az első sorból egy állatorvos is végighallgatta az előadásokat. Szentágothai

4 Vécsey Károly (1803–1849) honvéd vezérőrnagy, az aradi vértanúk egyike. Rigó István szobrász Vécsey Károlyt ábrázoló munkáját 1997 októberében avatták Pécsett az Aradi vértanúk útján.

5 Pécs, Rákóczi út 80.

János az Anatómiai Intézetet vezette. Szentágothai középső lánya, Klára után, az évfolyamtársunk volt. Amikor harmadévesek lettünk, akkor ment föl a professzor Pestre.

A biofizikán Ernst Jenő szintén fantasztikus figura volt. Mindig fehér köpenyt viselt, és olyan sapka, mint amit hentesek hordanak, volt a tiszta kopasz fején. A képleteket felvágta a táblára, aztán lekapta a sapkáját, azzal letörölte a táblát, majd visszarakta és folytatta az előadást.

Lissák Kálmán volt az élettan professzora. Ő mint egy gróf, úgy nézett ki. Magas, karcsú, nagyon jó vágású férfi volt. Endrőczi Elemér és Grastyán Endre dolgozott még az élettanon. Utóbbi akkor még talán gyakornok volt, később professzor lett ugyanott. Róluk lehetett tudni, hogy nagy emberek lesznek.

Az anatómián ott volt Halász Béla, Flerkó Béla, és akkor volt kezdő ott Réthelyi Miklós, aki később Szentágothai Klára férje lett. Többször láttam nyilatkozni. Minden mozdulata, minden beszéde, mintha az apósát láttam volna. Döbbenetes volt.

Szentágothai milyen gyönyörűen rajzolt! Jóban voltam Klárával, így voltam náluk. A lakásuk tele volt az apja saját festményeivel. És az előadásokon is hihetetlen, hogy milyen rajzokat dobott fel a táblára pillanatok alatt. Mindent demonstrált, az egyiket soha nem felejtem el. A kismedencében, elöl van a húgyhólyag, mögötte van a méh, majd a végbél, a hashártya pedig ezek közé betüremkedik. Kihívott egy magánál egy fejjel alacsonyabb és egy még alacsonyabb hallgatót, majd behozatott egy lepedőt. Fölálltak egymás mögé, a fejükre dobta ezt a lepedőt, és ezeket az üregeket ott benyomta. Mondta, jól jegyezzük meg, hogy gyulladás esetén a hasűri folyadék itt fölgyülemledhet és innen leszívható.

Lajos László volt a szülészet professzora. Az egy nagyon emlékezetes jelenet volt, amikor vizsgán az előttem lévő fiút Lajos nem akarta kirúgni, de már nagyon faggatta. Én meg már úgy kiborultam ettől az egésztől, hogy amikor énrám került a sor, egyszer csak elkezdtem sírni. Életemben nem sírtam még vizsgán, és Lajos benyúlt a zsebébe, elővett egy nagy fehér zsebkendőt, hogy: „*Törölje meg az orrát!*”

Csodálatos professzoraink voltak! Hihetetlen élmény! Ilyen professzori gárda nem lesz több.

A két legokosabb lány az évfolyamon Losonczy Hajna és Nagy Judit volt. Mind a ketten professzorok lettek, nemzetközi társulatoknak a tagjai, három nyelven oktattak az egyetemen.

Az egyetemen rájöttem, hogy laborban szeretnék majd dolgozni. Ezért negyedévtől a Mikrobiológiai Intézetben voltam externista egy évfolyamtársnőmmel. Mi voltunk az utolsó évfolyam, akiket az egyetem befejezésekor a mostani Halasy-Nagy József Aulában avattak. Miután megkaptuk a diplománkat, kiderült, hogy az intézetben csak egy státusz van. Nem én kaptam meg. Ekkor apám egyik tanítványa a Közegészségtani Intézetben szólt, hogy most létesül a KÖJÁL[6] keretein belül egy kővágószőlősi kirendeltség. Ezt helyileg az Olympia Étterem mögött, az urán legényszálló keleti szárnyának déli végében alakították ki. Itt létesült egy labor, melynek humán vonatkozása nem volt. Itt kifejezetten környezetegészségügyi vizsgálatokat végeztünk, mert az uránbányának volt egy saját dozimetriai szolgálata. Hatósági szinten ezt mi kontrolláltuk. Urbán Aladár, aki ennek a vezetője lett, szólt apámnak, hogy nincs-e kedvem odamenni. Labor, labor, jó, megyek, gondoltam. 1965. október 1-jén kezdtem meg ott a munkát.

6 Közegészségügyi-Járványügyi Állomás.

Mi volt a feladatod?

Aladár nagyon ügyes volt, olyan műszereket szerzett meg az uránbányától, melyek helyett ott már korszerűbbeket vettek. Egy környezetvédelmi labort működtettünk. Volt egy vegyésztechnikus, egy gépésztechnikus és asszisztencia is. Feladatom volt az uránbányászok egészségi állapotának ellenőrzése, az esetleges foglalkozási megbetegedések sugárvédelmi szempontból való követése. Ezen kívül megszervezték az úgynevezett sugáregészségügyi decentrumokat. Kezdetben Baranyához tartozott az egész Dunántúl, Soprontól Bajáig és Barcstól Dunaújvárosig. Ezek a decentrumok ellenőriztek minden olyan munkahelyet, ahol izotóppal vagy ionizáló sugárzást alkalmazó berendezéssel dolgoztak, a telepítést, a működést és az azzal dolgozó személyzetet. Ez volt a feladatom, és végül én ezt megszerettem, mert nagyon érdekes volt. Tényleg annyira sokrétű! A soproni geofizikai kutatóintézettől kezdve a kaposvári cukorgyárnak a silóban lévő izotópos szintjelzőjén át, a különböző helyeken lévő állategészségügyi szolgálaton át minden idetartozott, az orvosi munkahelyek is természetesen. 1972-ben épült föl az új KÖJÁL-székház itt, a Szabadság út sarkán.[7] Amikor beköltöztünk oda, egy teljesen önálló osztály lettünk, aminek aztán én lettem a vezetője. Később Tolna megyében lett egy új decentrum, mert elkezdték építeni a paksi atomerőművet, bár én az erőmű tervezésétől kezdve szakmailag részese voltam a munkálatoknak. Majd lett egy győri decentrum is. Így végül nekünk maradt Somogy, Zala, Baranya megye és az uránbánya. Egészen 2001-ig dolgoztam itt, amikor már folyt az uránbánya felszámolása. Ezzel kapcsolatban fontos feladat volt az úgynevezett rekultivációs tevékenységek szakértése és ellenőrzése – meddőhányók, zagytározók, a kiemelt bányavíz ellenőrzése. Ezt megelőzően hosszas tárgyalások és helyszíni szemlék folytak a paksi atomerőmű nagy aktivitású hulladékainak végleges elhelyezése tárgyában. Erre a célra kizárólag tökéletesen vízzáró kőzet alkalmas, ilyen a régióban több helyen található, például Boda község 1000 méternél mélyebb rétegeiben. Szóba került Mecseknádasd, Magyaregregy is. Végül Bátaapátiban találták meg a megfelelő helyszínt. Ez nagyon sok tárgyalással és a zöldek aktív tiltakozásával járt együtt.

Emlékszem, hogy 1986. május 1-jén sorakoztunk a ház előtt, hogy megyünk a május elsejei felvonulásra. Ekkor közölték, hogy a sugáregészségügyi osztály dolgozói nem mennek felvonulni, hanem menjenek fel a laborba. Az 5. emeleten volt ez a labor, és ott nagy titokban közölték, mi történt Csernobilban. Senkinek nem volt szabad erről beszélni. A mi laborunk volt a Dunántúlon akkor az egyetlen labor az uránbánya környezetellenőrzése okán, amely ilyen mérésekre fel volt készülve. A szakmai felettesünk az Országos Sugárbiológiai Intézet volt Budafokon, a Törley-kastélyban. Ő volt a szakmai irányítónk, de ezen kívül a Dunántúlon csak mi tudtunk levegő- és növénymintát nézni, élelmiszer- és esővízmintákat mérni. Akkor ez nagyon fontos volt. Egy-két napig az esővízben elég masszív szennyeződéseket mértünk, de mondhatom, hogy ez napok alatt lecsöngött. Az egyik vegyésztechnikus egy nagyon jó humorú fiú volt, és azt mondta, ha kérdezik, azt kell mondani, hogy nincsen semmi, de már az is csökken. Például Varga Levente – volt évfolyamtársam, ő a gyerekkórház fertőző osztályának a vezetője volt – felhívott telefonon, és azt kérdezte, hogy nekünk salátát adnak ebédre, ezt megehetjük? Mondom, Levente, azt a salátát lemosták, nyugodtan megehetitek, mert ez maximum a levegőben szálló porral szennyeződhetett. De ahhoz, hogy a salátába beépüljön a talajból egy izotóp, éveknek kell eltelni, de itt nem is lesz a talajban olyan szennyezés, hogy ez bekövetkezhessen.

7 Pécs, Szabadság út 7. Ma itt működik a Baranya Vármegyei Kormányhivatal Népegészségügyi Főosztálya.

4. kép – Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat Sugárvédelmi Szakcsoport emlékérme, 2002

Azóta mivel töltöd az idődet?

Amikor 2001-ben hatvanévesen nyugdíjba küldtek, munkabírásom teljében voltam. Szerencsére fiamék bejelentették, hogy házat szeretnének építeni. Közösen kerestünk megfelelő helyszínt és találtunk egy csodálatos telket Cserkúton, ami nem volt közművesítve. Fiam már vissza akart lépni a vásárlástól, de én vállaltam, hogy az összes közműellátás bekötését intézni fogom. Ez jó egy évig tartott. 2002-ben elkezdődött az építkezés, 2003. november 5-én ebben a házban megszületett az első unokám. Nagyon aktív és változatos nyugdíjas éveket élek. Vannak túratársaim. Holnap például Tihanyba megyünk, imádom összeállítani a menetrendet. És egynapos pesti utakat is szervezek. Ezt nagyon élvezem, és szerencsére találtam ehhez társakat. Már a szüleimmel gyerekkoromban is nagyon sokat túráztam, utána a gyerekeimmel is, és apám halála után csatlakoztam egy nagyobb túratársasághoz. De onnan hamar kiváltunk, a vőm szerint a kemény mag, mert nekünk nem tetszett, hogy nagyon sokszor ismétlődtek a túraútvonalak.

Az első találkozásunkkor visszaemlékeztél az egyetemi éveidre is. Elmondanád nekünk pár élményedet most is?

Azt szoktam mondani, hogy engem egy selyempapírral kibélelt cipősdobozban tartottak a szüleim. Amikor bekerültem az egyetemre, akkor se az igazi egyetemista légkörben töltöttem a mindennapokat. Fogalmam sem volt a való életről, nem vettem részt az egyetemi bulikban. Szentágothai Klárával, az ő egyik barátnőjével, Sirokai Zsófival és Varga Leventével – akit korábban már említettem –, minket a képzőművészet, a zene érdekelt. Nem egy átlagos egyetemista életet éltem.

Arra emlékszem, hogy első- vagy másodéven kellett mennünk társadalmi munkára, kukoricát címereztünk. A lányok Bólyban voltak, a fiúk pedig Grécpusztán, és leveleztünk egymással. Az Üdülő Bárban[8] is voltunk párszor fent táncolni, akkor ott még zongorista volt. Néha kirándulni is jártunk.

8 A Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) mecseki üdülőjében (Hotel Kikelet) 1963-ban nyílt meg szórakozóhelyként.

5. kép – Hallgatói csoportkép 1961 körül. Felső sor balról jobbra: Márk Bertalan, Kellermayer Miklós, Molnár Gábor. Alsó sor balról jobbra: Szabó Dénes, Somfai Magdolna

Nyáron volt kötelező kórházi gyakorlat. Ápolási gyakorlatra én Mohácsra kerültem, aztán később voltam a Dischka Győző utcai sebészeten is, ami nagy élmény volt. Valamikor negyed- vagy ötödévben behoztak egyszer egy uránbányászt, akire ráomlott a bánya fala. Minden csontja össze volt törve. A medencecsontja, a bordái, a karja, a lába, borzalmas állapotban volt. Egész éjjel dolgoztak rajta a sebészek, én végig ott voltam. Akkor gondoltam, hogy sebész talán szeretnék lenni, ez volt az egyetlen szak, ami érdekelt. De aztán átgondoltam a dolgot.

A sebészettel való kacérkodáson kívül gondtál még arra, hogy gyakorló orvos leszel?

Nem. Apám többször levitt engem a MÁV reuma szakrendelésre, azzal a nem titkolt szándékkal, hátha kedvet kapok, de mindig mondtam neki, miután hazajöttünk, hogy ezt nem akarom. Nem volt hozzá affinitásom. Végül az, amibe véletlenül kerültem, mert ilyen munkakör nem is volt addig, azt szerettem. Amikor elkezdtem dolgozni, mondtam az igazgatónak, hogy le akarom tenni a laborszakvizsgát. Rábólintott azzal a feltétellel, ha utána a higiénikus szakvizsgát is megszerzem. Elfogadtam. Úgyhogy három év alatt letettem a laborszakvizsgát úgy, hogy a 400 ágyas klinikára jártam gyakorlatra. Utána a higiénikus szakvizsga miatt havonta három napra föl kellett menni Pestre, és ott volt az Orvostovábbképző Intézet keretein belül a képzés. Három év múlva megszereztem azt a szakvizsgát is. Addig nem volt olyan szakképesítés, hogy sugárbiológia, sugárvédelem, de én úgy kaptam meg ezt a harmadik szakképesítést, hogy nem is kellett vizsgáznom a szakmai múltamra való tekintettel. Rajtam kívül csak a pesti sugárbiológiai intézet munkatársai kapták meg ezt vizsga nélkül. Ezeket nagyon élveztem! A sugárvédelmi munkakörben az nyűgözött le, hogy olyan területekre jutottam el, ahol azelőtt soha nem jártam és nem is járhattam volna, mert nem lett volna rá lehetőségem. Utána bevezették, hogy minden ilyen munkahelyen dolgozónak sugárvédelmi továbbképzést kell végezni. Ezután nagyon sokat oktattam tanfolyamokon. A körmendi kórháztól a győri kórházon át, sok-sok he-

lyen. Nagyon élveztem! Ha még egyszer kezdeném, akkor is ugyanezt csinálnám. De ez teljesen véletlenül alakult így.

Arra számítottam, hogy bent maradhatok a Mikrobiológiai Intézetben, ahhoz lett is volna kedvem. De az nem jött össze. Ez meg abszolút váratlanul jött, és végül nagyon jól sült el.

Azt mondtad, hogy zongorázott az édesapád.

Apám elvégezte a zenei konzervatóriumot is. Opritia Mária[9] volt a zongoratanára, aki később nekem is. Apám gyönyörűen zongorázott. Nagynéném szerint Liszt Ferenc *Szerelmi álmok* című darabját senki úgy nem tudta játszani. Nálunk a családban nagyon nagy zenei élet folyt. Apámnak abszolút hallása volt, és az volt az elképzelése, hogy majd Jenő bátyám fog zongorázni, Csaba bátyám hegedülni, én pedig csellózni, és micsoda jó kamaraegyüttes leszünk! Csaba bátyám közölte, hogy esze ágában sincs hegedülni tanulni. Jenő azt mondta, hogy ő oboázni akar, így is lett. Én meg mondtam, hogy csak nem képzeled, hogy majd a csellóval fogok vonulni végig a városon hetente kétszer a zeneiskolába, és cipelem a csellót! Inkább zongorázni tanultam, nem voltam különösebb tehetség, de körülbelül hat évig jártam zeneiskolába. Ez a hat év igen hasznos ismereteket adott a későbbi komolyzenei érdeklődésemhez. Éveken át négyféle hangversenybérletem volt, most már csak kétféle és az alkalmi koncertek.

Jenő bátyám nagy zenei szervező volt a ciszterekénél, operahangversenyeket szervezett. Vagy itt vacsorázott nálunk Gencsy Sári,[10] Reményi Sándor és Rozsnyai Zoltán karmester, aki később disszidált, és Ausztriában szervezett egy magyar tagokból álló szimfonikus zenekart.

Apámnak kamarapartnere volt Sikorski Zsolnay Miklós.[11] Heti gyakorisággal zenéltek, Miklós hegedült, apám zongorázott. Nálunk a zene olyan volt, mint a kenyér. Apám saját kedvtelésére játszott. Amikor időskorában az otthonból hétvégékre kihoztam, akkor a pianínón napi 4–5 órát játszott. Neki ez a lételeme volt.

Említetted a testvéreidet, ők szintén itt tanultak az egyetemen. Mesélnél róluk is?

Jenő bátyám 1933-ban született. Gyönyörű szép férfi volt. Ötödéves orvostanhallgató volt 1956-ban. Ő Csikor Kálmán[12] szárnysegédje volt a forradalomban, fent volt Vágotpusztán. Én másodéves gimnazista voltam ekkor. A Katalin és Könyök utca területén ruhákat és tartós élelmiszert gyűjtöttünk a pestieknek. Fiatalabb bátyám Csaba, aki 1936-ban született, másodéves joghallgatóként azt vállalta, hogy segít ezeket az adományokat teherautóval felvinni Pestre. Ő a fegyveres harcokban nem vett részt. Amikor leverték a forradalmat, egyértelmű volt, hogy Jenő tevékenységét meg fogják torolni, úgyhogy lement Mohácsra. Ő ott volt minden nyáron, szigorlóként is. 1957 februárjának első napjaiban többekkel együtt Jugoszlávia felé disszidált, ahol szerencsésen egy gyűjtőtáborba került. Norvégiában ekkor nagyon nagy orvoshiány volt, és ebben a táborban is olyan fiatalokat toboroztak, akik hajlandók ott elvégezni majd az orvosi egyetemet. Repülőt küldtek értük. Ott ta-

9 Opritia Mária (1895–1985) zongoraművész, zenetanár.

10 Gencsy Sári (1919–2008) operaénekesnő.

11 Sikorski Zsolnay Miklós (1888–1973) építészmérnök, a Zsolnay-gyár építészeti kerámia részlegében váltotta apját, Sikorski Tádét.

12 Csikor Kálmán (1910–1988) katonatiszt. 1956-ban a Baranya Megyei Forradalmi Katonatanács parancsnoka.

lálkozott egy stewardessként dolgozó magyar grófnővel, Terézzel, aki 1948-ban ment ki Norvégiába. Teréz egy autó-nagykereskedő fiához ment férjhez Oslóban. Apósa azzal bízta meg, hogy válasszon ki egy fiatalt a repülőn, akit taníttatni fognak. Teréz Jenőt választotta, a gép megérkezése után egyből hozzájuk is ment. Ezután egy évig csak nyelvet tanult, majd elkezdte a bergeni orvosi egyetemet. A felvételekor alá kellett írnia, hogy az egyetem befejeztével Norvégia északi részén fog állást betölteni. Jenő ezt vállalta, és tanulmányai után Narvik település mellé került körzeti orvosnak. 1960 körül anyám kapott nyugati útlevelet, így ki tudott menni Oslóba, ahol találkozott Jenővel és a grófnő családjával is. Ez nagy dolognak számított, mindenkit meglepett, hogy anyám kiutazhatott.

Én 1964-ben mentem férjhez Arató Károlyhoz. Anyósom, Feuerbach Rozália sváb családból származott, így kitelepítették őket Németországba. Mi pedig nászútra több mint egy hónapra mentünk oda és a bátyámhoz. A fele időt a németországi rokonoknál, a másik felét pedig Norvégiában töltöttük. Jenőnél sajnos az idő múlásával jelentkezett egy nagyon csúnya betegség, a sclerosis multiplex. Bátyám egyszer még hazajött. Ekkor Pálffy György ideggyógyász professzor, akinek ez volt az egyik fő kutatási területe, megmondta neki, hogy nem lehet rajta segíteni.

Férjeddel hogyan ismerkedtetek meg?

Volt egy barátnőm, Krassói Eszter. Ő egy neves pécsi háziorvos, Krassói Kálmán lánya volt. Eszter meghívott egy zsúrra. A nagy társaságban Karcsi is ott volt. Ő akkor egy évfolyamtársnőjének, egy győri lánynak udvarolt, de erre a házibulira a lány nem jött vissza Pécsre. Itt ismerkedtünk meg, és hajnalban már hazakísért. Emlékszem, amikor hazajöttem, anyám éppen porszívózott, mondtam neki, hogy megismerkedtem egy fiúval, akivel első pillanattól kezdve irodalomról beszélgettünk, kiderült, nagyon egy hullámhosszon vagyunk. Anyám nem örült, ő mindenképpen orvos férjet szeretett volna nekem.

Az ötödév végén mentem férjhez, Karcsi akkor már végzett. Először itt a főiskolán magyar-német szakon, aztán Szegeden is elvégezte az egyetemet. Komlón, majd Pécsett is tanított. Két gyermekünk született, Eszter 1972-ben és Péter 1974-ben. Négy remek fiúunokával ajándékoztak meg. Közülük kettő már harmadéves egyetemista, egyik a győri Széchenyi István Egyetem logisztikai mérnök szakán. Unokatestvére a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) közlekedésmérnök szakának hallgatója, az ő öccse pedig most fog érettségizni a Veresegyházi Katolikus Gimnáziumban, majd szintén a BME-re szeretne jelentkezni, gépész szakra. A legfiatalabb unokám szintén idén érettségizik és építésznek készül. Kicsit sajnálom, hogy a humán tárgyakhoz nincs különösebb affinitásuk, de lehet a mai világban ez így jobb is.

6. kép – Arató Károly az 1970-es évek elején

Később Karcsi bekerült a *Jelenkor* szerkesztőségébe. Tüskés Tibor volt az akkori főszerkesztő. A pécsi Leőwey Klára Gimnáziumban halála után egy tantermet neveztek el Karcsiról, és a Király utcai versoszlopokon is van egy Arató Károly-vers. Karcsi életében négy verseskötete jelent meg, halála után pedig a Pro Pannonia kiadott még egy kötetet, melyben korábban megjelent verseiből volt válogatás az addig még kiadatlan versei mellé.

Ha csak a Jelenkor *akkori szerkesztőire és szerzőire gondolunk, egy inspiráló társaságba kerültél. Mesélnél erről az időszakról?*

A férjem révén egy fantasztikus társaságba kerültem. Eszembe jut egy jelenet Csorba Győzővel, aki a Damjanich utcában lakott. Amikor már elég idős volt, mindig itt sétálgatott az Aradi vértanúk útján, és gyakran összefutottunk a házunk előtt. Egyszer itt álltunk a ház előtt, mondtam neki: Győző, ezen az oszlopon el fognak helyezni egy táblát. Az lesz ráírva, hogy itt beszélgetett Csorba Győző Somfai Magdolnával. Takáts Gyulától kezdve Bertha Bulcsún, Pákolitz Istvánon át Lázár Ervinig nagyon sok íróval találkoztunk, voltunk baráti viszonyban. Lázár Ervinnél tündéribb ember a világon nem volt! Olyan humora volt, hogy imádták! Mindenki imádta! Bertha Bulcsúval is nagyon jóban voltunk, sokat jártam fel a *Jelenkor* szerkesztőségébe. A Nádor Kávéház egy csodahely volt. Ott mindig lehetett találni egy barátot. Minden balettbemutatón ott voltunk.

Köszönjük a beszélgetést!

(Az interjút készítette és jegyzetekkel ellátta: Dezső Krisztina és Pálmai Dóra.)

Pécs, 2026. január

7. kép – Somfai Magdolna a gyémántdiploma átadóján, 2025.

Képjegyzék

1. kép	Somfai Jenő és Timkó Magdolna esküvői képe, 1931 december 8. (Somfai Magdolna tulajdona)
2. kép	Somfai Jenő kezdő gyereksebészként, 1930 körül. (Somfai Magdolna tulajdona)
3. kép	Útlevél, 1936. (Somfai Magdolna tulajdona)
4. kép	Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat Sugárvédelmi Szakcsoport emlékérme, 2002. (Fotó: Dezső Krisztina)
5. kép	Hallgatói csoportkép 1961 körül. Felső sor balról jobbra: Márk Bertalan, Kellermayer Miklós, Molnár Gábor. Alsó sor balról jobbra: Szabó Dénes, Somfai Magdolna. (Somfai Magdolna tulajdona)
6. kép	Arató Károly az 1970-es évek elején. (Somfai Magdolna tulajdona)
7. kép	Somfai Magdolna a gyémántdiploma átadóján, 2025. (Fotó: PTE ÁOK)

Szemle

Csevegés a nagyvárosról

Tóth Benedek: *Nagyváros, sajtó, modernitás. Tárcaszerű beszédmód és városábrázolás a 19. század második felének sajtószövegeiben*. Balatonfüred Városért Közalapítvány és Klar M. Kft. (Tempevölgy), Balatonfüred, 2025. 484 oldal (Tempevölgy könyvek)

A 19. század során lezajlott technikai, gazdasági fejlődés nemcsak a korszak társadalmi és kulturális átalakulását eredményezte, de a mai napig hatást gyakorol a mindennapi életre. A globális kapitalizmus térnyerésével a pénz szimbolikus médiummá válása, az urbanizáció, a társadalom mediatizálódása, az idő és a tér iparosodása, a nyilvános és a magánszféra átrendeződése, az érzékelés megváltozása a modern világ alapélményeivé váltak. Ennek a modernitásnak a térbeli kifejeződése a nagyvárosban öltött testet, a megértéséhez szükséges kódkészletet pedig a 19. század közepére kialakult professzionális tömegsajtó biztosította. Ez a három fogalom adja Tóth Benedek könyvének címét, találkozási pontjukat pedig az alcím konkretizálja.

A Pannon Egyetem Társadalomtudományi Intézet igazgatójának *Nagyváros, sajtó, modernitás. Tárcaszerű beszédmód és városábrázolás a 19. század második felének sajtószövegeiben* című könyve arra vállalkozik, hogy megmutassa, miként valósult meg a társadalmi valóság egy szegmensének, a nagyvárosnak a konstrukciója egy jól körülhatárolható sajtódiskurzusban. A hat év kutatómunkáját összefoglaló, 484 oldalas mű nem egy könnyed esti olvasmány, mivel elméleti és módszertani alapját több diszciplína: a történet- és irodalomtudomány, a sajtótörténet, a kultúratudomány és a társadalomtörténet adja. A szerző megközelítése alapvetően médiatörténeti, vagyis szemléleti keretei a hagyományos sajtótörténet-írás politika- és irodalomtörténeti kategóriái helyett a társadalmi kontextus, a kommunikációs folyamatok és a nyelvhasználat (beszédmódok) fogalmaiban összegződnek.

A két nagy tematikus egységre tagolt kötet első része a *Kontextusok*, második fele az *Értelmezések* címet kapta. Már első ránézésre is érzékelhető a kettő közötti aránytalanság: az elméleti, alapozó fejezetek terjedelme csaknem kétszer olyan hosszú, mint a konkrét tárcákat elemző rész. Persze a könyvnek már ebben a részében is számos (irodalmi) szövegrészlet olvasható a korszak meghatározó íróitól, költőitől (E. T. A. Hoffmann, Edgar Allen Poe, Baudelaire, Jókai Mór, Kiss József, Nagy Ignác), ami segít jobban megérteni az olykor nem éppen egyszerű gondolatmeneteket. Az olvasónak mégis többször lehet olyan érzése, hogy a téma kicsit túlírt, hiszen mind a bevezető részben, mind a bécsi, illetve a budapesti, városábrázolásokkal kapcsolatos tárcák esetében számtalan ismétlés, az elméleti összefüggésekre visszautaló megállapítás található. Ugyanakkor a nagy terjedelem és a téma összetettsége miatt ezek mégsem hiábavalók, mivel nagyban hozzájárulnak az ismeretek körkörös feltárásához, egyre mélyebb rétegek megmutatásához. Ez megnyilvánul abban is, hogy néhány korabeli sajtószöveg többször is szerepel a könyvben, de más-más nézőpontból értelmeződik.

A kötet első fejezete az identitással, második része a nagyvárossal foglalkozik: előbbit a modernitás belső, utóbbit annak külső környezeteként értelmezve. A 19. század alapélménye a gyors és folyamatos változás (a növekvő társadalmi pluralizmus, az értékrendszerek relativizálódása, az idő- és térérzékelés módosulása, a világnézetek decentralizálódása), ami az identitás válságát eredményezte, és annak folyamatos és tudatos konstrukcióját tette szükségessé. A szerző körüljárja az identitás (és annak részeként a szubjektum, az én, az individuum, a személyiség) fogalmát, a látás módjait, illetve a 19. században az észlelés terén be-

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2026.13.01.11

következett kulturális paradigmaváltást. A fragmentált, az újabb és újabb differenciaképzések révén működtetett dinamikus identitásfogalom az áttekinthetetlen, esetleges, gyorsan változó modern nagyvárossal állítható párhuzamba. A nagyváros közvetlen, személyes narratívába helyezhető megtapasztalását a médium által meghatározott, a sajtó által közvetített sokkszerű, pillanatnyi élmény váltja fel. Másképp megfogalmazva: a valósághoz való hozzáférés nem az érzékszervek, hanem egyre inkább a technikai eszközök és a társadalmi intézmények kombinációin keresztül valósul meg. Ennek következtében az érzékelés töredékes, véletlenszerű, szubjektív, reflektált és kontingens lett, a város pedig a megfigyelés tárgyából a megfigyelés közegévé vált.

Tóth Benedek nemcsak a filozófia, a pszichológia és a szociológia területén való jártasságáról tesz tanúbizonyságot – aminek íve Kanttól Husserlen, Ernst Machon, Georg Simmelen, Richard Sennetten, Erving Gossmannon keresztül Assmann, Foucault vagy Jonathan Crary műveiig rajzolható meg –, de a várostörténet, építészettörténet témájában is otthonosan mozog. A könyv második fejezetét a szerző a különböző nagyváros-tapasztalatoknak szenteli. Ebben az értelmezésben a nagyváros elsősorban nem konkrét hely, „*hanem az érzékeknek szóló kaleidoszkópikus* (…) *látványosságok szakadatlan áramlása*."[1] Mediatizált volta mellett kiemeli fogyasztói jellegét is, amelynek következtében a nagyváros „médiatájjá" alakul. Mindezt először Bécs, majd Budapest példáján keresztül is érzékelteti. A városfalak lebontása (1857) és a Ring kiépítése következtében a régi Bécs nemcsak az épített környezet, de a társadalmi viszonyok szempontjából is különbözött az új Bécstől: kedélyes, családias karakterét elveszítve idegenek tömegévé alakult. Budapest esetében a városegyesítéstől a millenniumig terjedő időszak építkezései váltak meghatározóvá, amelynek az eredménye egyszerre lett egy kozmopolita és egy nemzeti főváros. Mindkét metropoliszban közös ugyanakkor, hogy a korszak stílusa, a historizmus a történelmet csak látványosságként használta, egy olyan nyelvként, amelynek szavait az épületek, grammatikáját a közterek szervezésének új módja adta.

A harmadik nagy fejezet a sajtó és a társasélet témáját vizsgálja a publikus és a privát nyilvánosság dichotómiáján keresztül. Az olvasó itt nagyon sok információt kap arról a médiaforradalomról, aminek a nyomtatott sajtó – a távíró, a telefon, a fonográf vagy a film mellett – csak az egyik szegmensét képezi, és aminek alapvető kódja nem is nyelvi, hanem vizuális. Ráadásul a fogalmi alapú kódnál ez kulturálisan demokratikusabb, hiszen kinyitja a nyilvánosságot a társadalom műveltségi kompetenciák híjával levő, alsóbb rétegei számára is. A szerző bemutatja az illusztrált lapok, majd a tömegsajtó magyarországi megjelenését, érzékeltetve azt a folyamatot, amely az olvasóközönség kis száma, a pénztelenség és a bécsi lapok konkurenciája ellenére nemcsak az üzleti alapon működő, professzionalizálódott újságírást teremtette meg, de a sajtót kenyérhez hasonlító, mindennapi szükségletként definiált toposzt is. Ezt követően a társas élet különböző formái közül a szalon, különösen a Wohl-nővérek szalonja kerül tárgyalásra mint a művelt és a jó modor kódját ismerő polgárok csevegésének, a magántérben képződő nyilvánosság női meghatározottságú helyszíne. Ez a személyes hangú, közvetlen, nem komoly csevegés lesz a tárca beszédmódja, amely az újságok vonal alatti részében kap helyet.

Tóth Benedek csaknem 200 oldal elteltével vezeti be az olvasót magának a tárcának a fogalmába, amelyet nem műfajként, hanem egy narratív stratégiákat és elbeszélő-

1 Tóth 2025. 88.

pozíciókat, az ezekből következő témákat és ábrázolásmódokat meghatározó beszédmódként jellemez. Mivel csevegni bármiről lehet, a tárca központi kérdése a hogyan. A bécsi mintára az 1860-as évektől a magyar sajtóban is heti rendszerességgel megjelenő, cím nélküli írások szövegszervező elve a heterogenitás, a szubjektivitás, a valóság/fikció határainak átlépése; a pénzért dolgozó tárcaíró pedig fecseg, pletykál, ironizál.

A tárcaíró figurájának előképe a flâneur, akiről a könyv következő fejezete szól. Tóth Benedek kísérletet tesz a társadalomtudományos diskurzusban rendkívül népszerű, ugyanakkor képlékeny fogalom meghatározására, amelynek három rétegét különíti el. Az első típus a 19. század első felének nagyváros-irodalmában megjelenő magányos kószáló, a második a művész, aki az esztétikai térben kószál, a harmadik a 20. század első felének analitikus kategóriája. A flâneur volt az egyetlen figura a párizsi populáris kultúrában, aki a labirintusszerű városi tájat értelmezhetővé tudta tenni a kortársak számára. A nagyvárosi élet krónikásának a budapesti sajtóban való megjelenése (1843) után a fogalom az 1860/70-es években kitágult, majd kiüresedett és az általános nagyvárosi magatartás szinonimája lett. A flâneur legjellemzőbb attribútuma a séta, amely a Mercier által teremtett új irodalmi műfajban, a tablóban jelent meg, és a látás szubjektivizálódását, mozgó perspektívát, konstitutív és reflektív ábrázolásmódot eredményezett.

A következő részben a tárca és a tárcaregény jellemzőiről esik szó, annak szerialitásáról, játékos, tarka és diffúz vonásairól, majd a Jules Janin által már 1834-ben megfogalmazott „programjának" genealógiájáról. A bécsi tárca előzménye a biedermeier szórakoztató irodalomban gyökerezett, amely francia hatásra az 1840-es években a Wochenplauderei műfajában manifesztálódott. Ez a császárvárosban élő, az irodalmi életbe bekapcsolódott magyar szerzők, a Kákay Aranyos álnéven író Kecskeméthy Aurél, illetve a Náday Ezüstösként megnyilvánuló Ágai Adolf közvetítésével került hazánkba. Különbségként ragadható ugyanakkor meg, hogy amíg a bécsi csevegések napilapokban, a magyarországi tárcák hetilapokban jelentek meg, összefüggésben azzal, hogy ez a „műfaj" a politika ellenoldalaként, a modern nagyváros hétköznapi életének orientációs mintájaként határozta meg önmagát. És ha Ágai kötetbe foglalt tárcaleveleit a kortársak (Greguss Ágost és Arany László) nem is tartották irodalmi alkotásoknak, jelentőségük vitathatatlan két szempontból is: egyrészt véget vetettek a publicisztikát a politikai szónoklat írott változatának tekintő reformkori hagyománynak, másrészt a sajtót a szépirodalmi művek közlési helyének tekintő felfogásnak.

A könyv második része a bécsi és a budapesti tárcák értelmezéseit adja. A szerző először a bécsi tárcákat vizsgálja. A 19. század első felében Európa harmadik legnagyobb városát gazdag sajtóélet jellemezte, ahol a (történeti) életképek biedermeier műfajában a várossal kapcsolatos reflexió kitüntetett szerephez jutott. A városszövegeknek nemcsak a formája, de a lapokon belüli helye is ekkor alakult ki. A régi Bécs megragadásában legnagyobb szerepet játszó Adalbert Stifter írásai – témái, narratív stratégiái és az elbeszélő megjelenítése révén – egyrészt előkészítették a tárcaszerű beszédmódot, másrészt követendő mintát is nyújtottak a bécsi és a pesti sajtó számára. Ahogy a század második felére alapjaiban megváltozott Bécs városképe, úgy alakultak át a várossal foglalkozó tárcák is a liberális polgári kultúra kifejeződéseivé. Az 1860-as évektől két tendencia erősödött fel, különbségük pedig az empirikus, illetve az imaginárius terekben fogható meg. Stifter biedermeier városszemiotikája a konkrét helyszínek esetében társadalomkritikus kul-

túrképpé alakult, míg Daniel Spitzer *Bécsi sétái* városi terek helyett bécsi olvasmányélményeket, gondolatmeneteket rögzítettek.

A magyar sajtó városábrázolásait Tóth Benedek a reformkortól a 19. század végéig követi nyomon könyve utolsó két nagy fejezetében. Az 1818 és 1830 között született szövegek a vidék nézőpontjából, „a közeledő utazó" optikáján keresztül, kívülről láttatják a várost, amely a vidéki kúriából nézve veszélyes helynek látszik és rossz színben tűnik fel. A Kazinczy, Berzsenyi vagy Kisfaludy Sándor által képviselt írói életformát az 1840-es években azonban felváltják a pesti szerkesztőségek, az életkép megjelenése pedig a városon belüli perspektívát eredményezi. A tárcaszerű beszédmód magyar művelői városlakóként írnak a városban élő közönségnek, narratívájukat a „szubjektív látás" szervezi, amely a kószáló tekintetét követi és mellőzi a morális tanulságokat. A szövegek sok esetben tényleges séták leírásai, amelyek során a látható világ olvasható szöveggé alakul. Ennek az irodalomnak a médiuma azonban már nem a könyv, hanem az újság. Az életkép fénykora Magyarországon az 1840-es évek divatlapjaiban kezdődik, Nagy Ignác, Garay János, Bulyovszky Gyula, Frankenburg Adolf, Pákh Albert írásainak köszönhetően, és még a történettudomány számára is megújulást kínál: a „poros oklevelek fojtó gőzköre" helyett „a vidám élet illatos mezejé"-t felmutatva.

Amíg sem a modern magyar főváros, sem az üzemszerűen működő sajtó nem alakult ki, addig a kettő találkozásáról sem lehetett beszélni. A magyar sajtóban az 1860-as években megjelenő városszövegeket ezért Jósika Miklós brüsszeli tárcalevelei mint a stifteri városszemiotika magyar változatai képviselik. Ebben a narratívában Magyarország többször is antitézisként jelentkezik: hol pozitív, hol negatív előjellel. Hevesi Lajos *Budapest és környéke* című útikönyvének az épített és szimbolikus várost egymásba játszó felvillantása után érkezünk el a 19. század második felének magyar tárcáihoz, amelyet Báttaszéki Lajos fővárosi genreképei, Hevesi Lajos karcképei, végül Ágai Adolf által (Náday Ezüstösként, illetve Porzóként) írt tárcái képeznek. A tárcának az eddigi fejezetekben megmutatott jellemzőit és összefüggéseit Tóth Benedek ezeken a konkrét szövegeken keresztül elemzi. A fejezet legizgalmasabb részét maguk az idézetek adják: a Két pisztoly fogadó eltűnésétől a kávéház szerepén, a Sugár út kiépülésén, a tömegközlekedés átalakulásán keresztül a nyelvileg Bábelhez hasonlító, a lakói számára sem érthető, szagok és hangok orgiájává váló modern Budapestig. Ezt az átalakulást Ágai kötetbe szedett tárcáinak a címe, az *Utazás Pestről Budapestre* jelzi a legplasztikusabban.

A könyv kicsit lezáratlanul, egy színpadias végszóval ér véget. Azt valószínűleg a szerző is érezte, hogy összefoglalásra nem igazán van szükség, hiszen a tárcaszerű beszédmód és városábrázolás kialakulását, különböző aspektusait és összefüggésrendszerét alaposan körüljárta. Könyve azonban nemcsak történeti szempontból lehet érdekes, hanem aktualitását illetően is. Talán kijelenthető, hogy a 21. század elején is egy médiafordulat zajlik éppen, amelynek eredményeképp az olvasás egyre inkább áthelyeződik az online térbe, a szövegek témája a városról a világra bővül, jellege a korábbihoz képest is felszínesebb vagy éppen imaginériusabb lesz, miközben a hétköznapi tudás felértékelődése és az abban való eligazodás képessége a (poszt)modern élet egyik legfontosabb kérdésévé válik. Csak ennek a formája már nem a tárca, hanem az internetes csevegés.

Pilkhoffer Mónika

Aktuális számunk szerzői

Dévényi Anna	történész
Dezső Krisztina	könyvtáros, muzeológus Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya
Garai Imre	habilitált egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet
Hadobás Eszter	levéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára
Kovács Gáborján	egyetemi docens Pannon Egyetem Társadalomtudományi Intézet
Mészáros Ádám	főlevéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára
Nagy Barbara	PhD-hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola
Pálmai Dóra	muzeológus Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya
Pilkhoffer Mónika	egyetemi docens Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszék
Pintér Tamás	levéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
Ruzsa Bence	PhD-hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola
Simon Katalin	főlevéltáros, tanácsos Budapest Főváros Levéltára
Szabó Zoltán András	habilitált egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet
Toth Szilárd	habilitált egyetemi docens Babeș-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet
Vajda Tamás	történész, muzeológus, igazgató Tessedik Sámuel Múzeum
Vincze Beatrix	habilitált egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet

(cc) BY-NC-ND